

**T.C
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**CUMHURİYET HALK PARTİSİ’NİN DİN POLİTİKALARI
VE KENDİ TABANININ BUNLARA BAKIŞI
(İSTANBUL ÖRNEĞİ)**

**DOKTORA TEZİ
Ramazan AKKIR**

**Enstitü Ana Bilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Din Sosyolojisi**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Ahmet Faruk KILIÇ

OCAK – 2016

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

CUMHURİYET HALK PARTİSİ'NİN DİN POLİTİKALARI
VE KENDİ TABANININ BUNLARA BAKIŞI
(İSTANBUL ÖRNEĞİ)

DOKTORA TEZİ

Ramazan AKKIR

Enstitü Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Din Sosyolojisi

“Bu tez .... / .... / 2016 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. Dr. Ali Coşkun	Basarılı	
Doç. Dr. İhsan Tokes	Basarılı	
Doç. Dr. İsmail HIRA	Basarılı	
Doç. Dr. A-Faruk KILIG	Basarılı	
Urd-Doç-Dr. Tamer YILDIZIM	Basarılı	

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Ramazan AKKIR

27.01.2016

ÖNSÖZ

Cumhuriyet Halk Partisi, 1923 yılında kurulmuş 27 yıl boyunca Türkiye'yi tek parti olarak yönetmiştir. Bu uzun iktidar dönemi boyunca ülke siyasetinin tek hâkimi ve yönlendiricisi olmuştur. Çok partili siyasi düzene geçiş ile beraber iktidar olamayan CHP'nin din politikalarının özünü laiklik oluşturmaktadır. Özellikle tek parti döneminde uygulanan laiklik politikaları, laikliğin anlaşılmasının önüne duvar örmüş hem de halkın CHP'den uzaklaşmasına neden olmuştur. Tek Parti Döneminde baskıcı ve kuşatıcı bir karakter arz eden laiklik, CHP'nin ve Türkiye'nin din politikalarına yön vermeye devam etmektedir. Türkiye özelinde demokrasi düşüncesinin önünde yer alan laiklik, dönemsel olarak farklı anlamlara sahip olabilmıştır. Bazen dinin kontrol edilmesi anlamına gelen laiklik, bazen de din ve vicdan hürriyetini tesis eden ilkenin bizatihi kendisi olmuştur. Kamusal alanda dinin varlığını yok sayan kurucu ve kuşatıcı laiklik, son dönemde etkisini kaybetmeye başlamıştır. CHP ise laiklik tartışmalarında, belli bir hassasiyetin taşıyıcı öznesi olmuştur.

Atatürk döneminden itibaren günümüze kadar devam eden CHP'nin laiklik hikâyesi, etkisini sürdürmenin yanı sıra, Türkiye'yi de rol model ülkeye dönüştürmüştür. Bununla beraber, katı olan her şeyin buharlaştığı bir dünyada laiklik de ideolojik sertliğini kaybetmeye başlamıştır. İsmet İnönü dönemindeki katılık, Bülent Ecevit ve Kemal Kılıçdaroğlu döneminde bulunmamaktadır.

CHP'nin din politikalarını belirleyen laiklik anlayışının CHP tabanındaki yansıması farklılık arz etmektedir. Kendilerine Atatürkçü, laik, demokrat veya ulusalcı olarak tanımlayan CHP'li taban, partinin bazı din politikaları ile tam örtüşüp örtüşmediği tartışmalıdır. Ayrıca cumhuriyeti kuran ve batılılaşmayı ilke edinen bu partinin geleneksel değerlere bağlı olan halk ile arasındaki mesafe de gittikçe açılmaktadır. Biz bu çalışmada CHP'nin din politikalarını ve tabanın bu politikalara bakışını farklı yönleriyle ortaya koymaya çalıştık.

Bu çalışmada bana her zaman destek olan değerli hocalarım Prof. Dr. Ali Coşkun'a, Doç. Dr. İhsan Toker'e, Doç. Dr. Ahmet Faruk Kılıç'a, Doç. Dr. İsmail Hira'ya ve Yrd. Doç. Dr. Tamer Yıldırım'a teşekkürü borç bilirim.

Ramazan AKKIR

27.01.2016

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iv
TABLO LİSTESİ	v
ÖZET	viii
SUMMARY	ix
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: MODERN DÜNYA, DİN VE LAİKLİK	8
1.1. Modern Devlet ve Din-Devlet İlişkileri	8
1.2. Modern Dünyada Din Politikaları ve Laiklik	10
1.2.1. Amerika Birleşik Devletleri Örneği	10
1.2.2. Fransa Örneği	14
1.2.3. Almanya Örneği	19
1.2.4. İngiltere Örneği	21
1.3. Kamusal Alan ve Din	23
1.4. Sekülerlik ve Laiklik	27
BÖLÜM 2: CUMHURİYET HALK PARTİSİ’NİN DİN POLİTİKALARI	34
2.1. Bir Siyasi Parti Olarak CHP	34
2.1.1. CHP’nin Kurulduğu Sosyal ve Siyasal Ortam	37
2.1.2. CHP’nin İdeolojik Esasları ve Laiklik	39
2.2. M. Kemal Atatürk Dönemi CHP’nin Din Politikaları	46
2.2.1. Dinin Sosyal Bir Ethos Olarak Araçsallaşması	46
2.2.2. Atatürk ve Kurucu Laiklik	57
2.3. İsmet İnönü Dönemi CHP’nin Din Politikaları	60
2.3.1. Laiklik Politikalarında Değişme	74
2.3.2. İnönü ve Kuşatıcı Laiklik	84
2.4. Bülent Ecevit Dönemi CHP’nin Din Politikaları	92
2.4.1. Ecevit ve Laikliğin Esnetilmesi	94
2.4.2. Ecevit ve Saygılı Laiklik	102
2.5. Deniz Baykal Dönemi CHP’nin Din Politikaları	107
2.5.1. Kamusal Alanda Başörtüsü ve Türban	107

2.5.2. Baykal ve Kollayıcı Laiklik	117
2.6. Kemal Kılıçdaroğlu Dönemi CHP'nin Din Politikaları	120
2.6.1. Laiklik Vurgusunun Azalması	120
2.6.2. Kılıçdaroğlu ve Uzlaşmacı Laiklik	128

BÖLÜM 3: TABANIN CHP'NİN DİN POLİTİKALARINA BAKIŞININ

METODOLOJİ	135
3.1. Ampirik Araştırmanın Unsurları	135
3.1.1. Araştırmanın Temel Varsayım, Problem ve Hipotezleri	135
3.1.2. Araştırmanın Evren ve Örnekleme	139
3.1.3. Örneklemin İstatistikî Dağılımı	139

BÖLÜM 4: TABANIN CHP'NİN DİN POLİTİKALARINA BAKIŞI

4.1. Bulgular Ve Yorumlar	143
4.1.1. Din ve Vicdan Özgürlüğü	143
4.1.2. Laiklik Anlayışı ve Laiklik Politikaları	157
4.1.3. Din ve İslam Anlayışı	170
4.1.4. CHP, Din ve Devlet İlişkileri	173
4.1.5. CHP ve Din Eğitimi	175
4.1.6. Atatürk Dönemi Din Politikaları	177
4.1.7. Din ve Vicdan Özgürlüğü Açısından Aleviler	185
4.1.8. Din ve Vicdan Özgürlüğü Açısından Gayri Müslimler	188
4.1.9. İnönü Dönemi Din Politikaları	190
4.1.10. CHP'nin Din Politikalarının Temel Özellikleri	195
4.1.11. Baykal Dönemi Din Politikaları	202
4.1.12. Kılıçdaroğlu Dönemi Din Politikaları	204
4.1.13. CHP ve "Din Suistimali"	216
4.1.14. CHP, İlahiyat Fakülteleri ve İmam Hatip Liseleri	224
4.1.15. CHP ve Dini Gruplar	227
4.1.16. Kamusal Alan ve Din Tartışmaları	230
4.1.17. CHP ve "İrtica Kavramı"	243
4.1.18. CHP ve Muhafazakâr İnsanlarla İlişki	244

4.1.19. CHP ve Diyanet İşleri Başkanlığı	245
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	249
KAYNAKÇA	258
ÖZGEÇMİŞ.....	281

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AK PARTİ	: Adalet ve Kalkınma Partisi
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
DSP	: Demokratik Sol Parti
DP	: Demokrat Parti
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
HF	: Halk Fırkası
İHL	: İmam Hatip Lisesi
KONDA	: Kamuoyu Araştırmaları
MSP	: Milli Selamet Partisi
MetroPOLL	: Stratejik ve Sosyal Araştırmalar
SDE	: Stratejik Düşünce Enstitüsü
SHP	: Sosyal Demokrat Halkçı Parti
TESEV	: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etütler Vakfı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Din ve vicdan özgürlüğü temel bir insan hakkıdır.....	143
Tablo 2: Cinsiyete göre din ve vicdan özgürlüğü temel bir insan hakkıdır.	144
Tablo 3: Yaşa göre din ve vicdan özgürlüğü temel bir insan hakkıdır.	145
Tablo 4: Eğitime göre din ve vicdan özgürlüğü temel bir insan hakkıdır.....	146
Tablo 5: Türkiye’de insanlar, ibadetlerini serbestçe yerine getirebiliyor	147
Tablo 6: Genel olarak din gericiliktir.....	150
Tablo 7: Cinsiyete göre din gericiliktir	151
Tablo 8: Genel olarak din gericiliktir.....	152
Tablo 9: Eğitim durumuna göre genel olarak din gericiliktir.....	154
Tablo 10: Ezanın Türkçeden Arapçaya döndürülmesi, din özgürlüğüdür	155
Tablo 11: Laiklik, din ve vicdan özgürlüğünü garanti altına alır.....	157
Tablo 12: Cinsiyete göre laiklik din ve vicdan özgürlüğünü garanti altına alır.....	158
Tablo 13: Eğitim durumuna göre laiklik din ve vicdan özgürlüğünü garanti altına alır.....	158
Tablo 14: Laiklik din ve vicdan özgürlüğünün kullanılmasına engel olmamalıdır	159
Tablo 15: Cinsiyete göre laiklik din ve vicdan özgürlüğünün kullanılmasına engel olmamalıdır	160
Tablo 16: Laiklik, dinin devlet tarafından kontrol edilmesidir.	161
Tablo 17: Cinsiyete göre laiklik, dinin devlet tarafından kontrol edilmesidir.	162
Tablo 18: Yaşa göre laiklik, dinin devlet tarafından kontrol edilmesidir.....	163
Tablo 19: Eğitim durumuna göre laiklik, dinin devlet tarafından kontrol edilmesidir.....	164
Tablo 20: CHP, laikliği halka anlatmada hep sıkıntı çekmektedir.....	165
Tablo 21: Seçim dönemlerinde, laiklik vurgusunun ve irtica tehlikesinin eskiye oranla daha az kullanılması doğru ve yerindedir.....	168
Tablo 22: CHP, dinin kendisine değil yanlış yorumlarına karşıdır.....	170
Tablo 23: Gerçek İslam ilerlemenin önünde engel değildir.....	172
Tablo 24: Tablo 24. Devlet, din hizmetlerinden tamamen elini çekmelidir	174
Tablo 25: Kuran’ı Kerim ve Peygamberimizin Hayatı ve Temel Dini Bilgiler derslerinin okullarda seçmeli olarak okutulması laikliğe aykırı değildir.	175
Tablo 26: Atatürk dönemi sert laiklik uygulamalarının asıl sorumlusu irtica hareketleridir.....	177

Tablo 27: Atatürk dönemi sert laiklik uygulamalarının asıl sorumlusu irtica hareketleridir (Chi-Square Analizi).....	178
Tablo 28: Atatürk dönemindeki laiklik uygulamalarındaki problemler, bizzat Atatürk'ün kendisinden kaynaklanmıştır.	180
Tablo 29: Atatürk dönemindeki laiklik uygulamalarındaki problemler, uygulayıcılardan kaynaklanmıştır.	183
Tablo 30: Türkiye'de Alevilerin bazı konularda sıkıntı yaşaması din ve vicdan özgürlüğüne aykırıdır.	186
Tablo 31: Cem evlerine ibadethane statüsü verilmelidir.....	188
Tablo 32: Türkiye'de gayri Müslimler din özgürlüklerini tam kullanamıyor.....	189
Tablo 33: Halk nezdinde İsmet İnönü'nün politikaları, Atatürk'ten daha sert karşılanmıştır.....	191
Tablo 34: İnönü dönemi sert laiklik uygulamalarının asıl sorumlusu irtica hareketleridir.	192
Tablo 35: Tek Parti döneminde bazı masum dindarlara baskı yapılmıştır.....	193
Tablo 36: CHP'nin din politikası, liderlere göre değişir.....	196
Tablo 37: CHP'nin din politikasının oluşmasında rakip partilerin etkisi vardır.	197
Tablo 38: Atatürk, İnönü, Ecevit, Baykal ve Kılıçdaroğlu dönemlerinin laik anlayışı arasında ciddi farklar vardır.	199
Tablo 39: Baykal ve Kılıçdaroğlu dönemlerinin laik anlayışı arasında süreklilik vardır.	202
Tablo 40: Deniz Baykal'ın torunuyla beraber bayram namazına gitmesi, CHP'nin dine saygılı olduğunu göstermektedir.	203
Tablo 41: Din politikalarında en başarılı dönem Kılıçdaroğlu dönemidir.	204
Tablo 42: Kemal Kılıçdaroğlu döneminde tarikat ve cemaatlere karşı daha yumuşak bir politika izlenmeye başlanmıştır.....	207
Tablo 43: Kılıçdaroğlu döneminde CHP dindar kesimle daha başarılı ilişkiler kurmuştur.	210
Tablo 44: Kılıçdaroğlu döneminde CHP'nin din politikalarında köklü değişimler olmuştur.	211
Tablo 45: Son yıllarda CHP'nin düzenlediği iftar yemekleri çok isabetlidir.....	214
Tablo 46: Türkiye'de bazı siyasi partiler, dini değerleri suiistimal etmektedir.	216

Tablo 47: CHP, asla din suiistimali yapmaz.	218
Tablo 48: Parti mitinginde çarşafly bir kadına parti rozeti takmak dini siyasete alet etmek demektir.	219
Tablo 49: CHP, istismar yapmadan dine yaklaşmaktadır.	222
Tablo 50: CHP'nin yaptığı değişik dönemlerdeki çarşaf, başörtüsü, Kuran Kursu açılımları başarılı olmuştur	223
Tablo 51: Son yıllarda İlahiyat Fakülteleri ve İmam Hatiplerin sayısının artması ihtiyaktan çok siyasidir.	224
Tablo 52: CHP, dini grup gerçeğini kabul etmelidir.	227
Tablo 53: Dini gruplar zararlıdır	228
Tablo 54: Dini semboller kamusal alanda yer almamalıdır.	231
Tablo 55: Kamusal alanda başörtüsü yasak olmalıdır.	232
Tablo 56: CHP iktidar olursa başörtüsü yasağını yeniden uygulamalıdır.	235
Tablo 57: Son dönemde yapılan bir değişiklikle isteyen vekilin başörtüsü ile Meclise gelmesi laikliğe aykırıdır.	236
Tablo 58: Devlet memuru kadınlar, isterlerse başlarını örtebilirler	238
Tablo 59: Başörtüsü ve türban farklıdır.	240
Tablo 60: Türban, laiklik karşıtlığının ve irticain sembolüdür	242
Tablo 61: Türkiye'de hala irtica tehlikesi bulunmaktadır	244
Tablo 62: CHP ile muhafazakârlar arasındaki ilişkiler daha çok geliştirilmelidir.	245
Tablo 63: Diyanet İşleri Başkanlığı kaldırılmalıdır.	245
Tablo 64: Diyanet, özerk bir kuruma dönüştürülmelidir.	247
Tablo 65: Diyanet İşleri Başkanlığı konusunda yeni bir politikaya ihtiyaç vardır	248

Tezin Başlığı: Cumhuriyet Halk Partisi'nin Din Politikaları ve Kendi Tabanının Bunlara Bakışı (İstanbul Örneği)	
Tezin Yazarı: Ramazan AKKIR	Danışman: Doç. Dr. Ahmet Faruk KILIÇ
Kabul Tarihi: 27 Ocak 2016	Sayfa Sayısı: ix (ön kısım) + 282 (tez)
Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri	Bilim Dalı: Din Sosyolojisi

Modern demokrasinin katalizörü olan siyasal partiler, toplumsal talepleri parlamentoya taşıyan temsili demokratik sistemin araçlarıdır. Hiç şüphesiz, Türk siyasal hayatının yapı taşlarından birisi, Cumhuriyet ile yaşıt bir siyasal kuruluş olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'dir. CHP kuruluşu, benimsemiş olduğu siyasi hedefleri, örgütleniş biçimi bakımından oldukça farklı niteliklere sahiptir.

Bir siyasal parti olmaktan öte CHP, topluma rehberlik etme misyonu taşıyan bir okul gibidir. Batı siyasal partilerin oldukça farklı olan CHP, parlamento içinde kurulmuş olmasına rağmen; kökenleri itibariyle parlamento dışı oluşumların devamı niteliğindedir. CHP, örgütleniş itibariyle ocak-bucak örgütlenişini tercih etmiş ancak, üye yapısı ve uygulamalar açısından özellikle tek partili dönem ele alındığında kadro partisi özellikleri sergilemiştir. Sınıfsal bir temele dayanmayı reddeden CHP; sınıfsız, kaynaşmış imtiyazsız bir kitle söylem düzeneğine sahip olmasının yanı sıra elitist ve seçkinci nitelikler arzeder. Taşımış olduğu birikim ve tarihsel hafıza, CHP'yi hem farklılaştırmış hem de siyasal hayatın vazgeçilmezi yapmıştır. Ancak kendisini Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin devamı olarak tanımlayan CHP, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine damgasını vuran İttihat ve Terakki Partisi'nin düşünce ve kadrosunda etki ve destek almanın yanı sıra, 1950 yılına kadar topluma gerçek anlamda kök salamamış bir partidir. Siyasal katılımın olmadığı bir dönemde CHP'nin toplumla bağı oldukça zayıftı Türk siyasetinin en gerilimli alanlarından birisi, din ve devlet ilişkileri veya din politikalarıdır.

Bu çalışmada Atatürk Döneminden günümüze kadar CHP'nin Din politikalarının değerlendirilmesinin yanı sıra, tabanın bu politikalara bakışı da ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Din Politikaları, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Laiklik, Kamusal Alan, Atatürk, İnönü, Ecevit, Baykal, Kılıçdaroğlu, Din, Lider, Siyasal Parti

Title of Thesis: The Religion Politics of Republican People's Party and Their Perspectives of Its Electoral Base (Istanbul Case)	
Author: Ramazan AKKIR	Supervisor: Assoc. Prof. Ahmet Faruk KILIÇ
Date: 27January 2016	Nu. of pages: ix(pre text) +282(main body)
Department: Science of Philosophy and Religion	Subfield: Sociology of Religion
A political party which is the catalyzator of modern democracy is tools of system of representative democracy that transports social request to the parliament. Republican People's Party (CHP) which is a political organization with the same age with Turkish Republic itself is one of the fundamental main pillars of Turkish political lives. CHP has quite different qualities in terms of organizational form and political targets in establishment. In my study I will use descriptive method and questionnaire study. CHP is like a school transporter mission guide to society as well as setting up as a political party. Moreover CHP which is quite a change from western political party is both had established inside of parliament and is like a continuation of formation extra parliamentary in sources. CHP has features from cadre party from the point of member structure and practices. CHP which is denied face denominational source has discourse a classless society, contraction and non-concessional population. But there are features of elitists. Historical memory and mission of its both has done essential party of political life and become different. However, CHP which considers itself as continuation of Anatolia and Rumelia countrywide resistance organization has taken support cadre and thought of committee of union and progress that had been influenced final stage of Ottoman Empire. Moreover, it is a party which could not have radicated, until 1950's, in real terms. In addition to this period which there is no political participation, relation with society of CHP was so weak. The religion-state relations are one of the controversial fields of Turkish politics. In conclusion, in my study, I will show the religion and laicism approach of the Republican People's Party.	
Key Words: Religion Politics, Republican People's Party(CHP), Secularism, Public Sphere, Atatürk, İnönü, Ecevit, Baykal, Kılıçdaroğlu, Religion, Leader, Political Party	

GİRİŞ

Modern demokrasinin motoru olan siyasal partiler, toplumsal talepleri parlamentoya taşıyan temsili demokratik sistemin araçlarıdır. Türk siyasal hayatının temel yapı taşlarından birisi de, hiç şüphesiz, Cumhuriyet ile yaşıt bir siyasal kuruluş olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'dir. CHP gerek kuruluşu, gerekse kuruluşundaki siyasi hedefleri, örgütleniş biçimi bakımından oldukça farklı nitelikler taşımaktadır.

Bir siyasal parti olmaktan öte CHP, topluma rehberlik etme misyonu taşıyan bir okul gibidir. Batı siyasal partilerin oldukça farklı olan CHP, parlamento içinde kurulmuş olmasına rağmen; kökenleri itibariyle parlamento dışı oluşumların devamı niteliğindedir. CHP, örgütleniş itibariyle ocak-bucak örgütlenişini tercih etmiş ancak, üye yapısı ve uygulamalar açısından özellikle tek partili dönem ele alındığında kadro partisi özellikleri sergilemiştir. Sınıfsal bir temele dayanmayı reddeden CHP; sınıfsız, kaynaşmış imtiyazsız bir kitle söylem düzeneğine sahip olmasının yanı sıra elitist ve seçkin nitelikler arzeder. Taşımış olduğu birikim ve tarihsel hafıza, CHP'yi hem farklılaştırmış hem de siyasal hayatın vazgeçilmezi yapmıştır. Ancak kendisini Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin devamı olarak tanımlayan CHP, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine damgasını vuran İttihat ve Terakki Partisi'nin düşünce ve kadrosunda etki ve destek almanın yanı sıra, 1950 yılına kadar topluma gerçek anlamda kök salamamış bir partidir. Siyasal katılımın olmadığı bir dönemde CHP'nin toplumla bağı oldukça zayıftı ve toplumun farklı kesim ve sınıflarına kapalıdır. İktidar seçkinlerinden ve elitlerden oluşan bir parti görünümündedir.

Türkiye siyasetinde tarihsel ağırlığı ve sağlam seçmen tabanı bulunan CHP, ayrıcalıklı konumuna rağmen, iktidara gelme konusunda başarılı olamamıştır. Tek Parti dönemi hariç, neredeyse hiç iktidar olamamıştır. Altı ilkesinden biri olan Halkçılık'ına rağmen, geniş halk kitleleriyle irtibat ve ahengini kaybetmiş bir parti görünümü arz etmektedir.

Modernleşmeyi, uygarlaşmayı, medeni milletler arasında yer almayı, ulusal bir misyon olarak kabul eden Cumhuriyet'in seçkinleri batılılaşmayı ve moderniteyi deşışmeyen, dondurulmuş kalıplar içinden anlamış ve hayata uyarlamaya çalışmışlardır. Kuruluşundan 1950 yılına kadar CHP, siyasi ve toplumsal kültürü deşıştiren ve dönüştüren gücün bizatihi kendisi olmuştur.

Ancak din ve İslam ile olan ilişki oldukça sıkıntılı olmuştur. İktidar seçkinleri tarafından gericiliği ve devri sabıkı çağrıştıran din, toplumsalın ve siyasalın dışına itilerek ötekileştirilmeye çalışılmıştır. Oysa dinin en temel fonksiyonlarının başında, toplumlara belli bir zihniyet ve anlam dünyası yükleme veya yeni bir dünya haritası sunma bulunmaktadır. Nitekim Berger'in ifadesiyle; "Hayata anlam ve gaye kazandıran din, insanın dünya kurma girişiminde stratejik bir rol oynamaktadır. Din, evrenin tamamını insan açısından manidar bir varlık olarak kavramanın cüretkâr bir girişimidir" (Berger, 1993: 88-89). Ancak yaşanan anlam krizi, dinin ıslah edilerek yeniden toplum içine dönmesine neden olmuştur. Unutulmamalıdır ki İslam, hem bir medeniyeti hem de bu medeniyetinin savunulmasını ifade eder (Çiğdem, 2001: 122). Bundan dolayı siyaset, toplum ve kültür ile iç içedir; ayrıştırmak oldukça zordur.

Çalışmanın Konusu ve Amacı

Din ile siyaset alanları arasında girift bir ilişki bulunmaktadır. Topluma dair kendi ütopyaları bulunan her iki olgu, bazen çatışmanın bazen de kaynaşma ve bütünleşmenin aktörleri olmuştur. Türk toplumun yapı taşlarını oluşturan değerlerin başında din bulunmaktadır. Topluma rehberlik etmeye çalışırken dini ve dinsel değerleri, durum ve şartlara göre görmezden gelen, yadsıyan, tehlikeli gören veya çekimser davranan CHP'nin din politikalarının ve bu politikaların seçmen tabanı ile ilişkisinin ortaya konulması öncelikle toplumsalın ve siyasalın sağlıklı zemin üzerinde yükselmesine kaynaklık eder.

CHP, Türk siyasal hayatının en önemli aktörlerinden birisidir. Gerek din politikaları gerekse parti tavanı ile taban arasındaki ilişki biçimi ve ortaya koymuş olduğu politik performans, CHP'yi farklılaştırmış ve incelenmeye değer kılmıştır. Bu çalışmanın amacı, Cumhuriyet Halk Partisi'nin din politikalarını betimlemek ve tabanın din anlayışını ortaya koymaya koyarak karşılaştırmaktır.

Mustafa Kemal tarafından 9 Eylül 1923 tarihinde kurulan ve 27 yıl boyunca tek parti olarak ülkeyi yöneten Cumhuriyet Halk Partisi, Türk politik hayatının ana omurgasını oluşturmuştur. Bu çalışmada Cumhuriyet Halk Partisi'nin din politikaları ile kendi tabanının bu politikalara bakışı ele alınmaya çalışılmaktadır. Devleti kuran bir parti olan CHP, toplumun siyasal ve toplumsal parametrelerini belirleme, tayin etme iddiasının yanı sıra, toplumun dinsel sınırlarını kayıt altına alan farklı siyasal tavırlara bir partidir.

Kuruluşundan itibaren Türk siyasal hayatından önemli roller üstlenen bu partinin din politikaları, sadece bir partinin din politikaları değildir; aynı zamanda toplumun dinsel sınır ve tavırları, siyaset-din ilişkilerinin temel ölçütü olma özelliği taşır.

Atatürk döneminden günümüze kadar CHP'nin din politikaları farklı bağlamlarda tartışmaların odağı olmuştur. Atatürk döneminden itibaren inişli-çıkışlı bir seyir izleyen din politikaları, durum ve şartlara bağlı olarak baskıcı, kontrolcü, özgürlükçü veya tarafsızlık biçimlerinde ortaya çıkmıştır. Bu politik-stratejik duruş, partinin seçmen tabanı ile ilişkilerini de belirlemiş veya etkilemiştir. Siyasi partilerin ideolojilerini, programlarını veya adaylarını, seçmenlerinin takdirine sunmak için yapmış olduğu faaliyetlerin tamamı o partinin siyasal propagandasını oluşturur. Siyasal propaganda, mümkün olduğunca farklı sınıf ve kitleler üzerinde etkili olmayı amaçlar (Tolan, 1983: 455). CHP'nin din politikaları bağlamında ortaya koymuş olduğu program, farklı zamanda parti liderleri tarafından yapılmış olan açıklamalar veya dindar kesime yakın isimlerin aday olarak tercih edilmesi bu propagandanın bir parçasını oluşturur. Bu bağlamda birbirinden farklı toplumsal tabaka ve sınıflara ait seçmenleri tatmin edici mesajlar ulaştırmanın kolay olmadığı da belirtilmelidir. Özellikle din gibi tartışmaya açık bir konuda bir politik duruş veya program ortaya koymak riskli olmakla beraber zorunludur da.

Devletin hakikat rejiminin sınırlarını tayin eden ilkelere birisi olan laiklik, CHP'nin altı ilkesinden birisi olmakla beraber, din politikasının da sınırlarını belirleyen temel ilkedir. Bundan dolayı, laikliğin ne olduğu veya nasıl anlaşılması gerektiği fazlasıyla önem arz etmektedir. Hatta Türk siyasal hayatında laikliğin izlemiş olduğu seyir, CHP'nin din politikalarının ve CHP tabanının din anlayışını ortaya koymak için elzemdir. Bunun yolu ve yöntemi de, CHP'nin ortaya çıktığı, politika ürettiği sosyal, ekonomik ve kurumsal şartları ortaya koymaktan geçiyor.

Laiklik Avrupa'da doğmuş ve içinde bulunduğu sosyal, siyasal ve tarihsel şartlara göre farklı anlamlara kavuşmuştur. Kıta Avrupa'sı laikliği ile Anglo-Amerikan laikliğinin farklı olmasının nedeni bu olsa gerektir. Avrupa'da hala tartışılan laiklik ve din devlet ilişkileri, yeni siyasal açılımları beraberinde getirmektedir. Farklılık siyasetine ihtiyaç duyan kimlik siyasetinin çıkmazlarına dair demokratik çözüm önerileri sunan William E. Connolly, laikliğin dinden çok da farklılaşmadığını, dinselleştiğini savunur (1995:

255-270). Belki de laikliğin dinselleşmesinden söz edilebilecek yegâne ülkelerden birisi Türkiye'dir. Çünkü dinin ve siyasetin sınırlarını tayin eden temel ilke laiklik olmuştur. Bu bağlam çerçevesinde çalışmamızda laikliğin nasıl anlaşıldığının ve din politikalarının nasıl bir işlev üstlendiğinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Çalışmanın Önemi

“Hakikat ve İktidar” isimli çalışmasında Foucault, “sorun insanların bilincini ya da kafalarını değiştirmek değil; hakikati üreten sosyal, ekonomik ve kurumsal rejimi değiştirmektir” der. Basit bir ifade ile politik hakikat; siyasi, kurumsal ve ekonomik bir rejimdir. Bu anlam çerçevesinde Türk siyasalının hakikatinde laikliğin yeri ve önemi tartışılmazdır. Atatürk döneminden günümüze kadar, laikliğin önem ve ağırlığını korumasının nedeni bu olsa gerek. Yeni Cumhuriyetin ve devletin siyasal kimliğini belirleyen ve Türk siyasalının genel politikasının demir attığı söylemin merkezinde bulunan laiklik, CHP'nin ve CHP'nin din politikalarının da ana omurgasını oluşturmaktadır. Başörtüsü, laiklik, din özgürlüğü, dinsel baskı, irtica, kamusal alan tartışmalarının temelinde de bu anlamsal bağlam bulunmaktadır denebilir. Bu anlamsal çerçevede kendi gerçekliğini kuran CHP, bir taraftan ortaya koymuş olduğu din politikaları ile toplumsalı dizayn ederken bir taraftan da yeni bir siyasallık inşa etmeye çalışmıştır.

Atatürk, İnönü, Ecevit, Baykal ve Kılıçdaroğlu CHP'ye liderlik etmiş siyasi liderlerdir. Lider, bağlı bulunduğu grubun amaçlarını belirlemede en etkili olan ve bu amaçlar doğrultusunda grup üyelerini etkileyen ve davranışa sürükleyen kişidir. Lider, grup üyeleri tarafından hissedilen ancak açıklığa kavuşmamış olan ortak düşünce ve arzuları, benimsenir bir amaç biçiminde ortaya koyan ve grup üyelerinin potansiyel güçlerini bu amaç etrafında faaliyete geçiren kimsedir. Cumhuriyet Halk Partisi bağlamında liderin etkisi tartışmalıdır; çünkü partinin ve ideolojik omurganın oluştuğu tarihsel süreç çoğu zaman liderin üzerinde olmuştur.

Atatürk döneminde devletin sosyal ethosunu oluşturan en önemli değerlerden biri olan din, İsmet İnönü döneminde kontrol altında tutulmuş ve hatta modernleşmenin önündeki engellerden birisi olarak görülmüştür. “Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler ülkesi olamaz. En doğru, en gerçek tarikat uygarlık tarikatıdır” mottosu ile kendi siyasal kimliğine karar veren yeni cumhuriyet, kendini farklılaştırmış, bazı değerleri

ötekileştirmiş veya ıslah etme yoluna gitmiştir. Atatürk döneminde kontrol altında tutulan veya toplumun çimentosunu oluşturan din, laik ideoloji ile de uyumlu hale getirilmiştir. Din ile laiklik arasındaki doku uyuşmazlığı, dinin ıslah edilmesi ile aşılmaya çalışılır. Ölümsüz bir niteliğe sahip olan Atatürk ve onun döneminde ortaya koyulan din politikaları, hala, CHP'nin ideolojik omurgasını oluşturmaktadır. Kemalizm veya Atatürkçülük adı altında ortaya konan ideolojik omurga CHP'nin din politikaları ve tabanın din anlayışı üzerinde etkilidir. Bu çalışmada Atatürk döneminden başlayarak günümüze kadar CHP'nin din politikalarını ortaya koymaya çalıştım.

Güdümlü demokrasiye geçiş denemelerinin olduğu Atatürk döneminde din, sosyal ethosu oluşturan değerlerden birisidir. Atatürk'ün ölümü ile beraber Milli Şefliğe terfi eden İsmet İnönü döneminde ise din, kontrol altında tutulmaktan da öte baskı altına alınmıştır. Takke, seccade, elifba, amme ve teberake cüzü gibi dinsel öğelerin suç sayıldığı İnönü döneminde ortaya çıkan dinsel baskı, çok partili hayata geçinceye kadar devam etmiştir. Çok partili siyasi hayat ile gelen dinsel yumuşamanın ana saiki, halkın reyini almaktır.

Bülent Ecevit'in, İnönü sonrasında CHP'nin başkanlık koltuğuna oturması ile beraber, partinin din politikalarında kısmi bir yumuşamaya meydana gelmiştir. Toplumun farklı kesimlerinden oy almak kaygısı ile popülist siyaset biçimi etkili olmuştur. 1970'li yıllarda ortaya çıkan Karaoğlan efsanesinin bir nedeni de toplumsal değerlere ve dine ve dinsel değerlere bakış açısının değişmesidir. "Cumhuriyetin Aşıl Topuğu" laiklik söyleminden, din ile barışık laiklik söylemi, Ecevit dönemi laikliğinin önemli bir parametresi olduğu söylenebilir.

Ancak 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra kapatılan CHP'nin Başkanı Ecevit, partinin başına dönmemiş ve Demokratik Sol Parti'yi (DSP) kurmuştur. Bu süreçte ikircikli bir siyaset ve din politikası izleyen Ecevit, farklı zamanlarda, kamusal alanda ve parlamentoda din varlığını meşru görmediğini sert bir dille ifade etmiştir. Çalışmamızın bir bölümünde de Ecevit döneminin din politikalarını derinlemesine ortaya koymaya çalışacağız.

1993 yılında yeniden kurulan CHP'nin başına geçen Deniz Baykal döneminde ortaya koyulan din politikaları ise oldukça tartışmalıdır. Hayatının nedeysen kırk yılını politikanın içinde geçiren Baykal'ın din anlayışını ve Baykal dönemi CHP'sini anlamak

oldukça zordur. Bazen dini grupların varlığına karşı çıkan, bazen ılımlı yaklaşan Baykal döneminde gerçekleşen 28 Şubat post modern darbesi, anlaşılan o ki, Baykal'ın dini söyleminin ve CHP'nin din politikasının önemli değişkenlerinden birisidir.

Baykal sonrasında bu kadim partinin başkanlık koltuğuna oturan isim, Kemal Kılıçdaroğlu'dur. Tunceli'li bir aileden olan Kılıçdaroğlu, kendi döneminde partinin yerleşik siyaseti dışında bir politika ortaya koymaya başlamıştır. Laiklik tartışmasını geride bırakan Kılıçdaroğlu, din özgürlüğüne kapı aralayabilecek nitelikte bir duruş sergiler. Başörtüsü, irtica veya din istismarı gibi konuları mümkün mertebe geride bırakarak ekonomik ve siyasal mevzuları ön plana çıkarır. Ülkenin nerdeyse kuruluşundan Kılıçdaroğlu dönemine kadar devam eden laiklik tartışmaları geride kalır. Kılıçdaroğlu kendi siyasalının merkezine başörtüsü, irtica gibi sakıncalı mevzuları yerleştirmekten öte daha toplumsal ve ekonomik sorunları yerleştirir. Kılıçdaroğlu dönemi CHP'sinin din politikasını belirleyen parametreler bu çalışmanın konularından birisidir. Partisinin tarihsel bagajının aksine daha özgürlükçü bir laiklik yorumuna sahip olan Kılıçdaroğlu'na göre, "Laiklik inançların güvencesidir, insanların inançlarına siyasetin müdahale etmemesi demektir... Laiklik terörün de panzehiridir." CHP'nin siyasal serüveninde katı bir ideoloji olarak tasavvur edilen laiklik, Kılıçdaroğlu döneminde esnetilmeye başlamış ve Anglo-Amerikan tarzı yumuşak bir ideolojiye dönüşmeye başlamıştır. Bu dönüşümün CHP'nin seçmen tabanında karşılık bulup-bulmadığı bu çalışmanın önemini artıracaktır. Çalışmamız CHP yönetimi için yeni bir perspektif sunmayı hedeflemektedir.

Çalışmanın Yöntemi

Katılımcı demokrasinin etkin aracı olan oy verme ve seçimler, siyasal propagandaların ve parti politikalarının seçmen üzerindeki etkisini gösterir. CHP'nin parti programlarında ortaya koymuş olduğu din politikalarının seçmende karşılık bulup-bulmadığını ölçebilmek amacıyla İstanbul ölçeğinde CHP'li seçmene bir anket uyguladık. Amacımız, Parti'nin din politikalarının CHP'li seçmendeki etkisini ölçektir.

Din faktörünün siyasete ve seçmen tercihlerine etkisi tartışmalıdır. Sosyo-ekonomik faktörlerin mi yoksa dinsel faktörlerin mi seçmen üzerinde daha fazla etkili olduğu önemli bir sorudur. Batı'da din ya da dini temsil konumunda olan kiliseler toplumsal ve siyasal yaşamın içindedir ve oldukça etkilidir. Din ve siyasetin kurumsal ayrılığı,

kiliselerin olgusal olarak ayrılmasını beraberinde getirmemiştir. Hatta siyasal kültür açısından din faktörü, özellikle Katolik ülkelerin veya Katoliklerin etkin olduğu Avrupa'nın farklı ülkelerinde, sosyo-ekonomik faktörlerden daha önemli olduğu görülmektedir. ABD'de böylesi bir dinsel boyut görülmez; bunun nedeni ise dini hayatın sivil kurumlar üzerinden yapılanmasıdır (Köktaş, 1997: 66).

Kalaycıoğlu'na göre (1999: 55), seçmen davranışını ekonomik faktörlerden çok ideolojik ve kültürel faktörler etkilemektedir. CHP'li seçmenin içinde doğduğu ve bulunduğu ideolojik kültür havzası, partinin din politikaları ile yakından ilişkilidir. Ayrıca bir partinin uzun bir süreç içinde oluşan kimliği, uzun dönemli destek açısından daha da belirleyici bir değişken olma özelliği taşır (Ercins, 2007: 31). Bu bağlamda CHP'nin siyasal kimliğini ve Kemalizm'in ana omurgasını oluşturan laikliğin katı bir ideoloji olarak yorumlanması ve Türk siyasallığına uyarlanması, CHP'nin sadece belli bir seçmen tabanı tarafından desteklenmesine neden olmuştur. CHP'nin, genel olarak, kendini Kemalist, Atatürkçü, sosyal demokrat ve milliyetçi olarak niteleyen seçmenler tarafından desteklendiği belirtilmelidir.

Kısacası bu çalışmanın yöntemi, geçmişten günümüze CHP'nin din politikalarının betimlenmesi ve tabanın din anlayışının ile karşılaştırılmasıdır. Bu sayede öncelikle devleti kuran bu partinin din politikaları veya din söylemi analiz edilecek; ardından da tabanın din anlayışı anket verileri ışığında yorumlanacaktır. Çalışmamızın metodolojisini şöyle ortaya koyabiliriz. Çalışmamızın ilk bölümünde deskriptif yöntem kullanılmıştır. Bunun amacı, CHP'nin din politikalarını tarihsel veriler ışığında ortaya koymaktır. Çalışmanın son bölümünde ise istatistik yöntemi kullanılmıştır. Bu bölümde CHP'nin seçmen tabanının din anlayışı anket verileri ışığında yorumlanmıştır.

BÖLÜM 1: MODERN DÜNYA, DİN VE LAİKLİK

1.1. Modern Ulus Devlet ve Din-Devlet İlişkileri

Rönesans, Reform hareketleri ve aydınlanma sonucunda ortaya çıkan modernitenin sonuncu olan ulus devletler, dünya tarihinde önemli etkiler oluşturmuştur. Modern Çağa ruhunu veren temel anlayış ulus devlettir. Dünyayı bireysellik üzerinden pazar haline dönüştürmeyi hedefleyen modernite, başlangıçta ulus-devleti öngörememiştir (Türköne, 2003: 34).

Batı Avrupa'da ulus-devlet inşa süreci dört aşamada gerçekleşmiştir; ilk aşama 15-18 yüzyıl arasındaki dönemi kapsayan devletin oluşum dönemidir. Bu dönemde seçkinler arasında ekonomik, kültürel ve siyasi bir bütünleşme meydana gelmiştir. İkinci aşama, kitlelerin sisteme dahil olması sürecidir. Bu süreçte okul, asker ocağı ve kitle iletişim araçlarının katkısı oldukça büyük olmuştur. Bu aygıtlar vasıtasıyla yeni kimlikler oluşmaya başlamıştır. Üçüncü aşama ise tebaanın yerine yurttaşların ortaya çıkma sürecidir. Bu olgunun gelişmesinde muhalefete kurumsallaşması için gerekli olan güvencelerin tanınması, daha geniş katılımı temsil organlarının oluşmaya başlaması, siyasi partilerin farklı çıkarları ortak noktalarda birleştirmeyi başarmasının etkileri vardır. Bu dönemde, sosyal ve endüstriyel devrimler gerçekleşmiştir. Bu yeni durum, hakim kültür ile azınlık kültürleri ve merkezi devlet ile kilise arasında çatışmayı ortaya çıkarmıştır. Son aşama ise devletin idari ağı büyümeye başlamıştır. Bir taraftan kamu refahının sağlanmasına dönük önlemler alınırken, bir taraftan da ulusal düzeyde ekonomik şartların eşitlenmesine yönelik çalışmalarla beraber devletin etkisi artırılmıştır (Sarıbay, 1998: 73-74). Bu bağlamda modern devletin en önemli özelliği, egemenlik iddiasıdır (Wallerstein, 2009: 71)

Habermas'a göre ise ulus-devlet üç farklı şekilde oluşmuştur. İlk aşama etnik grupların komşu bölgelerde yaşayan topluluklara, alt-kültürlere, din ve dil topluluklarına sirayet etmeleriyle gerçekleşmesi tarihsel durumdur. İkincisi, ulus-devletler homojen bir halka dayanmalıdır. Homojen bir toplumun olmadığı durumlarda, homojen toplum oluşturulur. Bu süreçte devlet anti-demokratik yöntemleri kullanabilir. Son olarak ise etnik ve milliyetçi ideoloji çerçevesinde oluşan ulus-devlet, azınlıkları baskı altında tutar ve göçe zorlarlar (Gündoğan, 2002-3: 185).

Reformasyon Çağı bütün Avrupa toplumlarında büyük çalkantılara, ayaklanmalara ve toplumsal depremlere neden olmuştur. Toplumsal ayaklanmaların yanı sıra, Katolikler ile Protestanlar arasında da şiddetli çatışmalar meydana gelmiştir. Bu çatışmalar, 1555 yılında imzalanan Augsburg Din Barışı Antlaşması'na değin devam etmiştir. Augsburg Din Barışı Antlaşması, Avrupa'nın düşünce ve din özgürlüğü anlayışı ile egemen ve uyrukları arasındaki ilişkinin niteliğini göstermesi bakımından oldukça ilginç ve etkisini hâlâ hissettiren bir antlaşmadır. Antlaşmanın özü, Latince "cuius egio, eius religio" sözleriyle ifade edilen "kimin toprağı, onun dini" ilkesidir. Bu ilkeye göre, bir prens Katoliklik ya da Protestanlık dininden hangisini tercih etmiş ise o prensliğin egemenlik alanı içinde yaşayanlar da o dinî kabul etmek zorundadır. Prens dinini seçmeyenler, bağlı oldukları dinî seçen başka bir prensin toprağına göç edeceklerdir. Avrupa'nın din haritasını ortaya çıkaran bu anlaşmada yer alan "kimin toprağı, onun dini" ilkesi ile ulus devletlerin inşa sürecine bağlı olarak ulusal din anlayışları ortaya çıkmıştır. Böylece dinler, ulusal-milliyetçi bir konsept içinde yeniden yorumlanmaya başlanmıştır. Ulus devletlerin ihtiyaçlarına göre, dinin yeniden yorumlanması ile beraber Almanya'da Protestan, İngiltere'de Anglikan ve Fransa'da Galikan isimli millî kiliseler ortaya çıkmıştır(Yazıcıoğlu, 2005: 148-158). Kısacası Batı, modern zamanın ruhuna uygun ve ulusal bir konsept içinde yeni bir din inşa eder (Maalouf, 2009: 54).

Ulus devlet olana Türkiye Cumhuriyeti de benzeri bir süreçle ortaya çıkmıştır. Ümmet algısına sahip olan Osmanlı'nın bakiyesi olmasına rağmen, modern bir ulus devlet olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır. Bu yeni devletin siyasal, kültürel ve dinsel uygulamalarına ilham veren kurucu aktörlerden birisi, Ziya Gökalp'tır(Gürsoy ve Çapçioğlu, 2006: 97). Unutulmamalıdır ki, halkı millete dönüştüren de siyasi kimliği ön planda tutan bir topluluk inşa etme misyonu da aydınlardaydı (Karpat, 2009: 51-52). Bu bağlamda yeni düzenin kurucu zihinlerinden biri olan Gökalp de dini, modernitenin ruhuna uygun biçimde yeniden anlamlandırır. Örneğin, ona göre dinler, her şeyi kutsal ve kutsal olmayan biçiminde değerlendirir. İslam'da da iki tür ayin vardır: Menfi ayinler ve müspet ayinler. Menfi ayinlerin prototipi, abittir. Bireysel inanç pratikleridir. Oruç, zekât, namaz vs. bu ayinlerin gayesi ferdi, bireysellikten arındırmaktır. Böylece kişi, fedakâr bir "vatandaş" olur. Yine bu ibadetler, ferdi yavaş yavaş bireysellikten arındırarak "içtimai" bir kişiliğe hazırlar. Toplumsal ruhun damgasıyla şekillenen Cuma namazı, hac ibadeti, bayram namazı bu tür ayinlerdir. Yine Gökalp, toplumsal

modernleşme için dinin modernleşmesi gerektiğini savunur ve dinî bilgileri, modern paradigma bağlamında yorumlayarak yeni işlevlere kavuşturur. Mesela iyi mümin yerine iyi vatandaş rolünü önerir(Yıldırım, 1999: 85-86).

Anlaşılabacağı üzere, birçok siyasi ekonomik ve toplumsal faktörün sonucu ortaya çıkan Modernite ve ulus devlet, kendine ait birçok parametreyi de devreye sokmuştur. Laiklik de bu sürecin bir parçasıdır. Ayrıca modern devlet, bir ulus inşa etmenin yanı sıra ulusun ruhuna uygun bir din de inşa etmeye çalışmıştır. Makul vatandaşını yaratan ulus devlet, dinini de oluşturmuştur.

1.2. Modern Dünyada Din Politikaları ve Laiklik

1.2.1. Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Örneği

Farklı milletlerden oluşan 250 milyonluk nüfusuyla (ABD), dünyanın en istikrarlı devletlerinden biri olmanın yanı sıra, demokratik değerleri öncelemiş olan bir devlettir. Dünyanın en eski yazılı Anayasasına sahip olan bu devlet, büyük bir dinsel çeşitliliğe ve çoğulculuğa sahiptir (Monsma, Soper 2005: 19). ABD, din devlet ilişkilerine, özgürlüklere, siyasete ve kamusalığa bakışı bağlamında oldukça ilginç özellikleri kendi içinde barındırmaktadır. Bunun arka planında ülkenin tarihselliğinin bir parçası olan, göçmen nüfusu ve gerçekliği bulunmaktadır. Bu durum, ülkenin siyasallığını belirleyen en önemli faktörlerden birisi olma özelliği taşır. “Birleşik Amerika’nın bugün sahip oldukları topraklara yerleşmeye gelen göçmeler, birçok bakımdan birbirlerinden ayrılan insanlardı” (1994: 32) diyen Alexis de Tocqueville göre, demokratik bir toplum olan ABD’nin başarısı, din ile özgürlüğü bir araya getirebilmesidir. Din ile özgürlükleri kendinde meczeden ABD’de, farklı değerlere sahip grupların örgütlenme özgürlüğüne sahip olmaları, Kilise ile devlet arasında yaşanan çatışmadan kaynaklanan problemlerin ABD’de görülmemesini sağlamıştır. Din ile özgürlüklerin, biri diğerini yok etmeden bir arada bulunabilmeleri, farklı dinsel grupların aynı devlet şemsiyesi altında yaşamalarını kolaylaştırmıştır. Özellikle devletin geri çekildiği alanlarda din, bireylerin kendilerini kontrol etmelerini sağlayan en önemli değer olmuştur. Toplumsal kaos ve anarşiye önleyen bu değer, inananların kalplerine kök salmış bir dindir (Duman, 2003: 526). Bilgi ile din arasından korelasyon kuran Tocqueville’e göre; bilgiye giden yol olan din, kişiyi özgürlüğe ulaştırır (1994: 42).

Amerikan toplumun temel özelliklerinden birisi, din ile özgürlük arasında kurmuş olduğu ahenkli ilişkidir. “Bu uygarlık birbirinden tamamen ayrı, sık sık birbiriyle çatışan ama Amerika’da birbirine bir tür eklenmesi sağlanan iki ögenin, din anlayışı ve özgürlük anlayışının ürünüdür” diyen Tocqueville’e göre bu devletin kurucuları, coşkulu bir yenilikçi olmalarını yanı sıra, her türlü siyasal önyargıdan kurtulmuşlardır (Aron, 1994: 171). Bu dini ve dini davranışları özgürlük bağlamında değerlendiren bakış, ABD’nin kurucu fikirlerinden birisi olmuştur.

Bir cumhuriyetler topluluğu olan ABD’yi din ve devlet işleri bağlamında temelini, dini özgürlükler oluşturur. Bu toplumsal gerçeklik, yasal güvencelerle de desteklenmiş ve siyasallaşmıştır. 1787 tarihli Kuzeybatı Nizamnamesine göre, “sivil ve dini özgürlüğe ait temel ilkeler, bu cumhuriyetlerin kanunlarının ve anayasalarının üzerine kurulduğu temeli oluşturur” (Adams, Emmerich, 1990: 13).

ABD’deki dini özgürlüğün tarihsel kökenleri bulunmaktadır. Kurucular, koloni kilisesi altında geçirdikleri tecrübelerden vicdanın devletçe baskı altına alınmasının dinin safiyetini ve devletin huzurunu tehdit ettiğini öğrenmiştir. Yanı sıra, dinin toplumsal ve kişisel ahlakın vazgeçilmez unsuru olduğunu ve devletin istikrarının gönüllü dini anlatımların korunmasında yattığı fikrini benimsemişlerdir (Adams, Emmerich, 1990: 113). Böylece toplumun sağlığı için dinden istifade edilmiştir.

Günümüz Amerika’ında dinin hinterlandı sürekli genişlemektedir. Yapılan çalışmalar da bu gerçeği doğrular niteliktedir. Amerikalıların %94’ü Tanrı ve evrensel ruhun varlığına inanıyor, %80’inden fazlası da Tanrıya dua ile ulaşılması mümkün bir varlık olarak tanımlıyor. Halkın %70’i tanrıya güvendiklerini ifade ederken, nüfusun %92’si dini bir tercih belirtiyor. %58’i ise dinin kendi hayatlarında çok önemli bir unsur olduğunu ifade ediyor. Yaklaşık her on kişiden altısı ise dinin “günümüzdeki sorunların tümüne veya büyük bir kısmına çözümler getirebileceğine” inanıyor. Bütün bu bulgular, Amerikan toplumunun inançlı bir toplum olduğunu göstermektedir (Fowler, Hertzke, Olson; 2003; 45-46). “Amerika Birleşik Devletleri, tartışmasız, dünyanın en dindar ülkesidir” diyen Fuller’e göre de, Amerikalıların %90’dan fazlası yüksek ve mutlak bir gücün varlığına inanmaktadır. Bununla beraber, %62’si de bir kilise veya sinagog bağlıdır (Fuller 2001: 1).

ABD’de dinin etkin olmasının sebebi, bu ülkede var olan dini çoğulculuktur. Amerika’daki dini çoğulculuğu geliştiren faktör, dini özgürlükleri koruyan anayasal bir ilke ile nispeten göçe açık bir politika ve sürekli yeni mezhepler kurulmasını teşvik eden bir geleneğinin varlığıdır (Fowler, Hertzke, Olson; 2003; 59-60).

Amerika hiçbir zaman resmi devlet sponsorluğunda, zorla uygulatılmış, direk olarak para ile yaptırılmış bir dine de sahip olmamıştır. Devlet ne resmi bir dini benimsemiş ne de inançlar üzerinde baskı kurma yoluna gitmiştir. Sürekli ve güçlü bir şekilde birbirleri ile mücadele etmelerine rağmen, kilise ve devletin ayrılması Amerikan demokrasinin başarısıdır (İmga, 2010: 244-245). Anlaşılacağı üzere, ABD’de din etkili olmaya devam etmektedir. Sosyologlar, bu durumu şu teorilerle açıklamaktadır;

ABD tarihinde önemli bir yere sahip olan Yargıç William O. Douglas, ABD’nin dine ve kiliseye bakışını şöyle açıklar; “Bizler, tüm kurumlarıyla birlikte yüce bir varlığa inanan dindar bir halkız. Herkesin istediği gibi ibadet etme ve inanma özgürlüğünü teminat altına alırız, çok çeşitli inançlara yer veririz. Devlet olarak hiçbir grup tarafında olmayız. Ve her grubu taraftarlarının kendi coşkusuyla gelişip serpilmesi için serbest bırakırız. Devlet, din eğitimi desteklediği veya toplumsal olayları dinsel ihtiyaçlara uydurmakla dini otoritelerle işbirliğine girdiğinde bu geleneklerimizle tam bir uyum içinde olduğumuz anlamına gelir. Zira o zaman insanlarımızın dini doğasına saygı duymuş olur ve kamu hizmetlerini manevi ihtiyaçlara uydurur. Bunun böyle olamayacağını savunma, Anayasa’da devletin dini gruplara karşı katı bir tarafsızlık göstermesi gerektiği maddesini bulmak demektir. Fakat bu hiçbir dine inanmayanları inananlara tercih etmek olacaktır. Evet, devlet dini gruplara finansal destekte bulunmaz veya din eğitimi üstlenmez. Laik veya dini eğitimi birleştiremez. Laik kurumları bir veya birkaç dini insanlara dayatmak için kullanamaz” (Adams ve Emmerich: 1990; 5).

ABD’nin kuruluş döneminden itibaren laiklik politikasını, dinin devlet karşısında özerkliği ve dini özgürlüklerin saygıya değer olduğu tasavvuru şekillendirmiştir. ABD, Kıta Avrupa’sı ve Türkiye’nin aksine laik bir yapıda kurulmamış, zorla laikleşme sürecine tabi tutulmamıştır (İmga, 2010: 53).

ABD Anayasasında da, devletin din tesisi ile ilgili yasal düzenleme yapamayacağı, dinin gereklerinin serbestçe yerine getirilmesinin yasaklanamayacağı vurgulanmıştır. Buradaki asıl amaç, dinlerin ve dindar vatandaşların devletin keyfi uygulamalarından

korunmasıdır. Bu ilke, din ile devlet arasına örülen “aşılmaz duvar” gibidir (Erdoğan, 2000: 307-308). Böylece devler dinler ve inançlar karşısında tarafsız olmak zorundadır.

ABD'nin laiklik anlayışı Yüksek Mahkemenin 1971 tarihli Lemon V. Kurtzman kararında formüle edilmiştir. Bu karara göre; işleminin amaç unsuru dinsel olmamalı, ikinci olarak da işlemin uygulamasının sonucunda din olumlu veya olumsuz etkilenmemelidir (Tarhanlı, 1988: 304).

Kurucular, din özgürlüğünün ABD'nin temel kaynağı ve mevcudiyetinin sebebi olduğu konusunda ısrarlı eder. Nitekim Amerikan Kongresi'nin 1998'de ittifakla çıkardığı Uluslar arası Din Özgürlüğü Yasası'nın giriş bölümü şu ifadelerden oluşmaktadır: “Din özgürlüğü hakkı, Birleşik Devletlerin en temel hakkı ve mevcudiyetinin sebebidir” (Gunn, 2014: 22). ABD'nin siyasal ontolojisinin önemli bir parçası, din özgürlüğü ve din-devlet ayrımıdır.

ABD Dışişleri Bakanlığı, din özgürlüğünü savunma nedenini şöyle açıklamaktadır; “Din hürriyeti konusu, Amerikan Tarihinde bütünleştirici bir rol oynamıştır. Milletimizin ilk kuruluş dönemlerinde her insan kendi vicdanına göre inanma, ibadet etme ve davranma temel hakkına sahip olduğu görüşü, Amerikan halkının asli kanaati olmuştur. Din özgürlüğü Anayasamızın zikredilen ilk halklarından ve bu hak “ilk özgürlük” olarak bilinir” (Gunn, 2014: 22).

Amerikan laikliğini ve toplumsal yapısını oluşturan ilkeler; eşitlik, özgürlük ve insan haklarıdır. Anglo-Amerikan toplumunun kökeni, Tocqueville'in de sıklıkla vurguladığı üzere, eşitlik (1994: 31-122). Amerika'daki seküler sistemin en büyük koruyucusu olan Yüksek Mahkeme'nin din ve laiklikle ilgi vermiş olduğu kararlar da bu hususlar göze çarpmaktadır. 1879 yılında Mormonlar arasında yaygın bir dinî görev sayılan çok eşle evlilik dinî bir inanç olmasına rağmen Yüksek Mahkeme tarafından insan haklarına aykırı olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir (Çaha, 2008: 93-105).

Ayrıca din, Amerikan toplumun oluşturan ve vatandaşlık bağını pekiştiren en önemli değerdir. Seküler toplumun besleyicisi konumunda olmasının yanında din, milli kimliği oluşturan en önemli kaynaktır. Çalışma ahlakı, dürüstlük, devlete ve topluma sadakat, gibi değerler de din tarafından sağlamıştır (Aktay, 2003: 38).

Din, politik alanda bir uzlaştırma vasıtası, dindarlık ise iyi bir vatandaş olmanın göstergesidir. “Devletin varlık sebebi olarak en üst seviyede bir Amerikan mytosu yaratabilmek için din, önemli bir fonksiyona sahip bulunmaktadır. Dini bir aktiviteye iştirak etmek, ister içten isterse sadece ritüel bir şekilde olsun, bu iyi bir vatandaşlık göstergesi, politik ve sosyal yönden ispat vasıtasıdır” (Roche, 1988: 264).

ABD’de dinin devlet içindeki varlığı, göz kamaştırıcıdır. Çünkü ABD Başkanları seçildikten sonra İncil üzerine yemin ederler. Mahkemelerde yeminler İncil üzerindedir. Önceki Başkan Bush’un, yemin merasimi papaz Billy Graham’ın konuşmasıyla açılmıştır. Tanrıya hamd ederek konuşmasına başlayan Başkan Bush, “mavi kubbenin altındaki en büyük devletini ve milletini Allah korusun” (Bolay, Türköne, 1995: 57) diyerek din ile devlet arasındaki farklı işlevi ortaya koymuştur.

Kilise ile devlet arasındaki keskin ayırım ve din özgürlüğüne verilen önem, Amerikan laikliğini hem farklılaştırmakta ve hem de özgürlükçü bir yorum kazandırmaktadır. Bu özgürlükçü tutum, ABD’de büyük bir uzlaşma ile pasif laikliğin egemen ideoloji olmasına kaynaklık etmiştir. Pasif laikliğin egemen ideoloji olmasından dolayı da Müslümanlar, ABD’de dini kıyafetlerini okul ve işyerlerinde giyebilmekte, cami ve İslami okullar açabilmektedir (Kuru, 2011: 74-75).

Siyasal dünyada kendini gösteren bu tür dinselcilere izin veren uygulamalar, ABD’nin dini değerler üzerine inşa edilmiş bir ülke olduğu görünümüne kaynaklık etmesine rağmen (Gunn, 2014: 22) din-devlet ilişkileri ve laiklik uygulamaları ile ABD örneği, dinin kamusal hayatta tehlike olmayacağını göstermektedir. Din ile modern değerlerin bir arada yaşayabileceğini göstergesi ABD tipi laiklik ve siyasal düzendir.

1.2.2. Fransa Örneği

Fransa, Türk siyasal tarihinde din-siyaset ilişkisi ve laiklik bağlamında oldukça önem arzeden bir ülkedir. Fransa ve Paris, Osmanlı’nın son döneminde aydınların sığınağı olmanın yanı sıra, yeni fikirlerin kaynağı olmuştur. Bu bölümde Fransız tipi laikliği örneklerle ortaya koymaya çalışacağım. Çünkü Fransız entelektüel birikimden fazlasıyla etkilenmiş olan türk aydını ve bir kısım seçkinler, laikliği de Fransız tipi baskıcı laiklik ile özdeşleştirmektedir (Bolay ve Türköne 1995: 53). Bundan dolayı Fransız tipi laiklik açıklanmaya muhtaçtır.

Fransa’da din-devlet ilişkilerini belirleyen ana parametreler, 1789 Fransız İhtilalı ve 1905 yılında yapılan Devlet ile kilisenin ayrılmasına dair yapılan kanundur. 1905 yılında yapılan Kanunu; devlet ile kilisenin siyasal, ideolojik ve mali açıdan ayrılması; devletin kiliseye sağlamış olduğu maddi desteğe son verilmesi; kilise mallarının devlet denetimi altına alınması ve kilisenin siyasal söylem ve eylem içinde olmasının yasaklanması gayesini taşımıştır (Yılmaz, 2014: 13).

Ancak 1905 yılında yapılan bu Kanun’a kadar Fransa’da birçok olay yaşanmıştır. Napoleon Bonaparte, ihtilal sonrası ortaya çıkan kaosu, 1801’de Katolik Kilisesi ile Konkorda Anlaşmasını imzalayarak son vermiştir. 1905’e kadar geçerli kalan bu anlaşmaya göre, devlet papazların maaşlarını ödeyecek ve atamalarında söz sahibi olacaktı. Bu anlaşma ile Kilise, maddi gelirin ile beraber ilk ve orta eğitimi kontrol altına almıştır. Ancak bu anlaşma, laik cumhuriyetçilerle Katolik monarşistler arasındaki savaşı bitiremedi. İki grup arasındaki düşmanlık, neredeyse, “iki Fransa arası savaş”a dönüşmüştü. 1870’te Üçüncü Cumhuriyet’in kurulmasıyla birlikte, kilise düşmanı cumhuriyetçiler atağa geçtiler. Cumhuriyetçi Milli Eğitim Bakanı Jules Ferry eğitimde laikleşmeyi “bedava, laik ve mecburi okul” sloganı ile yerleşirdi. 20. yüzyıl başlarındaki kilise karşıtlığı devlet politikaları sonucunda binlerce Katolik Okulu kapatıldı ve 30.000 kadar ruhban sınıfı mensubu Fransa’dan sürüldü. 1905 Kanunu kilise ve devlet ayrımını yerleştirme iddiasıyla çıkartıldı. Meclis oylamasında kanun 233’e karşı 341, Senato’da ise 102’ye karşı 181 oyla kabul edildi. Kanun üzerinde Parlamento’da yaşanan görüş ayrılığı, toplumdaki bölünmüşlüğü de yansıtıyordu. Özellikle Papa, Fransa Katolik Kilisesi ve Katolik basın, kanuna tamamen karşıydı (Kuru, 2006: 21)

III. Cumhuriyetle birlikte, “1880 yılında Pazar günleri çalışma yasağı kaldırıldı, 1881’de mezheplere ait mezarlıklar kaldırıldı ve 1884’te boşanma hukuku değiştirildi. Lois Ferry ve Loi Goblet dünya görüşü bakımından tarafsız bir okul sistemi oluşturup, kilise kökenli eğitici personel yerine, laik personel getirdiler” (Antes, 2003: 10). 1880’li yıllar, özellikle, okulların laikleşmesinde önemli yer tutmaktadır. Eğitim personelinin laik olmasının yanı sıra, ilkokullar ücretsiz ve mecburi olmuş ve dinin okullarda okutulmasından vazgeçilmiştir. Kamusal eğitim personeli büyük ölçüde

laikleştirilmiştir. 1789 ihtilalinın temel prensiplerinden olan laik ahlak, sosyal bağı sağlayan toplumsal değer olmaya başlamıştır (Bauberot, 2003: 98).

V. Cumhuriyet Anayasasının ilk bölümünün ikinci maddesine göre, Fransa, bütün inançlara saygı duyan laik bir cumhuriyettir. Fransız kültür ve zihniyetinde laiklik, Anayasada, “laicite” terimi ile ifade edilmektedir (Bauberot 2003: 93). Fransa devleti ile kilise arasında olması gereken ilişkiyi tanımlamak için kullanılan laicite kavramı, birçok farklı anlamları içinde barındırır. 2003 yılında Fransız Başkanı olan Jacques Chirac, yapmış olduğu konuşmada laisite’yi övmüş ve şunları söylemiştir: “Laisite, geleneklerimize kazınmıştır”, “Laisite ilkesi, cumhuriyetin köşe taşı ve saygı, hoşgörü ve diyalog gibi ortak değerlerimizin harmanlandığı bir bohçadır.” Sosyal barışın ve milli ahengin vazgeçilmez unsuru olan laisite, cumhuriyetin önemli başarılarından birisi (Gunn 2014: 19-20) olarak görülmektedir.

Chirac’ın görüşlerini dönemin Başbakan’ı Jean Pierre Raffarin de desteklemiştir. Raffarin’e göre laisite, öncelikle herkesin kanaatlerini özgürlük, güvenlik ve hoşgörü içinde açıklamasına izin veren en önemli değer olup, temel hareket tarzını belirleyen ilkedir. Bu ilke, Fransa’yı birbirine muhalif cemaatlerin savaş meydanı olmaktan korur (Gunn, 2014: 20). Kısacası laisite, hayatın her alanını kuşatan bir ilkedir.

Derin bir şekilde laikleşmiş bir ülke olan Fransa’da laiklik, 1946 yılında Anayasal bir prensip haline gelmiştir. Fransız siyasetinde oldukça önemli bir yere sahip olan laikliği, 1946 yılında Anayasa Komisyonu Başkanı; “Laiklik, bir felsefe veya doktrin değildir; bütün düşüncelerin ve doktrinlerin bir arada var olmasını ve bütün inançlara saygıyı ifade eder” (Messner, 2008: 115) biçiminde tarif etmiştir.

Ancak Fransa’nın dini bakımdan tekeli bir yapıya sahip olması, aydınlanma düşüncesinin etkisine güçlü bir şekilde maruz kalması, siyasal ve toplumsal alanda dinden bağımsız bir kimlik oluşturmaya neden olmuştur (Duman, 2003: 538).

Fransız laikliği, militan bir laiklik olarak da tanımlanmıştır. Bu çeşit laiklik, genel itibariyle, kamusal alandan dinin tamamen dışlanmasını hedefler, baskıcı bir nitelik taşır. Her ne kadar zamanla militan laiklik yumuşasa da, Fransız laikliğindeki dışlayıcı öz, ideolojik açıdan devam etmektedir (Kuru, 2006: 21). Bu ideolojik öz canlılığını korumasına rağmen, dinler de varlığını hissettirmeye başlamışlardır; çünkü katı laik

toplumlarda dinler, sivil toplumun bir parçasını oluşturmaktadır (Bauberot, 2003: 100). Böylece katı, dışlayıcı laik öze rağmen, az da olsa değişim gerçekleşmektedir.

Fransa'da son dönemde laiklik ile ilgili meydana gelen en önemli tartışmalar, eğitim sorunundan kaynaklanmıştır. Son yıllarda tartışılan üç problem, problematik eğitim kurumlarının dışında dini bir eğitime izin verecek bir tatil günü, dini eğitim ile dinler hakkındaki öğretimin farklılığı, eğitimin bütün dinlerden bağımsız olup olmaması tartışmalarıdır (Bauberot, 2003: 102-103). Bu dönemde sol, genellikle militan laikliği savunup dini dışlarken, sağ politikacılar din veya Katoliklik ile daha barışık devlet politikaları talep etmeye başlamışlardır (Kuru, 2006: 22).

Fransız laikliğinin temel özellikleri şunlardır; Devlet, dinleri kabul etmese de tanımaktadır. Dinlerin felsefi ve ruhani değerleri üzerinde bir yargıda bulunmaksızın sivil toplumda varlıklarını kabul etmekte; diğer dernek ve örgütlerde olduğu gibi mesajlarını ne desteklemekte, ne de onları topluma fayda sağlayan bir kurum olarak kabul etmektedir. Devlet, her fert için mensup olduğu veya bağlandığı topluluğun dinine inanma imkânını vermektedir. Ancak herhangi bir dini mezhebin kamu eğitiminde yeri yoktur. Devletin farklı dinlere dolaylı yollardan yardım yapmaktadır. Bu yardım, dini derneklere vergi muafiyet ve indirimini sağlamaktadır. Bunun yanı sıra, dini, felsefi ve derneklere, sosyal aktiviteleri yerine getirdiklerinden dolayı yardımlar yapılabilmektedir. Din ve vicdan hürriyeti tam olarak tanınmıştır. Aynı şekilde, dini makam ya da dini veya felsefi grupların açık tartışmalara katılmasına izin verilmektedir. Farklı dini duyarlılığı olanlar da, danışma komitelerinde yer alabilmektedir. Ancak bu komiteler, toplu için ahlak savcısı rolünü de oynayamamaktadır (Bauberot, 2003: 105).

Fransa 19. Yüzyıldan itibaren sekülerliğe doğru evrilmiştir. Eğitim de seküler bir niteliğe bürünmeye başlamıştır. Bu süreç ile beraber devlet neredeyse dinin ve kilisenin yerine geçmiş ve devletin erdemlerine olan inanç en üst düzeye ulaşmıştır. Bu bağlamda, dini okullar üzerinde devlet kontrolü artmıştır (Gunn, 2014: 48)

Fransa'da din özgürlüğünün varlığı veya sınırı bağlamında en iyi örnek Müslümanlardır. Çünkü Fransa'da Katoliklikten sonra en büyük din, İslamiyet'tir. Fakat Fransa'da Müslümanlara yönelik olumlu bir eğilim görmek oldukça zordur. Devlet okullarında din dersi olmadığı için Müslüman öğrencilerin resmi eğitim sistemi bağlamında dinlerini öğrenmeleri söz konusu değildir (Kuru, 2006: 23).

Fransa'da devlet-İslam ilişkilerinde en çok tartışılan konu, kız öğrencilerin devlet okullarında başörtüsü takması meselesidir. Başörtüsü konusu, 1989 yılında üç Müslüman kız öğrencinin liseden çıkartılması ile gündeme gelmiştir. Bununla beraber başlayan tartışmalar, Fransız elitini iki gruba bölmüştür. Birinci grup, özellikle devlet okulları söz konusu olunca, militan laikliği savunarak başörtüsü yasağını desteklemektedir. Devlet okullarında başörtüsü yasağını savunan bu grup, sosyalistler, göçmen düşmanı şovanist milliyetçiler ve feministler gibi değişik kesimleri içermektedir. İkinci grup ise, çok kültürlülüğü savunan solcular, göçmen karşıtı olmayan sağcılar, Hıristiyan ve Müslüman dini grupları kapsamaktadır. Bu grup laikliğin yeni, açık fikirli ve çoğulcu bir şekilde yorumlanmasını, çoğulcu laikliği savunmaktadır (Yükleyen ve Kuru, 2006: 24).

Fransız hukukuna göre devlet, hakların kullanılmasını sınırlayabilir ve bu sınırlandırma kamu düzeni gibi bir gerekçe ile de meşrulaştırılabilir. Kamu düzeni; halkın güvenliğini, huzurunu ve sağlığını korumak biçiminde ifade edilen klasik devlet fonksiyonlarının icrasına imkân veren bir doktrin (Gunn, 2014: 60) olarak anlaşılmaktadır.

Kamu düzeni söylemi, laikliğe dışlayıcı bir misyon yüklemektedir. Dışlayıcı bir fonksiyona sahip olan Fransız tipi laiklik, dine yönelik baskıcı bir politika izlemektedir. Kuru'ya göre, bu dışlayıcı laiklik, homojen bir ulusal kimlik ve laik bir kamusal alan hedefleyen cumhuriyetçi politikanın bir parçası olarak da düşünülebilir (Kuru, 2011: 137). Laiklik, kamusal alan inşasının ideolojik aygıtı niteliğindedir.

Fransa'da dini simge ve söylemler kamusal alanda kullanılamaz. Özellikle devlet okullarının dışında tutulmaktadır. Fransız devlet kurumlarında Kitabı Mukaddes'e el basarak yemin etmek tanrıya referansla konuşmalar yapmak veya dua ile açılış yapmak söz konusu değildir. Ancak Katolik özel okullar, devlet desteği alabilmektedir. Pazar günleri dışında öğrencilerin din eğitimi için kiliseye gitmelerine de imkân tanınmaktadır. Öğrencilerin devlet okullarında dini simge bulundurmaları da yasaktır (Kuru, 2011: 112-113).

Fransa, son dönemde, bu katı, dışlayıcı laiklikten uzaklaşmaya başladığını da belirtmeliyiz. Liselerde, kolejlerde, hastanelerde, hapisanelerde ve orduda Aumônerie adı verilen ruhsal arınma mekânı ve yine Aumônier isimli din adamı bulundurulmasına

izin verilmektedir. (Arabacı, 2003: 31 & Bolay, Türköne 1995: 55). Fransa katı, dışlayıcı laiklikten yavaş da olsa uzaklaşmaktadır.

1.2.3. Almanya Örneği

Din-devlet işleri konusunda Almanya farklı bir örneklik teşkil etmektedir. Bundan dolayı bu bölümde Almanya örneğini ortaya koymaya çalışacağız. Almanya 16 eyaletten oluşan federal bir devlettir. Her eyaletin kendi anayasası bulunmaktadır. Din özgürlüğü bağlamında her eyalet kendi içinde farklı özellikler taşıyabilmektedir. Eyalet anayasası, alman anayasasına göre ikincil önem arz eder. Alman anayasası, herhangi bir dine veya kiliseye atıfta bulunmaz. Anayasaya göre, tüm dinlere eşit muamele yapılmalıdır. Almanya'nın resmi bir dini veya kilisesi yoktur. Weimar Anayasası bu konuda oldukça açıktır; "Devletin herhangi bir kilisesi yoktur" (Robbers, 2008: 43)

Almanya'da din-devlet ilişkileri ortaklık ve otonomi prensibine dayanmaktadır. Almanlar kilise ve devlete birbirini karşılıklı olarak dışlayan ve birbirinden tamamen farklı insani faaliyetler olarak bakmamaktadırlar. Alman halkı bu iki kurumu birbiriyle dayanışma içinde Alman toplumunun istikrarına ve refahına katkıda bulunabilecek ortaklar olarak algılamaktadır. Ortaklık prensibiyle bir şekilde gerilim içinde bulunan ya da onu bir ölçüde dengeleyen bir başka prensip otonomi ya da self-determinasyon ilkesidir. Alman zihin yapısı kilise ve diğer dini organizasyonların bağımsız olmasını temel bir hak olarak algılamakta ve onları tamamen kendi kaderleriyle baş başa bırakmaktadır. Kiliseler ve dini organizasyonların sahip oldukları otonomi alanına devlet hiçbir şekilde müdahale etmemektedir (Monsma ve Soper, 2005: 159)

Almanya'da devletin tarafsızlığı ilkesi geçerli ve etkilidir. Buna göre devlet, hiçbir inanç söyleminin lehinde veya aleyhinde olamaz. Bu ilkeye göre devlet, neyin din ya da dini davranış olduğunu da belirleyemez (Mutluer, 2014: 60).

Bu prensipleri destekleyen tarafsızlık ve pozitif özgürlük ilkesi daha vardır. "Devlet, hiçbir kilise ile özdeşleştirilemez. Devletin resmi statüde bir kilisesi yoktur. Devletin spesifik olarak herhangi bir dine eğilim duyması mümkün değildir. Öte yandan dini kurumlar sosyal gruplara göre dezavantajlı bir duruma düşürülemezler. Devlet ateizmi tamamen yasaktır." Kommers'in ifadesiyle "Pozitif anlamda din özgürlüğü devletin dini

kişiliğin rahat ve özgür olarak gelişmesi için uygun bir sosyal düzen yaratması” (Monsma ve Soper, 2005: 159-160) anlamına gelmektedir.

Federal Alman Cumhuriyeti Anayasasında din özgürlüğü açık bir şekilde yer almaktadır; Din, İnanç ve Vicdan Özgürlüğü başlığını taşıyan 4/1-3. Maddesinde “Din ve vicdan hürriyeti ile dini ve felsefi inançları açıklama hürriyeti hiçbir şekilde ihlal edilemez. Dini ibadetleri serbestçe yerine getirmek teminat altına alınmıştır” (Robbers, 2008; 44) denilmiştir.

Alman yasalarında laiklik veya sekülerizm gibi kavramlarının bulunmadığı belirtilmelidir. Devletin de resmi bir dini de bulunmamaktadır. Devlet herhangi bir grupta kendini özdeşleştiremez, bir göremez. Ateist de olmayan devlet, dini cemaatlerin işlerine müdahalede bulunmaz (Robbers, 2008; 47-48).

Pozitif bir hak olarak din özgürlüğü özgür uygulamaların korunması açısından da önemlidir çünkü özgürlüğe özgürlüğün uygulanma fırsatını kapsayan olarak bakılmaktadır. Trier Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nden Robbers pozitif din özgürlüğünün dini tarafsızlıkla uyum içinde olduğunu vurgulamaktadır: “Pozitif din özgürlüğü devletin dini davranış ve hayat için aktif olarak alan yaratması anlamına gelmektedir. Bu dinin geliştirilmesi ya da desteklenmesi anlamına gelmemektedir. Ateistler devletin dini desteklemesine itiraz edebilirler. Bu dine uygulama alanı oluşturulmasıyla ilgilidir. Dindar insanların dinlerini uygulamaları için böyle bir şeye ihtiyaç vardır” (Monsma ve Soper, 2005; 159-172).

Bu anlayışın sonucu olarak, devlet kurumları ile kilise kurumlarının müşterek çalışması zorunlu hale gelmiştir. Bugün kiliseler, sosyal ve ekonomik bakımdan oldukça avantajlı bir konuma sahiptir. Kiliselerin vergi toplama hakkı, binalarının devlet tarafından onarılması çeşitli sosyal içerikli işler için devlet tarafından tahsis edilen zorunlu yardımlar vb. bu avantajlı konumun örnekleridir (Ouedraogo, 2003: 51).

Yukarıdaki önermelerden anlaşılacağı üzere Almanya’da laiklik, din ve devlet ile işleri tarafsızlık ilkesi etrafında şekillenmektedir. Bu sayede hem bireyin ve dinin hakları korunmakta hem de din kendi öznelliğini korumaktadır.

1.2.4. İngiltere Örneği

Konumuz bağlamında diğer bir örnek de İngiltere'dir. Resmi adı, Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı olan bu devlet, dört farklı ülkenin birleşmesinden oluşmaktadır. Bunlar; İngiltere, Galler, İskoçya ve Kuzey İrlanda'dır (Karasu, 2004: 87).

İngiltere'de din devlet ilişkileri, Almanya ve özellikle Fransa'dan oldukça farklıdır. Tedrici olarak toplumsal ve siyasal değişimini gerçekleştiren İngiltere, on üçüncü Yüzyılda Magna Carta'yı imzalayarak sınırlı temsili demokrasiye geçmiştir. Tam demokrasiye geçişini on dokuzuncu yüzyılda gerçekleştirmiştir.

İngiltere'nin siyasal dünyasında Anglikan Kilisesi, önemli bir yere sahiptir. On altıncı yüzyıl'dan itibaren resmi kilise statüsüne sahip olan Anglikan Kilisesi, önemli bir realitedir ve politik güç ve imtiyazların merkezindedir (Monsma ve Soper, 2005: 124-126). İngiltere'nin din haritası her geçen gün çeşitlenmektedir. Göçmenler tarafından İngiltere'ye taşınan yeni ve farklı dinler ve oluşumlar, aynı zamanda mevcut dinlerin de sorgulanmasına neden olmaktadır (D'Hellencourt, 2003: 168).

İngiltere'nin tarihinde önemli bir ağırlığa sahip olan İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si'ne göre de din özgürlüğü devletin koruması altındadır: 'Herkes düşünce, bilinç ve din özgürlüğüne sahiptir. Kişinin dinini ya da inancını yaşama hakkı ancak kamu güvenliği, düzenin sağlanması, sağlık ve başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması gibi yasanın emrettiği hallerde kısıtlanabilir'" (Monsma, Soper, 2005: 140).

İngiliz Kilisesinin resmi bir kilise olması temel olarak şu anlama gelir; kilise ne devlet ile bütünleşmiştir ne de Din İşleri Başkanlığı'nın bir birimidir. Resmîlik statüsü, Anglikan kilisesine bazı haklar kazandırmıştır; Avam Kamarası'nda Meclis Başkanlığı'na bağlı bir kilise açabilir. Oxford, Cambridge ve Durham gibi bazı üniversitelerde üniversite kilisesi açılabilir. Oxford, Cambridge ve Durham gibi bazı üniversitelerde belirli sayıda profesörlük hakkına sahiptir. Ulusal günlerde ve olaylarda öncüdür ve Lordlar Kamarasında sandalyeye sahiptir. Kral ve Kraliçe tahta çıktığı zaman, tacı başpiskopos tarafından giydirilir. Kilise tarafından organize edilen Ekmek Şarap ayinine kral veya kraliçenin katılması talep edilir (Catto ve Davie: 2008: 153).

İngiltere’de devletin başı olan kraliçe aynı zamanda İngiltere kilisesinin yani Anglikan Kilisesi’nin de başıdır. Din-devlet ilişkisi bağlamında oldukça farklı bir yere sahip olan İngiltere’de bazı seküler uygulamalar dini nitelik arz eder. Taç giyme töreni, dini bir tören olup Kral tacını Cantorbury Başpiskoposundan alır. Kral, parlamenter görevlerine dua ederek başlar ve Anglikan Kilisesi parlamentoda temsilci bulundurur. Aynı zamanda parlamento, kilisenin örgütlenmesinde yetkiye sahiptir ve kilisenin doktrin ve ibadetlerini denetler. Kilise harcamalarının yarısı devlet tarafından karşılanır ve kilise diğer gelirlerinden dolayı doğacak olan vergiden de muaftır. Birçok okul kiliseye bağlı olup devletten yardım alır. Aile itiraz etmediği müddetçe din dersleri mevcut müfredat içinde okutulabilir. 1944 yılında yapılan bir yasal değişiklikle, din derslerine dua ile başlamak mecburi hale getirilmiştir. Ayrıca dini inanca sahip olmayan birisi din derslerinden muaf olabileceği gibi, herhangi bir kimse dini görüşünden dolayı da öğretmenlik görevinden muaf tutulamaz (Arabacı 2003: 17).

İngiltere’de devlet sadece dini okulları finanse etmekle kalmaz; orduda hapisanelerde, sağlık kuruluşlarında insanlara dini mekânlar hazırlar ve dini hizmet sağlayacak personelin giderlerini sağlamakla görevlidir (Catto ve Davie: 2008: 156)

İngiltere’de devlet ve kilise arasındaki ortaklık, her geçen gün gücünü kaybetmektedir. Ancak bu iki güçlü kurum arasındaki ilişkiler ulusal istikrarın teminatı olarak görülmeye devam etmektedir. İngiltere’nin kilise-devlet politikasının sınırları şöyle tasnif edilebilir; din ve kiliselerin oynayacağı önemli kamusal roller vardır. İngiliz resmi din kurumu, kamuya hizmet eden bir karaktere sahip (Monsma, Soper, 2005: 156) olduğu vurgulanmalıdır. İngiltere’de din eğitimi ve hizmetleri devlet tarafından karşılanır. Din dersleri, resmi müfredatın bir parçasıdır. İngiltere’deki özgürlükçü gelenek, devletin dine bakışında kendini göstermektedir. Bundan dolayı din karşıtı bir tutum hiçbir zaman resmi tutam haline dönüşmemiştir (Bolay ve Türköne 1995: 50)

Anlaşılabacağı üzere İngiltere, siyasal ve yönetsel gelenekleri açısından kendine özgü özelliklere sahip bir ülkedir. Başta demokratik değer ve kurumlar olmak üzere çok sayıda kurum ve geleneğin doğduğu ve geliştiği bu ülke, birçok konuda model ülke olarak kabul edilmektedir. ABD ve Fransa’ya örneklik eden İngiltere, örneklerin örneği olmasının yanı sıra, dünyada siyasal kurumları en çok taklit edilmiş ülke (Karasu 2004: 84) olduğu da unutulmamalıdır.

1.3. Kamusal Alan ve Din

Bu bölümde ülkemizde 1980’li yıllardan itibaren kullanılmaya başlayan, birbiriyle pek uyuşmayan anlamları içeren kamusal alan kavramını ele alacağım. Toplumsal ve siyasal dünyamızda farklı bir yere sahip olan din, kamusal alan tartışmalarının odağındadır. Sakıncalı bir alan olan din ile kamusal alan tartışmalarını hem tıkamakta hem de siyasalın sınırlarını zorlamaktadır. Kamusal alan ve din tartışmaları, özellikle siyasal alanda özgürlüğün veya baskının ifşa edeni olmaktadır. Bununla beraber kamusal alan kavramı ülkemizde yeterince bilinmemektedir. Bundan dolayı bu bölümde kamusal alan ve din tartışmalarına kısaca değineceğim.

Kamusal alan kavramını entelektüel gündemimize taşıyan Jurgen Habermas ile Hannah Arendt olmuştur. Kapalı, görünmez, bireysel ve yasak bir bölge olan özel alanın aksine kamusal alan; herkesin içine rahatlıkla girebildiği, şeffaf, açık ve kolektif bir mekândır (Peters ve Cmiel 1997: 259-260).

Habermas’ın ifadesiyle, “Değişik tarihsel evrelerden kaynaklanan bu anlamlar, sanayisi gelişmiş ve sosyal devlet olarak örgütlenmiş burjuva toplumu koşullarına eşzamanlı olarak uyarlanan kullanımları içinde birbiriyle bulanık bir ilişkiye” (Habermas, 2003: 57) girmişlerdir. Kavramların tarih içinde kazandıkları farklı anlamlar, aynı zamanda, kavramın siyasal düzlemde anlaşılmasını da zorlaştırmıştır. Zamanla anlam bulanıklaşarak, yeni ve farklı anlamalara kapı aralamıştır. Kısacası, kavramın Antik Yunan’dan başlayan anlamsal yolculuğu kapitalizm ile farklılaşarak devam etmektedir.

Kamusal alan etrafındaki anlam karmaşasını kabul etmekle birlikte kavramı, “Kapalı topluluklarınkinden farklı olarak herkese açık” olmakla tanımlayan Habermas’a göre (2003: 58), kamusal binalar bunun delilidir. Söz konusu binalar herkese açık olmanın ötesinde bir şey ifade etmektedir; bu binalar, devlet aygıtının görünmez varlığını ifşa eder. Simgesel güçlerinden dolayı kamusaldır ve Devlet, kamu erkidir.

Habermas kamu kavramını, Yunan şehir devletleri ile karşılaşılmaktadır. Yunan şehir devletlerinde, özgür vatandaşların ortak kullandığı (koine) polis’in alanı, tek tek şahıslara ait olan (idia) oikos’un alanından kesin olarak ayrılmıştır. Kamusal alan “bios politikos”, pazar meydanında, Agora’da cereyan eder; fakat mekânsal olarak bağlanmış değildir. Kamu, mahkeme ve meclis görüşmeleri biçimine de bürünebilen

müzakerelerde oluşabileceği gibi, savaşta veya savaş oyunlarındaki gibi ortak eylemlerden de oluşabilmektedir. Kamusal alan ortak çıkarın ve gerçeğin konuşularak elde edildiği bir alandır. Yunanlıların bilincinde kamu, özel alanın karşısında bir özgürlük ve istikrar âlemi olarak değerlendirilir (2003: 60).

Kahvehaneler, salonlar ve kulüpler; devletten bağımsız, devlete karşı düşünce üreten kamusal mekânlardır. Burjuva sınıfı, bu mekânlarda bir araya gelerek önce edebiyat tartışmalarıyla, daha sonra siyasi sohbetlerle devlete karşı, devletten ve ekonomik çıkarlardan bağımsız bir alan yaratma imkânına sahip olmuştur (Habermas, 2003: 98-117). Habermas'ın ortaya koyduğu kamusal alan, bireylerin kendi görüşlerini özgürce tartıştıkları açık bir platformdur. Bir nevi tüm toplumu etkileyen problemleri, algılama, teşhis etme ve iyileştirme arenasıdır (Habermas, 2003: 359-373).

Ancak kapitalizm ile beraber kamusal alan dönüşmüş ve işe gelip gitme, alveriş yapma, çalışma gibi gündelik uygulamalardan ibaret hale gelmiştir. Medya vasıtasıyla kamusal alanı dönüşmektedir (Tomlinson, 1999: 134 & Sennet, 1996: 40-47).

Kamusal alan, “herkese açık”, insanların sınırlama olmaksızın, uyum içinde bir araya geldikleri, ortak hareket ettikleri, özgürlüğün kendisini gösterebildiği yer veya görünüm sahnesidir (Arendt 2003: 92-103). İnsanlar burada üstün olmak, itibar görmek ve kendi ölümlülüğü aşmak için bulunur. Bu alan, organize hatıraların yaratıldığı alandır. Arendt'in “birleşimsel” olarak adlandırılan görüşüne göre kamusal alan, “insanların uyum içinde birlikte hareket ettikleri” her yerde ve zaman ortaya çıkabilir. Bu modelde kamu alanı “özgürlüğün kendini gösterebildiği” yerdir. İnsanların bir konuşmayı dinlemek amacıyla bir araya geldikleri bir toplantı salonu, çevreci bir eylem için bir araya geldikleri ormanlık bir yer kamusaldır. “Herkes açık” olan kamusal alan, “özgürlüğün kendini gösterebildiği” yerdir (Benhabib, 1996: 241).

Arendt, kamu teriminin birbiriyle ilişkili iki farklı görüntüsü olduğunu belirtir. Bu farklı görüntülerden birincisi şu anlama gelir; kamu alanında gözükken her şey herkes tarafından görülebilir, duyulabilir ve mümkün olan en geniş açıklığa sahiptir... Görülen ve duyulan gerçeklikle karşılaştırıldıklarında mahrem yaşamın en büyük güçleri bile, kamusal görünüme uygun bir biçime sokulacak şekilde özel ve bireysel olmaktan çıkarılmazlar ise belirsiz, bulanık bir varoluş tarzına sahiptirler. İkinci olarak kamu terimi, içinde özel olarak bize ait olandan ayrı, hepimiz için ortak olan bir dünyayı

ifade eder. Ancak bu dünya, insanların üzerinde hareket ettikleri sınırlı bir mekânı ve organik yaşamın genel durumunu oluşturan yeryüzü ya da doğayla aynı değildir. Bu dünyada bir arada yaşamak özünde şu anlama gelir; şeylerden oluşma bir dünya, çevresinde oturmakta olanlar tarafından ortak sahiplenilmekte olan bir masa gibidir. Arada olan her şey gibi, bu dünya da insanları hem birbirine bağlar, hem de ayırır (Arendt, 2003: 92-96).

Benzeri bir şekilde Taylor'ın kamusal alan tanımlamasında da ortak mekân tasavvuru ön plana çıkmaktadır. Buna göre, “kamusal alan, toplum üyelerinin matbu veya elektronik çeşitli iletişim araçları sayesinde bir araya gelerek ya da yüz yüze görüşerek, kamu yararı ile ilgili konuları tartıştığı ve böylece bu konular hakkında ortak bir fikir oluşturduğu var sayılan ortak bir mekândır. Ortak bir mekândır; çünkü birçok iletişim aracı ve ortamı olsa da bu ortamlarda birçok mübadele gerçekleşse de ilkesel olarak hepsinin birbiriyle iletişim içerisinde oldukları farz edilir” (Taylor, 2002: 89).

Kamusal alan kavramı kendi içinde iki ayrı anlam boyutunu içermektedir. Birinci yönüyle mekansal bir kavramdır. Toplumsal yaşantımız içinde fikirlerin, ifadelerin ve tecrübenin üretildiği, açığa çıktığı, müzakere edildiği toplumsal mekânlardır. Bu süreçte ortaya çıkan anlam muhtevasını ve bu anlam üretim sürecini oluşturan kolektif gövdeleri (ulusal, ulus altı ve ulus üstü kurumları) tanımlamaktadır. Toplumsal bir alan olarak kamusal alan, yaşam içindeki farklı olay ve olguları, tarihsel bağlamları, zaman ve mekân boyutunu bu tanım içinde bulmaktadır. Kavram ikinci yönüyle; ortak, aleni, açık ve eleştirel olan bir dünya bir ideali ortaya koymaktadır (Özbek, 2004: 40-41). Batı dünyasında yaşanan kamusal alan tartışması, daha çok kamusal alanın niteliği ile ilgili olmasına rağmen, Türkiye’de tartışma kamusal alanı sahiplenme ile ilgilidir

Ayrıca 1970’li yıllardan itibaren tanrı dünyayı yeniden fethetmeye veya var olmaya başlamıştır (Kepel, 1992). Bu gerçeklik ile beraber kamusal din kavramı da tartışılmaya başlanmıştır. Casanova tarafından icat edilen bu kavram, özellikle 1980’lerde dünya genelinde dinlerin toplumsal olarak tekrar yükselişe geçmesi ve kamuda yer almaya başlaması gerçekliğini ifade etmek için kullanılmıştır. Casanova, kamusal dinle, dinlerin tekrar alenileşmeye ve kamusal alanda yer almaya başlamasını işaret eder. Özellikle Avrupa’da, Amerika’da ve Latin Amerika’da dinin yeniden gündeme şartlarını inceleyen Casanova, bir zamanlar modernlik ve sekülerlik anlayışlarının özel hayatla

kayıtlı tutmaya çalıştıkları dinlerin “özel olmaktan çıkmaya” başladıklarını ifade eder (Demirhan, 2010: 13)

Çiğdem’in ifadesiyle kamusal alanın ve işlevlerinin keşfedilmesiyle dinlerde kamusal bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Dinin kurumsal ve sosyolojik boyutunun kamusal alana dahil edilmesiyle beraber, Weber’in ifadesiyle dünya dinlerinin kamusal alana kültürel ve politik işlevler kazandırma amaçları doğru orantılıdır. Çünkü her din bir anlam dünyası sunar. Bu anlam; bireyden cemaate, cemaatten bireye doğru olan bir akışkanlık meydana getirir. Dinlerin kamuya açılmaları beklenir bir durum olmamasına rağmen din kendi kamusunu kaybettiği için kamuya açılmak durumunda kalmıştır (Çiğdem, 2004: 506).

Bir de özellikle Batı dışı toplumların kamusal alanında din önemli bir misyona sahiptir. Din, birey ve gruplar arası ortak, açık bir alan, herkesin arasında işleyen bir mekanizma işlevi görür. Ferde, dünyaya dair bir anlam haritası sunar. Din, tarihsel gelişiminin hiçbir döneminde, kişisel bir inanç sistemi olarak kalmaz; sadece vicdanlarda makes bulmaz. Aksine ortaya koyduğu değer ve sembollerle ortak bir kamu alanı oluşturur. Cemaat, grup veya ümmet oluşturmayı hedefler (Aydın, 2005: 99). Yani dinler, kamusal alanda görünür olmayı hedeflerler.

Türkiye’deki kamusal alan tartışmaları daha çok kamusal alanı sahiplenme biçimine dönüşmüş durumdadır. Ülkemizde kamusal alan kavramı, ideolojik kaygılar ve dogmalar yüzünden elit iktidarının meşrulaştırıcı aygıtı ve merkezi gücü koruma kalkanı gibi bir misyonu üstlenmiş durumdadır. Kamusal alan aslında bir temsil ve müzakere alanı olarak ortaya çıkmasına ve gelişmesine rağmen, “halkın temsil ve kendini ifade alanı” olmaktan öte “devlete ait alan” olarak tanımlanmıştır. Kamusal alanla ilgili Türkiye’deki mevcut anlayış ve uygulama devlet ve iktidar seçkinlerinin “rejimi koruma ve kollama” adı altında müdahale sınırlarının genişletilmesine imkân verebilmektedir (Küçükcan, 2007: 10-15).

Türkiye’deki kamusal alan tartışmaları iki döneme ayrılabilir. İlki, dini bir simge olan başörtüsünün kamusal alan ile ilişkilendirilmediği ve Habermas’ın etkisi altında gelişen kamusal alan tartışmalarıdır. Özellikle 1980 sonrasında Türk toplumunda yaşanan gelişmeleri çözümlenmeye yarayan bu kamusal alan tartışmalarının ana momenti, 12 Eylül darbesinin toplumda yarattığı tahribatların anlaşılmasına dönüktür (Demirhan,

2010: 10). Çünkü 12 Eylül darbesi sonrasında yapılan 1982 Anayasası ile devletin egemenliği tescillenmiştir. Darbe ile beraber toplumsal yaşam alanı daraltılırken, başta Cumhurbaşkanı olmak üzere siyasalın alanı genişlemiştir. Türkiye’de kamusal alan tartışmalarının ikinci dönemini, Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer’in, AK Parti’ye muhalif bir tavır takınma adına geliştiği söylenebilen kendince makul bir kamusal alan tanımı yapması ve başörtüsünü temel alması üzerine gelişen tartışmalar oluşturmuştur (Demirhan, 2010: 10-15).

Türkiye’de kamusal alan, homojen ve laik kurallar tarafından belirlenmiştir. Seçkinlerin modernist pratiklerini ve yaşam biçimlerini içerir. Bu noktada kamusal alan tartışmasının odağında modern Türkiye’nin temsilcisi olan kadın ve geleneği ve geçmişi temsil eden başörtüsü bulunmaktadır. Göle’ye göre İslam’ın toplumda görünerek var oldukları ve yeni bir ahlak oluşturdukları için kamusal alanın başat unsuru, kadın olmuştur. Bu ülkede Kamusal alanın kristalleştiği alan kadındır. Başörtüsü de, sözlü olmayan bir iletişim biçimi oluşturarak, kadının kamusal alanına sağladığı için İslam’ın kamusal alanda beden ve kimliğin simgesi olarak girişini sağlayan en önemli göstergelerden birisidir. Başörtüsü, görünür bir eylem olarak kamusal alanda var olmanın bir biçimi (Göle, 1997: 10-15) olmuştur.

Yukarıda farklı tanımları ve Türkiye’deki anlamsal dönüşümü verilen kamusal alan tartışmaları kamusal alan ile din arasında ilişkinin giriftleştiğini göstermektedir. Batı dünyasında özgürlüğün kendini inşa ettiği alan olarak kabul gören kamusal alan Türkiye’de devletin veya erkin alanı olarak değerlendirilmektedir. Devletin alanında meşru olarak var olma hakkını elde eden kimlikler de Batıcı, modern ve çağdaş görüne sahip olanlar olmuştur. Bazı dönemlerde oldukça sertleşen, dışlayıcı hale gelen kamusal alan, başörtüsü veya türban ile var olmaya çalışan Müslüman kimliğe yasaklanmış, sadece, çağdaşlığı temsil eden seçkinlere ait bir alana dönüşmüştür. Oysa türban ile var olmaya çalışmak veya topluma katılmak, kadının siyasal topluma katılımı anlamına gelir ve bu katılım da cumhuriyetin hedefleri arasındadır. Bu bağlamda kamusal alan ile din arasındaki tartışma her geçen gün yeni bir hal almaktadır.

1.4. Sekülerleşme ve Laiklik

Bu bölümde “sæculum” sözcüğünden türetilmiş olan seküler kavramı, laikliği ve bu kavramsal çerçeve içinde dinin yerini ortaya koymaya çalışacağım. Çünkü Türkiye’nin

modernleşme serüveni, laiklik ile sekülerlik arasına sıkışan dinin de var olma savaşıdır. Laikliğin yanlış veya eksik anlaşılması ve bu topraklara taşınması, Türkiye'nin siyasallığını etkileyen bir durumu ortaya çıkarmıştır. Bir de konumuz bağlamında CHP, Türkiye'de laikliğin bekçiliği yapmakla kendini sınırlamakta ve siyasal tavrını bu durum ile açıklamaktadır. Bundan dolayı, bu kavramların anlam haritalarının ortaya çıkarılması önem arz etmektedir.

Semantik olarak 'nesil', 'periyot', zaman dilimi ve yüzyıl gibi anlamlara seküler, nesle vurgu yapmasının yanı sıra; yüzyıl veya devir anlamlarına da gelmektedir. Sekülerizm, kutsal ve tanrısal olanın yani zamansızlık ve mekânsızlık anlayışının tersine gönderme yapar. Bir bakıma zaman, onun şimdi ve hazır oluşunu; mekân ise, dünyada ve dünyevi oluşunu göstermektedir (Altıntaş, 2005: 41). Dini ve dinselikle atfedilen her şeyi toplumsal hayatın dışına iten sekülerleşme, öte dünyadan öte bu dünyayı esas alan insan merkezli yaşama ve düşünme esasına dayanır (Kılıç, 2014:160).

Başka bir ifade ile sekülerleşme, kavram olarak belli bir zaman dilimi içerisinde dinin, dinimsi mekanizmaların ve batıl inançların toplumsal düzeydeki prestijlerinin ve topluma etki etme güçlerinin göreceli olarak azalması anlamına gelir. Klasik sekülerleşme teorisi, göre, modernleşme ile beraber dinin etkisi azalmış, günlük pratiklere yön verme özelliğini kaybetmiştir. Böylece din baskın kültür olma özelliğini yitirmiştir (Ertit, 2014: 29-65).

Sekülerleşmenin ekonomik ve kültürel modernleşmenin yükselişinin kaçınılmaz bir özelliği olduğunu ileri süren Klasik sekülerleşme tezine göre, modern bilimin etkisiyle, inançlar akli bir düzeye indirilmiş; din, hayatı anlamlandıran tek hakikat olmaktan çıkarak alt bir sisteme dönüştürülmüş (Dobbelaere, 2012: 13), dini kurumlar da etki ve nüfuzunu kaybetmişlerdir (Köse, 2002: 14). Bu anlamda sekülerleşme, "dünyanın büyüden arınması" anlamına gelir. Dünyanın büyüden arınması, kurtuluş aracı olarak rasyonelliğin (Özay, 2007: 97) hesaplanabilirliğinin ve bilimsel gelişmelerin hayata yön vermesi anlamına gelir (Ertit, 2014: 116).

Modern bir bilim olan sosyolojinin ön görülerinden birisi, toplumsal bir süreç olan modernleşme ile beraber dünyevileşmenin gerçekleşeceğidir. Hatta seküler bir bilim olan sosyolojinin, teolojiye karşı inşa edildiği belirtilmelidir. Hadden sekülerleşme tezini söyle özetlemektedir; "Bir zamanlar dünya düşünce, uygulama ve kurumsal

olarak kutsal olan ile doluydu. Reformasyon ve Rönesans'tan sonra modernleşme güçleri bütün dünyayı kapladı ve bunun bir sonucu olan sekülerleşme süreci kutsalın egemenliğini zayıflattı. Zaman içinde muhtemelen özel alan istisna olmak üzere kutsal tümüyle ortadan kalkacaktır” (Erdoğan, 1995: 180). Sekülerleşme teorisi, modern zamanlarda dinin herhangi bir geleceğinin olamayacağını öngörmekteydi. Sekülerleşme, geleneksel toplumdan sanayi toplumuna geçişe paralel olarak dünyevi bir nitelik arzeden modern dünya görüşünün ve modernitenin, dinsel öğretinin yerini alması sürecidir (Mert, 1994: 17).

Sekülerleşme bir süreci, sekülerlik ise bir durumu nitelemektedir. Sekülerleşmenin bir ideoloji olarak algılanıp anlaşılması ise sekülerizm olarak adlandırılır. Öncelikle epistemik bir kategori olarak ‘seküler’ ile siyasî bir doktrin olan ‘sekülerizm’ arasında bir ayırım yapmak gereklidir diyen Asal’a göre seküler alan, “İnsan hayatının zamanla kendisini dini gücün kontrolünden kurtardığı ve dinin pozisyonunu değiştirmeyi başardığı bir alan”dır (Asal, 2003: 1-191).

Sekülerleşme üç gerçekliğe işaret etmektedir; Bunlardan ilki; kiliseye ait mal varlıklarının devletin tasarrufuna geçmesine gösteren tarihsel olaylardır. İkincisi; Avrupa'nın yeni döneminde kilise ile dini düzen sistemlerine karşı dünya görüşü ve hayat tarzlarının artarak bağımsızlaşması sürecidir. Üçüncüsü ise dini ayin ve ritüellerin anlamının aşınması, yüzeyselleşmesi anlamlarına gelir (Köktaş, 1997: 17).

Kıta Avrupa'sı sosyologlarının aksine Amerikalı din sosyologları sekülerleşme teriminin kullanımını daha dar ve daha güncel manada ele alarak, onu dini inanç ve ibadetlerin bireysel dünyadaki azalması şeklinde kullanmaktadırlar. Onlar toplumun sekülerleşmesini fazlaca sorgulamadan bu durumu dikkat çekici olmayan bir gerçeklik olarak addetmektedirler. Onlara göre, Amerika Birleşik Devletleri zaten modern ve dünyevi bir toplum olarak inşa edilmiştir. Bu sebeple Amerikan halkının dini inanç ve ibadetlerinde önemli bir düşüşe işaret eden bir kanıt görmemektedirler. Hatta bu konuda tarihsel gerçekler tam tersine bağımsızlığından beri Amerikan nüfusunun kiliseye katılımının arttığını göstermektedir. Sonuç olarak Amerikalı birçok din sosyologu sekülerleşme teorisini veya en azından bu teorinin dini inanç ve ibadetlerde aşamalı bir düşüş olacağını öngören varsayımını bir köşeye atma ve Avrupalı bir efsane olarak görme eğilimindedir (Casanova, 2014: 222)

Toplumsal ve siyasal dönüşümlerin ortaya çıkardığı sekülerleşme süreci ise, farklı anlamları içinde barındıran çok boyutlu bir değişim süreci olarak tanımlanabilir. Shiner, sekularizasyonun tek boyutlu olmadığını savunarak bir sekülerleşme tipolojisi ortaya koyar ve altı tip sekülerleşmeden bahseder. Birinci sekularizasyon çeşidi bu kuramı savunanların ittifak ettikleri gibi, dinî sembol, doktrin ve kurumların önemini ve prestijini kaybetmesidir. Shiner'e göre sekularizasyonun son noktası dinsiz bir toplum olacaktır. Sekularizasyonun ikinci tipi "Bu dünya ile uyum içinde olmak ve bu dünyaya uyum sağlamaktır". Bu süreçte dinî gruplar veya dine önem veren toplumlar doğüstü güçlerden ve konulardan uzaklaşacak, bu dünyaya daha fazla ilgi göstermeye başlayacaktır. Sekularizasyonun üçüncü biçimi, toplumun dinle olan bağlantısının kesilmesi, artık dine dayalı bir anlayıştan kurtulup bağımsız bir gerçeklik oluşturması ve dinin etkilerini özel hayat alanıyla sınırlaması şeklinde kendini gösterecektir. Dördüncü biçim, dinî bilgi, inanç ve kurumların işlevlerinin bu dünya temelli bir görüntüye bürüneceği öngörüsünü içermektedir. Sekularizasyonun beşinci biçimi, bu dünyanın kutsal karakterini aşamalı biçimde kaybedeceği, bunun yerine rasyonel olarak açıklanan bir alanın objesi olacağı düşüncesine dayanmaktadır. Bu tip sekülerleşme de rasyonalite doğüstü inançların ve gizemli yaklaşımların yerini alacaktır. Altıncı biçim ise, kutsal toplumdaki seküler topluma geçiş şeklinde formüle edilen sosyal değişimdir. Toplumdaki bütün kararlar dinî gerekçelere göre değil, rasyonel temellere bağlı ve yararları göz önünde tutularak alındığında sekularizasyon artık tamamlanmış olacaktır (Küçükcan, 2005: 112-113).

Sekülerizm kavramını açıklamak için kaos kavramına müracaat eden Berger'e göre, 'Dipsiz uçurum' anlamında Grekçe bir kelimedenden türeyen İngilizce 'chaos' kelimesi ile "dikkatli olmak" anlamındaki Latince kaynaklı din arasında ilişki, seküler gerçekliği ortaya koyar. "Dikkat edilmesi gereken en dehşetli tehlike, bir kimsenin kutsalla olan bağlarını koparıp, kaos tarafından yutulabilmesidir" diyen Berger' göre (2005: 66) kutsal ile olan irtibatın kopması, bireysel ve toplumsal kaosun ortaya çıkmasına neden olabilir.

Berger'e göre sekularizasyon kavramından toplum ve kültür alanlarının dini kurumlar ve sembollerin egemenliğinden çıkarılması anlaşılmalıdır. Berger'e göre nasıl ki toplumsal ve kültürel hayatın sekülerliği söz konusuysa aynı biçimde bilincinde

sekülerliği söz konusudur. Ancak sekularizasyon, tüm dünyada tek bir biçimde gerçekleşmemiştir. Bundan dolayı Sekularizasyonun etkisi kadınlardan ziyade erkekler üzerinde, çok genç ya da yaşlılardan ziyade orta yaş kuşağında kırsal kesimden ziyade şehirlilerde Katoliklerden ziyade de Protestan ve Yahudiler üzerinde etkilidir (Berger, 2005: 167-169). Sekülerleşme süreci, pozitivizmin bir yansıması olmakla beraber, akıl dışı tasarımların yok edilmeye çalışıldığı ve mevcut siyasallığın din karşıtı bir havaya büründürüldüğü yönündeki düşüncelerin (Kurtoğlu, 2011: 209) yanı sıra, dinin iktidar tarafından yeniden tanımlandığı ve sınırlandırıldığına dair görüşlerde bu süreç içinde değerlendirilmektedir.

Kavramlar, ideolojiler ve fikir akımları içinde doğdukları tarihsel dünyanın ve koşulların ürünü olduğunu belirtmeliyiz. Evert van der Zweerde bu durumu öyle ifade eder; “Kavramlar, hiçbir zaman masum değillerdir. Sadece çevremizdeki gerçekliği anlamamızı sağlamazlar, aynı zamanda o gerçekliğe şekil vermemiz konusunda araç konumundadırlar.” Sekülerizmin anlamı veya dinin kapsamı da bu bağlamda değerlendirilebilir. Berger’e de göre tanımlar doğaları gereği doğru veya yanlış olduklarına göre değil de, az veya çok faydalı olup olmama durumuna göre değerlendirilmelidir (2005: 253).

Din, sadece inançlardan da ibaret değildir. Doğum, ölüm ve evlilik gibi hayatın çeşitli alanlarındaki törenler ve ritüellerle ilgili işlevsel bir yönü vardır. Sanayileşmiş toplumlarda iş yaşamındaki profesyonelleşme, meslekî farklılaşma kilise ve din adamlarının uzun süredir yapmakta olduğu işleri ve yetkileri ellerinden almıştır. Devletin kurduğu okul, hastane ve bakımevi gibi kurumlar kilisenin bu ve benzer alanlardaki hegemonyasına son vermiştir. İşlevsel dönüşüm ve meslekî ayrışmalar dinin ve kilisenin toplumsal yaşamdaki etkilerini ortadan kaldıran bir sekülerleşmeye sebebiyet vermiştir (Noris, İngelehart 2011: 9 & Küçükcan 2005: 111). Seküler zamanda çoğunlukla ritüel ve ayine dönüşen dinler, modern devletin nüfuzunu artırması ile beraber, etkisini kaybetmeye başlamışlardır.

Sekülerizm tartışmasının bir boyutunu da laiklik oluşturmaktadır. Soy kütüğünde Yunancadaki, “laikos” kavramı bulunan laiklik, din adamı kimliği ve yetkisi bulunmayan kimseleri tanımlamak için kullanılmıştır. Halk anlamına gelen “laos” sözcüğünden türetilmiş olmasına rağmen, oldukça muğlâk anlamları içinde barındıran

laiklik kavramının ilk kez tarif edilmesi, 1800'lü yıllara kadar gider. İlk kez, Buisson'un (1841-1932) yönetiminde yazılan 5.600 sayfalık Pedagoji ve Temel Öğretim Sözlüğü'nde açıklanmıştır. Bu sözlükte Buisson, 'Laiklik' başlıklı makalesinde laikliği, devletin bütün inançlar karşısında tarafsız ve din ve inançlardan bağımsız olmasından hareketle tanımlar. Bu tanımda laiklik, "bütün Fransızların yasalar önünde eşitliği, bütün inançların özgürce savunulması, bir sivil devlet anayasasının ve resmi nikâhın kabulü ve genel olarak, artık bütün dinsel inanışlara karşı varlığı garanti altına alınmış medeni hakların uygulanması" şeklinde bir devlet yönetim ilkesidir (Baubérot, 2009:8).

Laikliğin Ana Britannica ve Büyük Larousse ansiklopedilerinin orijinal baskıları ile Webster's Unabridged sözlüğündeki ilk anlamlarını karşılaştıran Kılıçbay bir ayrıntıyı fark eder; bu ansiklopedilerin ilk baskılarında laiklik dünyevileşme ile ilişkili olmasına rağmen Türkiye baskılarında bu kavram, "din ve devlet işlerinin ayrılması" olarak yer almıştır. Kılıçbay'a göre, "Bu tanım karşılaştırmasının gösterdiği üzere, kavramı üreten, onun tarihinin arka planını oluşturan Batı ile kavramı ödünç alan, bu tarihe sonradan katılmaya uğraşan Türkiye'nin arasında, tek ve aynı olgunun farklı bir şekilde anlaşılması söz konusu" (Kılıçbay, 1994: 16) olmuştur.

Türkçede Ziya Gökalp tarafından "ladini" (Gökalp 1976: 13) kavramıyla ifade edilen laiklik; çağdaş toplumu, yaşamın dinden bağımsızlığını, dinin insan ve toplum yaşamından kaldırılmasını, doğa-üstü inanç niteliğinden arındırılmış bilgi alanı oluşturma girişimini, siyaset, hukuk, eğitim, ekonomik ilişkiler, giyim-kuşam gibi alanların dinsel kurallardan arındırılması gibi farklı anlamları içerir (Ozankaya 1990: 80-81). Sıra dışı bir Jön Türk olan Ubeydullah Efendi ise laik kelimesi bizde iyi anlaşılmadığından, tamamen yanlış etrcüme edildiğinden şikâyet eder. Ladini, gayr-i dini gibi çevrilere sahip olan laiklik, dinsiz hükümet yahut din aleyhinde hükümet şeklinde anlaşılmıştır. Laik kelimesi, Türkçeye 'iş hükümeti', 'ortamalı hükümet', 'halk Hükümeti' gibi kavramlarla tercüme edilmelidir (Akpınar, 2003: 33). Bu tercüme ve anlayış farklılığından dolayı farklı anlam dünyaları ortaya çıkmıştır.

Dünyevileşme; kurumların, din etkisi olmaksızın yeniden organizasyonun yanı sıra günlük düşüncenin kutsaldan ayrılması yönünde bir dönüşümü ifade eder. Laiklik ise devletin, din ve inançlara karşı tarafsız olması esasına dayanır (Paker ve Akçalı, 2013: 42). Ancak bu laiklik Anglo-Sakson kültürün benimsediği laiklik çeşididir.

Din kavramı ise, insanlık tarihinin en çok tartışılan kavramlarından birisidir. Birçok sosyolojik kavram gibi dinin tanımı, da problemleri bir alan olarak karşımıza çıkmakta; dinden neyi kastettiğimize bağlı olarak tanımlamalar farklılık göstermektedir. Batılı din bilimcileri genellikle dini, özsel ve işlevsel olmak üzere, iki kategoride tanımlama ya da açıklama eğilimindedirler. Tartışma ana hatlarıyla Durkheim'a ait olan ve dinin ne işe yaradığı üzerine yoğunlaşan işlevselciliğe karşı Weber'in temel vurgusu olan dinin ne olduğu şeklindeki özsel tanım arasındadır (Davie, 2006:103). Bir dinler tarihçisi olan Otto, etrafına cami agyarına mani bir din tanımı yapmayı deneyenlerden birisidir. Kutsalın tecrübesi (Wach, 1995: 37) olan din insanın kutsalla ilişkisini belirlemenin yanı sıra, kutsalla çevrilmiş insanın kutsala cevabıdır (Köktaş, 1993: 26).

Sekülerleşme, ve din ilişkisi aslında şunu göstermektedir; Sekülerizmin etkisiyle modern zamanlarda kriz geçiren din, evsizliğin kutsal bir gerçekliğine dönüşmeye başlamıştır. Dünya, tanrıyı yeniden keşfetmeye başlamıştır. Din bazen sert bir ideoloji olarak bazen de manevi bir yol olarak karşımıza çıkmaktadır. Sekülerizmin evrenselleşmesi, laikliğin kutsallaşması dini yok etmenin veya öldürmenin aksine dini yeniden var olmaya zorlamıştır. Çünkü modern zamanlarda dünyanın farklı yerlerinde ortaya çıkan laik ideolojiler de, tatminkâr teodiseler ihsas etme yolunda başarılı olamamışlardır (Berger, Berger ve Kellner, 1985: 203-204).

Erken Cumhuriyet döneminde yaşanan katı ve baskıcı laiklik, bir taraftan dini kontrol etmeye çalışırken bir taraf da seküler bir toplum inşa etmeye çalışmıştır. Ancak Kemalist ve laiklik sosyal bir ethos oluşturamadığı için, tabiri caizse, din yeniden keşfedilmiş, tedavüle sokulmuş, son kertede ise birey ve toplum için kutsal bir sığınağa dönüşmüştür. Şu da belirtilmelidir; yaşanan yeni durum laikliği yok etmekten öte yeni bir boyut kazandırmıştır. Laiklik, baskıcı olmaktan öte dini özgürlüklere izin veren bir anlama kavuşmuştur.

BÖLÜM 2: CUMHURİYET HALK PARTİSİ'NİN DİN POLİTİKALARI

2.1. Bir Siyasi Parti Olarak CHP

İnsanların aynı düşünmesi, sosyal olaylar karşısında benzeri tavrılar sergilemesi, benzeri tepkiler vermesi mümkün değildir. Modern zamanların en önemli pratiklerinden birisi, siyasi partilerin doğuşudur. Çalışmamızın bu bölümünde, siyasal partilerin oluşumunu ve Halk Fırkası'ndan CHF'ye ve daha sonra CHP'ne dönüşen bir partinin siyasal anatomisini ortaya koymaya çalışacağım. Çalışmanın ilk aşamasında siyasal parti kavramı siyasal ve sosyolojik bir perspektifle ortaya konulmaya çalışılacaktır.

“Fırka” kavramının yerini alan parti, Fransızcadan dilimize geçmiş olup bölüm, parça anlamlarına gelir. Aynı görüş ve çıkarlara sahip olan insanlardan oluşan partiler, siyasal eylemde birleşen insan gruplarını tanımlamak için kullanılır. Bir siyasi partiyi doğuran an unsur ise aynı düşünen, benzeri amaç ve hedefe yönelen insanların örgütlenmesidir. Ortak görüşleri paylaşan insanların siyasal iktidarı ele geçirmek amacıyla kurdukları örgütlü siyasi parti olarak tanımlayabiliriz (Teziç, 1979: 6). Bu bağlamda halkın siyasete katılma aracı, demokratik konsensüs sağlayan aygıt olan siyasi partiler, halkın desteğini sağlamak suretiyle devlet denilen mekanizmayı ele geçirmeye çalışan ve istikrarlı bir örgüte sahip olan topluluklardır (Özbudun, 1979: 4).

Temsil ettikleri sosyal grubun veya sınıfın ekonomik ve kültürel menfaatlerini savunan siyasi partiler; sosyal grupların, ekonomik sınıfların siyasal yansıması, temsilcisi ve dışavurumudur (Altunoğlu, 2014: 11). Hem siyasal kararları etkilemek ve hem de bu amaçla siyasal iktidarı ele geçirmek üzere örgütlenmiş kuruluşlar olan ve siyasal hayatın motoru (Daver, 1968: 207) olan siyasi partilerin kendilerine özgü programları ve kendi iç işleyişlerini düzenleyen tüzükleri bulunmaktadır.

24 Nisan 1983 tarihinde yürürlüğe giren Siyasi Partiler Kanunu'nun 3 ve 4. Maddesi demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurları olan siyasi partilerin tanımını ve niteliklerini ortaya koyar. “Siyasi Partiler, Anayasa ve kanunlara uygun olarak; milletvekili ve mahalli idareler seçimleri yoluyla, tüzük ve programlarında belirlenen görüşleri doğrultusunda çalışmaları ve açık propagandaları ile milli iradenin oluşmasını sağlayarak demokratik bir Devlet ve toplum düzeni içinde ülkenin çağdaş medeniyet

seviyesine ulaşması amacını güden ve ülke çapında faaliyet göstermek üzere teşkilatlanmış tüzel kişiliğe sahip kuruluşlardır” (Kollektif, 2002: 190).

Siyasal partilerin anlamı ve amacı şöyle sıralanabilir; Siyasal parti, bireysel veya kolektif olarak kendilerini belli bir siyasal tanımla özdeşleştiren kişilerin bir araya gelmesi ile oluşur. Partinin üyelerinin yasal ve meşru olarak örgütlenme hakkı ve partinin amaca uygun hareketleri vardır. Siyasal partilerin gayesi, iktidarı elde etmek, ele geçirmektir. Politik partiler, toplumdaki bölünme, farklılık ve çatışmaları temsil eder. Temsil ettikleri toplumsal sınıfların çıkarını hâkim kılmak için seçimlere katılır ve kazanmaya çalışır. Partilerde örgütlülük ve süreklilik esaslardandır. Siyasal partiler, demokrasinin vazgeçilmez unsurlarındandır. Partiler, iktidar partileri ve muhalefet partileri olmak üzere ikiye ayrılır. Muhalefet, devletin yönetimini ve uygulamalarını toplumun yararı adına denetleme fonksiyonuna sahiptir (Sarıbay,1997: 10-13).

Partilerin gelişimi ile demokrasinin gelişimi hakkında doğru orantı bulunduğunu belirten Duverger, kökenine göre partileri iki kısma ayrılır; Bunlardan ilki, seçimlerde ve parlamento içinde doğan partilerdir. Duverger’e bu doğuşun mekanizması açıktır; önce parlamento grupları sonra seçim komiteleri ortaya çıkar. Bu iki unsur arasında sürekli bağlantı kurulur. 1789 Fransız kurucu Meclisinde partilerin doğuşu, parlamento içinde doğan partilerin en güzel örneğidir (Duverger, 1974: 17). Parlamento dışında doğan partiler, parlamento içinde doğan partilerden oldukça farklıdır. Bu partiler, merkeziyetçi olmasının yanı sıra aşağıdan yukarıya doğru gelişir. Ayrıca milletvekilinin müdahalesi olmaksızın kurulduğu için vekilin etkisi zayıftır. Parlamento dışında doğan partilerin arkasında bankalar, büyük teşebbüsler, sanayi kartelleri, kiliseler ve dinsel mezhepler gibi dış örgütler bulunur. Kanada Muhafazakâr Partisi’nin doğuşunda büyük iş çevreleri rol oynamıştır (Duverger, 1974: 23-28).

Duverger tarafından yapılan “Kadro Partileri” ile “Kütle Partileri” ayrımı da yapısaldir. Kadro partisinde; seçimleri hazırlamak, kampanyayı yürütmek ve adaylarla teması muhafaza etmek için seçkinlerin bir araya getirilmesi esastır. Bu seçkinler arasında nüfuzlu kişiler, teknisyenler ve mali destekçiler bulunmaktadır. Kadro partilerinde, servet, saygınlık ve teknik ustalık gibi nitelikler ön plandadır. Amerikan partileri bu sınıflamanın en bariz örneğidir (1976: 107-115).

“Kemalist rejim, Faşist olmamakla birlikte demokratik de sayılmazdı” (Duverger, 1976: 501) diyen Duverger, CHP ile ilgili şöyle bir değerlendirme yapar; “Bazı tek partiler, gerek felsefeleri ve gerekse yapıları bakımından gerçek anlamda totaliter değildir. Bunun en iyi örneğini, 1923’ten 1946’ya kadar Türkiye’de tek parti olarak faaliyet göstermiş bulunan Cumhuriyet Halk Partisi sağlamaktadır. Bu partinin başta gelen özelliği, demokratik ideolojisidir. Bu ideoloji, hiçbir zaman, faşist ya da komünist kardeşleri gibi, bir tarikat ya da kilise niteliği taşımamış, üyelerine bir iman yada bir mistik empoze etmemiştir; Kemalist Devrim, özü bakımından pragmatiktir. Ödevi, Ortadoğu uluslarının modernleşmelerini önleyen engele, yani İslamiyet’e karşı mücadele ederek Türkiye’yi Batılılaştırmak olmuştur” (Duverger 1976: 359).

Erken cumhuriyet döneminde siyasal partiler biraz farklı işleve sahip olmuştur. Cumhuriyetin ilanıyla beraber, devletin ideolojik aygıtı gibi işlev göre siyasal partiler, rejiminin geçmişle başa çıkmak ve geleceğe yön vermek için kullandığı araçlardan birisi olmuştur. Siyasi partiler, metazori bir biçimde reformları hayata geçiren ve yeni rejimi halka anlatan ideolojik bir aygıt gibidir. Kurulduktan kısa bir süre sonra kendi içindeki muhafazakârları tasfiye eden CHP de, kendine özgü bir kimlik ve ideolojik perspektif kazanmıştır. Kendini devletle özdeşleştiren CHP, parti kararlarını da devletin kararına dönüştürme (Karpaz, 2009: 263) iradesini gösterebilmiştir.

Nevi şahsına münhasır bir parti olan CHP; 1924 yılına kadar herhangi bir taşra örgütlenmesine sahip olmayan ve parlamento içinde doğmuş bir parti görünümünde olmanın yanı sıra kasabalı zengin esnaftan ve batılılaşma projesine inanmış bürokratlardan destek alan, parti tüzüğü bağlı ve parlamento disiplinine sahiptir (Ayata, 2010: 64-67). Özellikle tek parti döneminde yüksek düzey bürokratları, subayları ve yerel eşraftan seçkin kişileri parti örgütüne katan CHP, eşraf-memur birlikteliğini neredeyse günümüze kadar sürdürmüştür. Bundan dolayı, parti içinde siyasi değişim ve hareketliliği sağlamak oldukça zor olmuştur. Bir komite partisi görünümüne sahip olan ve yönetenlerin, alaylı ve mektepli askeri sınıfın, sivil bürokrat ve aydınlardan oluşan (Akşin, 1983: 2037) olan CHP’de, tanınmamış ve yeni kişilerin parti kademelerinde yükselbilme şansının oldukça az (Bektaş, 1993: 25) olduğu da belirtilmelidir.

Yukarıdaki söylenenlerden hareketle şunu diyebiliriz; CHP, kuruluşu, siyasi hedefleri, örgütlenişi bakımından siyasal partiler doğum yeri olan Batı’dan oldukça farklı olmuştur.

Parlamento içinde kurulmuş olmasına rağmen; kökenleri itibariyle parlamento dışı oluşumların devamı niteliğinde olan CHP; örgütleniş itibariyle ocak-bucak örgütlenişini tercih etmiş, üye yapısı ve uygulamalar açısından ise kadro partisi özellikleri sergilemiştir (Önkaş, 2006: 28)

2.1.1. CHP'nin Kurulduğu Sosyal ve Siyasal Ortam

Milli Mücadele sürecinin bir bakiyesi olan CHP'nin oluşumunda sosyal ve siyasal ortamın etkisi bulunmaktadır. CHP'nin ideolojik dünyasının oluşmasında dünyanın içinde bulunduğu şartların etkisi yadsınamaz. Ümmet ve imparatorluk söylemine sahip olan Osmanlı Devletinin çöküşü, Devri sabıka dönmeme iradesi, yeni batılı kimliğin tercihi, otoriter ve totaliter dünyanın varlığı, CHP'nin içinde bulunduğu siyasal ve sosyal ortamın parametrelerinden bazılarıdır.

Öncelikle CHP'nin kuruluşu, Kurtuluş Savaşı yıllarında oldukça önemli bir fonksiyon icra etmiş olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne dayanmaktadır. Kuruluşu Sivas Kongresi'ne dayanan Cemiyet; Milli Mücadeleyi yürütmek, tüm toplumsal kesimleri temsil etmek ve ulusal birliği sağlamak misyonunu üstlenmiştir. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin tarihsel mirasına sahip çıkan Halk Fırkası, kendisini Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun devamı olarak göstermiştir (Bektaş, 1993: 21).

Yeni bir siyasal fırkanın kurulacağına dair ilk resmi açıklama, Anadolu Ajansı'nın 7 Eylül 1922 tarihli tebliğinde yer almıştır. Tebliğde; "Milletin her sınıf halkından ve hatta âlemi İslam'ın en uzak köşelerinden beni ebediyen müftehir bırakacak surette gördüğüm teveccüh ve itimada kesbü liyakat etmek için en mütevazı bir ferdi millet sıfatıyla hayatımı sonuna kadar vatan hayrına vakfeylemek emeliyle sulhun istikrarına müteakip halkçılık esası üzerine müstenit ve Halk Fırkası namıyla siyasi bir fırka teşkil etmek niyetindeyim" (Giritlioğlu, 1965: 27) diyen Mustafa Kemal, Hilafet'in kaldırılması ve cumhuriyet kurulması fikrini de yine ilk kez bu tarihte gazetecilere açıklamış (Zurcher, 200: 233) ve parti programına dair olarak bilim ve fen adamlarından yardım istemiştir (Atatürk, 1969: 705).

Sonrasında Halk Fırkası fikrini kitlelere yayabilmek için Ege'nin bazı illerini kapsayan yurt gezisine çıkan Mustafa Kemal; "Bizim milletimiz yekdiğerinden çok farklı

menfaatleri takip edecek ve bu itibarla; yekdiğeri ile mücadele halinde buluna gelen muhtelif sınıflar halinde değildir. Mevcut sınıflar yekdiğerin, lazım ve melzumu mahiyetindedir”(Giritlioğlu, 1965: 28) diyerek partinin felsefesini özetlemiştir. Bu siyasal perspektif, 10’ncu Yıl Marşı’nda ifadesini bulan “İmtiyazsız, kendine güvenen toplum, kaynaşmış kitle” anlayışının kristalleşmesinin (Uyar, 2012: 23) yanı sıra, siyasetin de belli tercihlerin topluma benimsetilmesi anlamına geldiğini göstermektedir (Kahraman, 2008: 115). “Milletimizin birbirinden çok farklı menfaatleri takip edecek ve bundan dolayı da mücadele halinde buluna gelen çeşitli sınıflara malik değildir” diyen Mustafa Kemal’e göre; HF, bütün sınıfların haklarını, yükselme sebeplerini ve saadetini sağlamak yolunda çalışmalarında bulunacaktır (Sarıbay, 2001: 44).

Sınıfsal temele dayanmasa da, halkçılık vurgusu CHF’yi farklı bir noktaya taşımıştır. İnşa edilmeye çalışılan ulusun temelleri, sınıfsız toplum söylemi ve halkçılık ilkesi üzerine oturtulmaya çalışılır (Tunçay, 1983: 2019-2024). 1923 tarihli CHP Nizamnamesinde halk ve halkçılık kavramları bu bağlam çerçevesinde ifade edilmiştir; “Halk Fırkası nazında halk mefhumu, herhangi bir sınıfa münhasır değildir. Hiçbir imtiyaz iddiasında bulunmayan ve umumiyetle kanun nazarında mutlak bir müsavata kabul eden bütün fertler halktandır. Halkçılar, hiçbir ailenin, hiçbir sınıfın, hiçbir cemaatin, hiçbir ferdin imtiyazlarını kabul etmeyen ve kanunları vaaz etmekteki mutlak hürriyet ve istiklali tanıyan fertlerdir” (1923: 1).

Halk Fırkası (HF)’nin resmi kuruluşu, 23 Ekim 1923 tarihinde Genel Başkan Mustafa Kemal ve Genel Sekreter Recep Peker’in imzalarını taşıyan belgenin “İçişleri Bakanlığı Yüksek Katına,” verilmesi ile gerçekleşmiştir (Kili, 1976: 45). 29 Ekim 1923 Tarihinde Mustafa Kemal’in Cumhurbaşkanı seçilmesi ile beraber, parti işlerini yürütmek üzere CHP Genel Başkanvekilliğine Başbakan İsmet İnönü’yü atamıştır. Bu gelişmeden sonra İnönü, göndermiş olduğu bir genelge ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin bütün kademelerini, HF’ye dönüştürmüştür (Millet Hizmetinde 40 Yıl, 1963: 11).

Siyasi partinin görevinin, halkın uygarlık yolunda ilerlemesine yardımcı olmak (Heper 2000: 189) olduğunu birçok konuşmasında belirten Mustafa Kemal’e göre, fikri ve toplumsal inkılâpta rehberlik yapmalıdır (Atatürk, 1959: 189-190). Mustafa Kemal’e göre milletin hoşuna gidecek olan sözleri değil, milleti yükseltecek hakikatleri

söyleyecek (Atatürk 1959: 163) olan HF, bir rehberdir; “Cumhuriyet Halk Fırkası, diğer memleketlerde olduğu gibi alelade sokak politikası yapan bir fırka değildir... Halk Fırkası, Müdafaa-i Hukuku Cemiyeti gibi bütün milleti tenvir ve bütün millete delalet vazifesiyle mükelleftir” (Atatürk, 1959: 224).

9 Eylül 1923’te önce “Halk Fırkası” adıyla kurulmuş olan CHP, Cumhuriyet ile yaşıt bir partidir (Uyar 2012: 16). 1924 yılında “Cumhuriyet Halk Fırkası”, 1935 yılında ise “Cumhuriyet Halk Partisi” adını almıştır. Kuruluş aşamasında, il ve ilçelerdeki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şubelerini Halk Fırkası’na dönüştüren parti, ülkenin hemen her yerinde örgütlenmiştir(CHP 2013: 3).

İttihat ve Terakki Partisi’nin düşünce yapısından etkilenen ve kadrosundan destek alan (Sarıbay, 1997: 36) CHP, modernleştirme misyonunun savunucusudur. Kuruluşundan 1950 yılına kadar, tek parti olarak ülkeyi yöneten bu organizasyonu, siyaset yelpazesindeki herhangi bir parti gibi görülmemelidir. Çağdaş bir toplum yaratmak, ekonomik kalkınmayı sağlamak gibi birçok fonksiyonu üstlenmiş (Talay, 2002: V) olmakla beraber CHP, 1950 yılına kadar da topluma yeterince kök salamayan, kuruluşunu iktidarda tamamlayan bu parti görünümündedir(Çavdar, 1999: 254). Ulus devletine dönüşmemizin en etkili siyasal aracı olan CHP (Kili, 1976: 18), özellikle Tek Parti Dönemindeki uygulamalarla Cumhuriyet’e ve laikliğe ruh aşılamaştır.

Bir ve kuruluş döneminin önemli bir boyutunu da Türkiye’nin dışındaki dünya oluşturmaktadır. Almanya’da Faşizm ve Nazizm, İtalya,’da Mussolini, İspanya’da Franco, Portekiz’de Salazar gibi liderler bulunmaktadır. Bu dönemde demokrasinin hakim olduğu bir dünyanın etkisi oldukça sınırlıdır. Bundan dolayı dönemselsel olarak farklı olmakla birlikte Türkiye, Almanya veya İtalya gibi devletlerin bazı uygulamalarından etkilenmiştir (Zurcher, 1993: 270). Osmanlı’nın son döneminde Alman etkisi oldukça fazla olmakla beraber, milli şef söyleminin kaynağı İtalya’dır. Türkiye’nin kendi dışındaki siyasal ortam da CHP’nin oluşumuna etki etmiştir.

2.1.2. CHP’nin İdeolojik Esasları ve Laiklik

Erken Cumhuriyetin din politikalarını belirleyen ilkenin ideolojik kaynağı Kemalizm’dir. Bu bölümde CHP’nin ideolojik esaslarını ve laikliğin anlam ve etkisini

ortaya koymaya çalışacağım. Dönemsel olarak farklılaşan Kemalizm, CHP'ye ruhunu veren temel değerdir.

Kemalist terimi, Kurtuluş Savaşı yıllarında İngilizler ve Fransızlar tarafından, Kuvayı Milliyecileri, işgale direnen milliyetçileri kastetmek amacıyla kullanılmıştır (Gotthard, 1991: 135-225). Belli bir grubu tanımlamak için kullanılan Kemalizm'in katı bir ideolojiye dönüşmesi ise 1930'lu yıllara rastlar. Kemalizm'in sert bir ideolojiye dönüşme çabası, dünyadaki gelişmeler karşısında kendini tanımlama, ifade etme arayışının da bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Kemalizm deyimini, ülke içinde ideolojik bir anlam yüklü olarak ilk kez, Muhit dergisinde, 1930 Eylül'ünden itibaren demokratik rejim lehinde yazılar yazan, Ahmet Cevat Emre tarafından kullanılmıştır. İlk kez "Kemalizm" adının geçtiği bu dergi, demokrasi ve Kemalizm ilişkisi üzerinde fikirler üretmeye çalışan bir dergidir. "Kemalizm doktrin olarak, bütün siyasi prensipleri malum bir demokrasi mektebidir" (Ertan, 1997: 17-34) diyen Emre'yi, İnkılâp gazetesinin sahibi ve başyazarı Ali Naci Karacan takip etmiştir. "Rusya'da nasıl bir komünizm, İtalya'da nasıl bir faşizm varsa, bizde de bir Kemalizm olmalıdır" yorumunda bulunan (Uzun 2010: 245) Karacan'a göre, katı bir ideolojiye ihtiyaç bulunmaktadır.

Kemalizm teriminin resmîyet kazanması, CHP'nin Mayıs 1935 tarihinde toplanan Dördüncü Büyük Kurultayı'nda kabul edilen CHP Programı ile olmuştur. CHP'nin bu programı, giriş ve sekiz kısımdan oluşmuştur. Giriş bölümünde, "Cumhuriyet Halk Partisinin programına temel olan ana fikirler, Türk devriminin başlangıcından bugüne kadar yapılmış olan işlerle yalın olarak, ortaya konmuştur. Bundan başka, bu fikirlerin başlıcaları, 1927 yılında Parti Kurultayı'na da kabul olunan tüzüğün genel esaslarında ve Genel Başkanlığın, aynı kurultayca onanmış olan bildiriğinde ve 1931 kamutay seçimi dolayısıyla çıkarılan bildirikte saptanmıştır. Yalnız birkaç yıl için değil, geleceği de kapsayan tasarılarımızın ana hatları burada toplu olarak yazılmıştır. Partimizin güttüğü bütün bu esaslar, Kamâlizm prensipleridir" (1935:1-2) ifadesi yer almış ve esasların yer aldığı birinci kısımda altı ok, "Devletin esas kuramı: Türkiye; ulusçu, halkçı, devletçi, lâyük ve devrimci bir cumhuriyettir" (1935:3-4) denilerek, devletin ve CHF'nin esasları olarak kabul edilmiştir. Kemalizm, bir rehber olmanın ötesinde,

dünyayı, toplumsal ve siyasal yaşamı belirli bir dünya görüşü çerçevesinde algılayan ve anlamlandıran katı bir ideolojidir (Demirel, 1985: 767).

Kemalizm kavramı, ilk baskısı 1932’de, ikinci baskısı ise 1933’te yapılan ve liselerde tarih derslerinde okutulan, “Tarih IV” kitabında da dile getirilmiştir. Kitapta CHP’nin, 1931 tarihli Büyük Kongresi’nde oluşturulmuş olan parti programındaki altı ilke açıklandıktan sonra, “İşte yabancı yazarların Büyük Milli Reis’in adıyla ilişkili olarak Kemalizm dedikleri Türk devrim hareketinin temel prensipleri bunlardır. Bu prensiplere dayanan devlet sistemi Türk milletinin tarihine, ihtiyacına, toplumsal bünyesine ve ülküsüne en uygun olduğu kadar, bütün dünyadaki sistemler içinde de en sağlam ve en mükemmel olanıdır” (Tarih IV, 2001: 188) denilmiştir. Savunmacı bir refleksle Kemalizm ideolojisi inşa edilmeye çalışılmıştır.

CHP programlarında altı okla belirlenen ve Mustafa Kemal’in sözlerinden hareketle kuramsallaştırılan Kemalizm’in, 1930’lu yıllarda devletin de yönlendirmesiyle, ülkedeki birçok aydın tarafından sistemleştirilmesi için bir çaba gösterildiğini de söylemek mümkündür. Bu yılların, devrimin ideolojik olarak kurumsallaştırılmaya çalışıldığı zamanlar (Parla 1995: 22) olduğu belirtilmelidir.

Tekin Alp “Kamalizm”, Saffet Engin “Kemalizm İnkılâbının Prensipleri” isimli eserlerinde bu ideolojik esasları teorize etmeye çalışırken, Recep Peker, Mahmut Esat Bozkurt, Yusuf Hikmet Bayur ve Yusuf Kemal Tengirşek gibi cumhuriyet aydınları da devrim tarihi dersleriyle Kemalizm’in içi doldürülmeye çalışılmıştır. Ülke veya kadro gibi dergilerle de Kemalizm’in farklı boyutları sistematiğe kavuşturulmaya çalışılmıştır (Şirin 2010:140 & Tunçay 1992: 327-330).

C.H.F’nin Üçüncü Büyük Kongresi’nde Kütahya Delegatesi Alâeddin Bey Kemalizm’i ve inkılâbın Amentüsü’nü şöyle anlatır: “İki gün evvel yaratılan, inkılâbın (Amentü)sü olan programı kabul ettik. Hakikaten Türk inkılâbına yaraşacak kadar vecizdir. Ve bir fırka programında aranılması icap eden esaslar bu programda nazarı dikkate alınmıştır. Malûmu âlinizdir ki bir fırka programında aranılacak şey o programın hayatı hakikiyeye mutabık olması ve politik nokta-i nazarından yine programın esasları tarafından müdafaa edilebilmesi hassasıdır. Bundan başka programımız şimdiye kadar yazılı olmayan Türk inkılâbının ideolojisini ifade eder mahiyettedir. Bilhassa Cumhuriyet Halk Fırkası ana hatları kısmında, Fırka inkılâp için yapılan hareketleri müdafaa etmeği

bir prensip addeder deniliyor... Fırkamız her şeyde evvel inkılâpçı inkılâbın doğurduğu ideolojiyi, mefkûreyi memlekette tatbik etmeğe azmetmiş bir fırkadır. Bu ideolojiyi memlekette tatbik etmek gibi mühim bir vazifeyi deruhte etmiştir” (CHP Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, 1931: 229-230)

CHF'nin ve Kemalizm'in altı ilkesi aşama aşama parti programında yer almıştır. 1923 Nizamnamesi'nde açıkça yazılmış hiçbir ilke bulunmamaktadır. Ancak 1927 yılı Nizamnamesi'nin birinci maddesinde; CHF'nin cumhuriyetçi, halkçı ve milliyetçi siyasi bir cemiyet olduğu vurgulanmış, üçüncü maddesinde ise “Fırka; itikadat ve vicdaniyatı siyasetten ve siyasetin mütenevvi ihtilâtatından kurtararak milletin, siyasî, içtimaî, iktisadî bilcümle kavanin, teşkilât ve ihtiyacatını müsbet ve tecrübevî ilim ve fenlerin maasırı medeniyete bahş ve temin ettiği esas ve eşkâle tevfikân tahakkuk ettirmeği, yani devlet ve millet işlerinde din ile dünyayı tamamen birbirinden ayırmayı en mühim esaslarından addeyler” denilerek laiklik örtülü bir biçimde yer bulmuş ve fırkanın din ile dünyayı birbirinden ayırmayı kabul ettiği söylenmiştir (Nizamname, 1927: 4).

1927 yılında toplanan CHF Kurultayı'nda kabul edilen Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık ve Laiklik ilkesine, 1931 yılında toplanan CHF Kurultayı'nda, Devletçilik ve İnkılâpçılık ilkeleri eklenmiştir. 5 Şubat 1937 tarihinde altı ilke Anayasal bir nitelik kazanmıştır. Kemalizm'in vasıfları olan bu ilkeler şunlardır; cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, laiklik, devletçilik ve inkılâpçılıktır.

1931 yılında yapılan CHP'nin Üçüncü Kongresinde yalnızca Kemalist ideolojinin kendisi tanımlanmamıştır; bunun yanı sıra Kemalizm'i kitlelere ulaştıracak mekanizmalar belirlenmiştir (Demirel, 2011: 128). Bu mekanizmalardan en önemlisi Halkevleri olup bu örgütsel düzenek ile Kemalist ideolojinin halk benimsetilmesi ve yaygınlaştırılması amaçlanmıştır (Yeşilkaya, 2011: 114). Bu da CHP'nin ilke ve ideolojisinin yayılması, benimsetilmesi ve hatta geliştirmesi anlamına gelir (Çavdar, 199: 311). Kısacası, Devletin kuruluşu dönemindeki reformlar ile işleyen iktidar düzeneği ile laiklik ilkesini anayasanın vazgeçilmezi haline gelmiştir. Ve bu ilke, etkisini sürdürmeye devam etmektedir (Mardin, 1999: 256).

Bu bağlam çerçevesinde, 1930'lu yıllarda Kemalist ideoloji oldukça otoriterleşmeye başlamıştır. Homojen bir toplum yaratmaya kaygısının iyice yükseldiği bu süreçte, kamusal alan her türlü dini sembolden arındırılmaya çalışılmıştır. Bir taraftan farklı

aydınlar üzerinden Kemalizm kuramsallaştırılmaya çalışılırken bir taraftan da din gözetim altına alınmaya çalışılmıştır. Bu durum şöyle açıklanabilir; 1930’lu yılların Avrupa’sının otoriter ideolojilerinden etkilenen Kemalistler, modernizasyonu Batılılaşma olarak algılamıştır. Pratikte, bir ideoloji olarak Kemalizm sınıfsız, milli ve kamusal alandaki her türlü dini işaret ya da pratikten temizlenmiş laik ve homojen bir toplum yaratmayı amaçlamıştır. Fransız pozitivistizminin etkisi sebebiyle, Kemalist projenin tek meşru değişim vasıtası devletin bizatihi kendisi olmuştur. Bu sebeple Kemalist bir devlet kurma sürecinde ulus ve devleti tek ve aynı gördüğünden dolayı, İslam’ı bu anlayışın dışında bırakmıştır(Yavuz ve Esposito, 2004: 25).

Kemalizm, yaratmak istediği yeni toplumsal örgütlenmenin temelini millete dayandırmış; ancak inşa edilen millet de dinsel değerlerden arındırılmış, icat edilmiş milli bir ulustur. Böylece millet kavramına yeni bir anlam kazandırılmış ve seküler bir renge büründürülmüştür. “Büyük şeyleri ancak büyük milletler yapar” diyen Mustafa Kemal’e göre, “millet; dil, kültür ve mefkûre birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği siyasi ve içtimai heyettir” (İnan, 1969: 18). Türk milletinin oluşumunda etkili olan bağları; “Siyasal varlıkta birlik, dil birliği, Yurt birliği, ırk ve menşe birliği, tarihi karabet, ahlaki karabet” (İnan, 1969: 22) olarak tasnif eden Mustafa Kemal, yaratmak istediği yeni toplumsal örgütlenmenin temelini dini öğelerden arındırılmış milleti yerleştirmiştir. Cumhuriyet, hem millet kavramına yeni bir anlam kazandırmış, hem de din ile devleti ayırma imkânını elde etmiştir (Kocaoğlu, 2007: 1298).

Atatürk’ün hem millet tanımlamasında, hem de milleti oluşturan unsur tasnifinde dine yer verilmemektedir. Atatürk, bu durumu şöyle açıklar; “Türkler İslam dinini kabul etmeden önce de büyük bir millet idi. Bu dini kabul ettikten sonra, bu din, ne Arapların, ne aynı dinde bulunan Acemlerin ne de sairenin Türklerle birleşip bir millet teşkil etmelerine tesir etmedi. Bilakis, Türk milletinin milli bağlarını gevşetti, milli heyecanını uyuşturdu. Bu pek tabii idi. Çünkü Muhammed’in kurduğu dinin amacı, bütün milliyetlerin üzerinde hepsini kapsayan bir ümmet siyaseti idi” (Kışlalı, 2010: 107)

Laiklik ilkesinin iktidar mücadelesi açısından önemi oldukça barizdir. Mustafa Kemal 1923 yılında yapmış olduğu bir konuşmasında bu hususu şöyle belirtir; “Bütün müstebit hükümdarlar hep dini alet edindiler; ihtiras ve istibdatlarını terviç için hep sınıfı ulemaya müracaat eylediler. Hakiki ulema, dini bütün âlimler hiçbir vakit bu müstebit

tacirdarlara inkiyad etmediler... Fakat hakikati halde âlim olmamakla beraber, sırf o kisvede buldukları için âlim sanılan, menfaatine düşkün haris ve imansız bir takım hocalar da vardı... Artık bu milletin ne böyle hükümdarlar, ne öyle âlimler görmeğe tahammülü ve imkânı yoktur. Artık kimse öyle hoca kıyafetli sahte âlimlerin tezyirine ehemmiyet verecek değildir... Eğer onlara karşı benim şahsımda bir şey anlamak isterseniz, derim ki ben şahsen onların düşmanıyım... Benim ve benimle hemfikir arkadaşlarımla yapacağın şey mutlaka ve mutlaka o adımı atanı tepelemektir... Farzı muhal, eğer bunu temin edecek kanunlar olmasa, bunu temin edecek meclis olmasa, öyle menfi adım atanlar karşısında çekilse ve ben kendi başıma kalsam, yine tepeler ve yine öldürürüm.” (Atatürk, 1959: 146)

Hem Kemalizm’in hem de CHP’nin din politikalarını belirleyen ilke laikliktir. Yeni Devletin siyasi ve toplumsal hüviyetinin nasıl olması gerektiğini belirten bu ilkeye göre Türkiye Cumhuriyeti, dinlerden ve dinlerin koyduğu naslardan değil hayatın kendinden ve onun müspet icap ve ihtiyaçlarından mülhem olarak işleyen bir devlet mekanizmasıdır. Modernleşme için bir tehdit olarak görülen din (İnal 2010: 13) kontrol altında tutulması gereken vicdanı bir meseledir.

Cumhuriyetin şer’i mahkemeleri kaldırarak ve medeni kanunu koyarak adli birliği, medreseleri ilga ederek tedrisat birliğini yapması; cemiyetin yetiştirici ve yaşatıcı şartları arasından dinin tesirini kaldırması anlamına gelir. Gerçekleştirilmeye çalışan perspektif, vicdan hürriyeti ve bireysel inançla devletin ve cemiyetin yürüyüşünü köstekleyici bütün bağları koparıp atmaktır (15. Yıl Kitabı, 1938: 12-13). Bu perspektif, Osmanlı ile Cumhuriyet arasında gerçekleşen epistemolojik kopuşun (Kahraman, 2008: 89) en bariz göstergesidir.

Kemalizm’in temel ilkeleri, Cumhuriyet Halk Partisi’nin 10 Mayıs 1931 tarihli büyük kongresinde kabul edilmiştir. İlk defa CHP’nin 1935 programının Giriş’inde “Cumhuriyet Halk Parti’sinin programına temel olan fikirler, Türk devriminin başlangıcından bugüne kadar yapılmış olan işlerle, yalın olarak ortaya konmuştur. Bundan başka, bu fikirlerin başlıcaları, 1927 yılında Parti Kurultayınca da kabul olunan tüzüğün genel esaslarında ve Genel Başkanlığın, aynı Kurultayca onanmış olan bildiriğinde ve 1931 Kamutay seçimi dolayısıyla çıkarılan bildirikte saptanmıştır. Yalnız birkaç yıl içinde değil, geleceği de kapsayan tasarılarımızın ana hatları burada,

toplu olarak yazılmıştır,” denildikten sonra “Partinin güttüğü bütün bu esaslar, Kemalizm prensipleridir” (Program, 1935: 1-2) denilmiştir.

1920 ile 1930 tarihleri, iki farklı Kemalizm’in ortaya çıktığı yıllardır. Çağaptay, bu dönemler arasında üç kıstasa göre yeni bir ayırım yapar. “Öncelikle 1920’lerde ülkenin içinde bulunduğu durum farklıydı. Bu dönemde Türkiye, savaşlarda geçen bir önceki on yılın ülke üzerinde yol açtığı sıkıntıları iyileştirmeye çalışmaktaydı. 1912-13 Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı ile Kurtuluş Savaşı devasa maddi tahribatta muzdarip olmuştu. Bu nedenle 29 Ekim 1923’te cumhuriyetin kurulmasının ardından Türkiye yeni bir maddi ve siyasi bir yeniden yapılandırma dönemine girdi. Bu meseleler rejimi, 1920’ler boyunca meşgul etmeye devam etti. 1920’lerin sonunda Cumhuriyetin laik temeller üzerine oturtulması ardından hükümet 1930’lu yıllarda dikkatinin büyük kısmını ideolojik temellerine adadı... Türkiye 1930’lu yıllarda daha otoriter, tek partili bir devlet haline geldi” (Çağaptay, 2009: 71).

1930’lu yılların başlangıcında inkılâp, bir taraftan tek parti idaresini güçlendirirken bir taraftan da laiklik ve milliyetçiliği derinleştirme yoluna gitmiştir. Modernleşmenin zorunlu görülmesi nedeniyle laisizm ideolojisinin karakteri de değişmiştir. Çünkü iktidar seçkinleri, modernleşmeyi kültürel bir dönüşüm olarak değerlendirmiştir (Karpat, 1996: 230-238). Böylece laiklik, baskıcı ve totaliter bir ideolojiye dönüşmüştür. Bu yanlış bilinç, laikliği, birey ve toplumu dinin egemenliğinden kurtararak uygarlığın ilkelerini benimsetmek amacıyla geliştirilmiş pozitivist bir kutsala dönüşmüştür (Aydın, 2000: 220-221).

CHP’nin 1939 yılında yapılan Beşinci Büyük Kongresinde “Kemalizm nedir, sorunu soran Kazım Nami Duru, Kemalizm’i şöyle anlatır ve tanımlar: “Eğer bunu, biz yalnız programın heyeti umumiyesine atfedip de, onun esasına girişmeyecek olursak, halkımız ve parti mensuplarınca Kemalizm’in yalnız bir kelimedden ibaret olduğu zannedilmek ihtimali vardır... Her tarafta arkadaşlarla ve vatandaşlarla temas ederim. Görüyorum ki, birçok yerde Kemalizm’in ne olduğunu bilen yoktur. Hatta parti arkadaşlarımız arasında, partimizin, Türkün amentüsü sayarak, onu okumuş, hazmetmiş ve ona göre hareketi kendisine prensip ittihaz etmiş olanlar azdır” (1939: 86) der. Kemalizm üzerine yalnız bir kitap yazıldığını, bu kitabında Tekin Alp’e ait olan “Kemalizm” adlı kitap olduğunu belirtir. “Kemalizm; yalnız siyasi bir revaç değil, aynı zamanda siyasi içtimai

bir felsefedir. Bu felsefeyi yalnız kendi memleketimizde değil, bütün dünyaya ilan etmek mecburiyetindeyiz... Partimiz, Kemalizm esaslarını halkın anlayacağı bir dille ilmi esaslara dayanarak izah edici bir kitap yazdırsın veya yazsın” (1939: 86) diyerek Kemalizm’i anlatan kitapların yazılması veya yazdırılması gerektiğini vurgular.

Ulus devletinin varlığının arkasındaki temel neden halini alan Kemalizm, Kemalist siyasi hayatın sınırını belirleyen ilkedir (Tombuş 2013:315). CHP’nin hem siyaset yapma biçimini hem de din politikalarını belirleyen laiklik, Kemalizm’in tarihsel uğraklarından beslenmiştir. Kemalizm’in inşa yılları olan erken dönemde dünyanın daha çok otoriter ve totaliter bir görünüm arz etmesi, din politikasını membaı olan laiklik prensibini de etkilemiştir. Din ve vicdan özgürlüğü garanti altına alan, hak ve özgürlükleri koruyan Anglo-Sakson laikliğinin aksine Fransız tipi baskıcı laikliğin kabul edilmesinin arka planında bu siyasal gerçeklik de bulunmaktadır.

2.2. Mustafa Kemal Atatürk Dönemi CHP’nin Din Politikaları

Bu bölümde, Atatürk dönemi CHP’nin din politikaları farklı boyutlarıyla ortaya koyulacaktır. Atatürk döneminin tarihsel ve sosyolojik parametreleri, CHP’nin hem siyasal yapısını belirlenmiş hem de dine yaklaşımında etkili olmuştur. Bundan dolayı bu bölümde, dinin sosyal bir ethos olarak araçsallaşması, dinin ıslah edilerek kontrol altına alınması ve dinin kitabileşmesi hadisesi değerlendirilecektir.

2.2.1. Dinin Sosyal Bir Ethos Olarak Araçsallaşması

Bu bölümde, Atatürk dönemi din anlayışını milli mücadele dönemi din politikaları, 1924 sonrası din politikaları güzergâhlarını izleyerek ortaya koymaya çalışacağım. Bu ayrımı şundan dolayı yapıyoruz; Bu ülkenin kurucu babası olan Atatürk, Türkiye siyasalının merkezinde yer almaktadır (Kaplan, 2011: 192). Osmanlı devletinin son dönemine şahitlik eden Atatürk din anlayışının ortaya çıkmasında Osmanlı’nın dinsel atmosferi ve asrileşmeyi tercih eden Türkiye Cumhuriyetinin siyasal kimlik olarak Batılılaşmayı tercih etmesi oldukça önemlidir. Bir de yaşanan uzun tarihsel süreç, köklü değişim, Osmanlı toplumunda dinin yeri ile Cumhuriyet Türkiye’sindeki değişim bu konuyu farklı veçheleriyle ele almayı zorunlu hale getirmektedir. Sosyal bilimciler arasında Atatürk’ün din ile ilişkisinin nasıllığı oldukça tartışmalı olduğu açıktır. Bir kısım yazarlara göre Atatürk oldukça dindardır. Bir kısmına göre dini stratejik

hedeflerine ulaşmak için kullanmış bir liderdir, dindar değildir. Ozankaya'ya göre, Atatürk, "kozmetik" bir din anlayışına sahiptir. Bu anlayış, doğa ve düşünce evreninin derinliklerindeki gizli, insanı hayranlıklara boğan düzeni kavramayı amaçlayan bir tür din anlayışıdır. Bu felsefe; evrendeki canlı, cansız tüm varlıkları anlam dolu bütünlükleri içinde sezer; antropomorfik bir din de değildir (Ozankaya, 1990:172). Bu farklılıklardan dolayı, öncelikle bir meşruiyet aracı olan Atatürk'ün din anlayışını ortaya koyacağım.

Atatürk kimdir veya Atatürk'ün din anlayışı nedir soruları çoğul anlamları içinde barındıran anlamlara sahiptir. Kendi ideolojik duruşuna ve tavır alışına göre sorunlara cevap veren Türk aydını, her geçen gün Atatürk'ü yeniden üretmektedir. Oysa farklı tarih yazımlarının kuşattığı Atatürk, tarihsel devamlılık içinde ve bütüncül bir perspektifle anlaşılmalıdır (Akyol, 2008: 552). Atatürk, bir kısım aydına göre deist (Öztürk, 2015), bir kısmına göre de dindar bir Müslüman'dır (Kasapoğlu, 2009). Toplumumuzda ateizmden, demokratlığa oradan da Aleviliğe kadar giden bir Atatürk algısı mevcuttur.

Öncelikle bir insanın sosyal kimliliğinin oluşmasında, çocukluğunun, aile yapısının ve sosyal çevresinin önemi oldukça büyüktür. Atatürk, dini ve milli duyguların yoğun olduğu bir ortamda dünyaya gelmiştir. Makedonya'da, Evlad-ı Fatihan Türkler arasında doğan Mustafa Kemal, bu toprakların dinsel atmosferinden etkilenmesi (Kılıç 2009: 57) oldukça doğaldır. Çünkü insanın şahsiyeti, içinde yaşadığı toplum değer yargıları, normları, inanç ve tutumlarının kristalize olma halidir (Kuşat, 2001: 102& Yapıcı, 2007: 24).

Bunun yanı sıra, dinsel sembol ve kavramlara değer verilen bir aile içerisinde büyüyen Atatürk, dindar bir anne-babaya sahiptir ve ilk dini bilgisini annesinden almıştır (Altay 1968: 126). Molla takma adıyla anılan bir anneye sahipti (Volkan ve Itzkowitz 2006: 51). Atatürk'ün küçük yaşta almış olduğu eğitimin etkisiyle dini bilgi ve birikimi oldukça fazladır. Ayrıca farklı din ve inançların bir arada yaşadığı Selanik şehri de onun dinin anlam ve önemini kavramasında oldukça büyük etkiye sahip olmuştur (Kılıç, 2009: 58-73).

Dini oldukça iyi bilen (Aykaç, 1986: 11) Atatürk'e göre İslamiyet; "Aile ocağında öğrenilir, bir ruhban bir hoca sınıfına ihtiyaç yoktur. İslamlık hiçbir zaman,

Hıristiyanlık gibi karışık birçok kaideleri ihtiva etmez. İslam'ın esas, temizlik ve dürüstlüktür" (Tengirşek 1968: 138). Konuşmalarında sıklıkla Tanrının varlığından, peygamberin özelliklerinden, dinin farklı unsurlarından bahsetmiştir. Özellikle Milli Mücadele dönemindeki konuşma ve iddialarını dini argümanlarla desteklemiştir. Mesela, 1 Kasım 1922'de, T.B.M.M.'de saltanatın kaldırılması münasebetiyle yapmış olduğu konuşmada, Saltanatın tek bir kişide toplanmasının yanlışlığına değindikten sonra "Tanrı birdir, büyüktür" (Atatürk, 1961: 270) diyerek İslam tarihinden örneklerle Saltanatın kaldırılışını meşrulaştırmıştır. Siyasi amaçlarına ulaşmak için dinden istifade eden Atatürk (Kılıç, 2009: 58) konuşmalarında, özellikle 1923 öncesi, dini argümanlara sıklıkla müracaat etmiştir.

Sir Percy Loraine'in tanımlamasıyla, pratik zekaya sahip olan Atatürk'ün en önemli özelliği, önemli olan ile olmayana tereyağından kıl çeker gibi ayırabilme kapasitesi (Mango 2008: 20) ve üstün siyaset yeteneğidir. Yakın arkadaşı İsmet İnönü'nün ifadesiyle "Atatürk'ün siyasi kudreti, esasen askeri kudretinden daha fazladır" (İnönü 2006: 379).

Atatürk aynı zamanda inandığı Tanrının, hangi dinin Tanrısı olduğunu da değişik zamanlarda da ifade etmiştir. Mesela, 16 Mart 1923'te Adana Türk Ocağı'nda Esnaf Cemiyeti'nin çayında yapmış olduğu konuşmada bu hususu şöyle açıklar; "Elhamdulillah hepimiz Müslüman'ız, hepimiz dindarız" (Atatürk 1959: 126). Tüm bu ve benzeri ifadelerden dolayı, CHP'de milletvekilliği yapmış olan Özkes'e göre, Atatürk'ün Allaha inancı tamdır. Ona göre, Atatürk'ün not defterine büyük harflerle yazmış olduğu 'Allah birdir ve büyüktür' ifadesi bile, O'nun inançlı bir insan olduğunun gösterir (Özkes, 2012: 9).

Konuşmalarında İslam'da ruhban sınıfının olmadığını vurgulayan Atatürk, ilim yolunda yeteri kadar ilerleyememiş hoca kıyafetli cahillerin varlığına da belirtir: "Her şeyden evvel şunu, en basit bir dinî gerçek olarak bilelim ki, bizim dinimizde bir özel sınıf yoktur. Ruhbanıyeti reddeden bu din, inhisarı kabul etmez." "Bizim yüce dinimiz, her Müslüman erkek ve kadına araştırmayı farz kılıyor" diyen Atatürk, gerçek alim ile hoca kıyafetli cahiller arasındaki farkı şöyle anlatır; "Milletimizin içinde gerçek din âlimleri, âlimlerimiz içinde milletimizin gerçekten iftihar edebileceği din bilginlerimiz vardır. Fakat bunlara mukabil, ilmî kıyafet altında ilim gerçeğinden uzak, gereği kadar okuyup

öğrenmemiş, ilim yolunda yeteri kadar ilerleyememiş hoca kıyafetli cahiller de vardır. Bunların ikisini birbirine karıştırmamalıyız” (Atatürk, 1959: 144).

Akılcı olan İslam, Atatürk’ün düşünce dünyasında fonksiyonel bir anlam taşır. İslam dini, toplumsal bütünleşmeyi sağladığı için oldukça işlevseldir Ancak şeriat ve tarikat biçimleri altında ve aracı kişilerin çıkarlarının elinde ayrıca İslam, dilinin ve eylemlerinin anlaşılmazlığı ile bu fonksiyonel işlevlerini kaybetmiştir. Bundan dolayı halk, İslam dinini aracı kişilerin ortaya koyduğu biçimde anlamakta ve onun rasyonel taraflarını görememekteydi (Berkes, 1978: 533-534). Atatürk ise rasyonelize edilmiş bir anlayışı ortaya koymaktadır.

Bunun yanı sıra, dini kendi çıkarlarına alet eden ve halkın çağdaş uygarlığa yönelişin önünde büyük bir engel olan din adamlarına ve hocalara tepkilidir. Dinin yanlış öğretilerinin izlerini silebilmek için Türk milletinin çok çalışması gerektiğini düşünen Atatürk, Protestan bir ruhla şu sözleri sarf etmiştir; “Allah’ın emri çok çalışmaktır. İtiraf ederim ki, düşmanlarımız çok çalışıyor. Biz de onlardan ziyade çalışmaya mecburuz. Çalışmak demek, boşuna yorulmak, terlemek değildir. Zamanın icaplarına göre ilim ve fen ve her türlü medeniyet buluşlarından azamî derecede istifade etmek zorunludur. Hepimiz itirafa mecburuz ki, bu husustaki hatalarımız çok büyüktür” (Atatürk, 1959: 92). Modernist tezlerle uygun olarak “Bizim dinimiz, milletimize değersiz, miskin ve aşağı olmayı tavsiye etmez” diyerek “Allah da, Peygamber de insanların ve milletlerin değer ve şerefini muhafaza etmelerini emrediyor” (Atatürk, 1959: 92) demiştir.

Bir dönem CHP’de vekillerinden olan Özkes, “Atatürk, CHP ve Din” kitabında Atatürk’ün dine bakışını değişik zamanlarda Atatürk’ün din hakkında söylemiş olduğu sözlerle değerlendirmiştir. Ona göre, ne Atatürk ne de CHP dinin kendisine karşı değildir; Aksine CHP, dini kendi çıkarları için kullananlara karşıdır. Atatürk’ün din hakkındaki konuşmaları, Kuran’ı Türkçeye çevirtmesi, TBMM’nin Cuma günü açılması, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kurulması, Atatürk’ün Balıkesir hutbesi, Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecridi Sarih Tercümesi başlıklı hadis kitabını çevirtmesi, İmam hatip okullarının ve İlahiyat Fakültelerinin açılması Atatürk’ün inançlı biri olduğunun göstergesidir. Ayrıca CHP’nin din anlayışı da Atatürk’ün din anlayışıyla paralel olmasından da öte; CHP’nin dine bakışı, Atatürk’ün din ile ilgili söylem ve uygulamalarının bir sonucudur (Özkes, 2012: 7-62).

Atatürk'ün dini iyi bildiğini vurgulamalıyız. Ancak sorun, Atatürk'ün dini bilip bilmemesi değildir. Sorun, siyasal hedeflere ulaşmak için din konusunda pragmatist davranma eğilimidir. Milli mücadele döneminde hem Anadolu coğrafyasının dışındaki Müslümanlardan destek almak için, hem de İstanbul hükümetine destek veren muhafazakâr camianın desteğini almak için sıklıkla İslam birliği vurgusu yapan Atatürk, seküler ve laik bir devlet hedeflemiştir (Mardin, 1991: 65-70)

Dinsel dünyanın içinden gelen devri sabıkın aksine Cumhuriyetin kurulması ile beraber, laik ve seküler bir toplum yaratma çabaları berraklaşmıştır (Köktaş 1997: 180). Mardin'e göre Atatürk cumhuriyeti ilan ettikten sonra iki hedefe yönelmiştir. Bunlardan ilki, laik yasaları hayata geçirmek ikincisi ise cumhuriyet için kültürel batılılaşma programını yürürlüğe koymaktı. Yaşanan kılıf kıyafet değişimi, fesin yasaklanması, şapka kanunu hep bu meyanda yapılmış değişikliklerdir (Mardin, 1991: 75-76)

Yeni kurulan Cumhuriyetin en büyük eksikliği bireyin hayatını kuşatan değerler sisteminin olmamasıdır. Kemalizm, bireye ahlaki bir dayanak sunmak noktasında yetersiz kalmıştır. Kemalizm'in, hem sosyal adaletin nasıl gerçekleştirileceğine dair kapsamlı programı yoktu, hem de bireyin dünyaya tutunmasını sağlayan ahlaki ilkeleri bütünlüğü. Oysa Din, uyumlu bir toplum ideali yaratmanın yanı sıra bireye sosyal değerler manzumesi sunmuştur. Mardin'e göre İslam farkı, "toplum hakkında zengin bir semboller ve düşünme kalıpları hazinesine sahip olmasıdır" (Mardin, 1991: 142)

Atatürk, "modern devletin halk dini ile besleneceğine" inanıyor ve bundan milleti bir arada tutmanın yolu olarak istifade ediyordu. Milli iradeyi dini referanslarla açıklayan(Kılıç 2005: 62) Atatürk'ün laiklik anlayışı, kuşatıcı bir toplumsal ve kültürel akılçılaştırma eylemidir. Kamusal alanı akılcı kılmak için, kamuyu dinden arındırarak dini özel alana havale etmiştir. Diyanet İşleri Reisliğinin devlet denetimi altına alınması, İslam dininin lağvedilmesinden öte laik kurumsal dünyaya eklemek yönünde bir atılımdır (Turam, 2011: 51).

Ancak Milli mücadele döneminde dinin sosyal sermayesinde ve meşrulaştırıcı gücünden istifade eden Atatürk, yeni Türk ulusunun oluşumunda cumhuriyeti, Müslümanlığın-Türk olmanın vazgeçilmez şartı olarak değerlendirmiştir. Ancak mücadelenin kazanılmasından sonra, Atatürk idaresindeki Cumhuriyet, yeni düzende İslam'a herhangi bir rol vermemiş; aksine İslam'ı reddeden katı ve pozitivist bir yol izlemiştir

(Yavuz ve Esposito 2004: 24-25). Bu bağlamda Atatürk'ün 1 Mart 1924 tarihinde söylemiş olduğu; “Mensubu olmakla iftihar ettiği İslam'ın yüzyıllardan beri içinde bulunduğu politikadan kurtarılması ve hukukun boş inançlara dayanan tasarımlardan sıyrılması zorunludur” sözü laikliğin çerçevesi şekillendiren yargılardan birisidir. Atatürk'ün bu görüşünün CHP'nin 14 Mayıs 1931 tarihli programının laiklik bölümünde detaylı olarak yer aldığı belirtilmelidir.

Kemalist kadro tarafından milliyetçilikle çerçevelenerek “modern bir renk”e büründürülen din, toplumu uluslaştırmak gibi bir misyonu üstlenmiştir. Bu kararlar, devletin kimliğini belirleyen unsurlar, dinin içinden çıkartılmış; onun yerine, Türk milletinin egemenliğini koyan milliyetçi anlayış hakim kılınmıştır. Bu bağlamda uluslaşmanın temel şartının, dinin belirleyiciliğini etkisizleştirerek millete yeni bir kimlik kazandırmak (Konyar, 1993: 299) olduğu söylenebilir. Bu bağlamda laikliğin siyasal işlevi, dini egemenlik yerine seküler bir hüviyete sahip olan millet egemenliği anlayışını kazandırmaktır. Böylece “Esas olarak imparatorluğun çeşitli dini alt gruplarına atfedilen fakat bu özel durumda İslam cemaati için kullanılan millet, meşruiyet kaynağı olarak topluluğun hâkimiyet haklarını yeniden oluşturabilecekti” (Mardin, 2000: 66)

Erken cumhuriyet döneminin en önemli özelliklerinden birisi, dinin ıslah edilerek yeniden inşa edilmesi ve dininin kamusal fonksiyonlarını yitirmesidir. Kendine Batılı veya çağdaş bir hüviyeti tercih eden yeni rejim için öncelikli hedeflerden birisi dinin ıslah edilerek kontrol altına alınması olmuştur. 3 Mart 1924 Tarihinde Şeriye ve Evkaf'ın kaldırılarak ivedi bir şekilde Diyanet İşleri Reisliğinin kurulması, 1930'lu yıllarda Dinde reform çalışmalarının başlaması; hem dinin kontrol altına alınmasını sağlamış hem de yapılan reform çalışmaları ile din yeni rejimin kimliğine uygun hale getirilmiştir. Kurucu iktidarın en önemli tercihlerinden birisinin dinin sadece vicdanı bir mesele olduğu gerçekliği olduğu unutulmamalıdır. Kamusal alanda varlığı meşru görülmeyen din, laik bireylerin vicdanına hapsedilmiştir.

Atatürk'ün amacının, İslam'ı kişisel inanç ve ibadet konularıyla sınırlandırmak (Heyd, 1995: 172) olduğunun ifade edildiği görüşlerin varlığının yanı sıra; Diyanet İşleri Reisliği gibi dinin de Cumhuriyet'in ilkelerine uygun olarak yeniden üretilmesi ve uzlaştırılması süreci de gerçeklik arzeder; sınırları cumhuriyet tarafından tayin edilen

‘Din konusunda toplumu aydınlatmak’ ve cumhuriyet ile dinin uzlaştırılmasına sağlamak (Kara, 2011:190-191) olan Diyanet tasavvuru Atatürk için önemlidir. Konuşmalarında sık sık Diyanet İşleri Reisliğinin önemini ve misyonunu anlatan Atatürk’e göre, Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakiki tarikat, tarikat-ı medeniyedir” (Atatürk, 1959: 215).

Cumhuriyet Türkiye’inde dinin kamusal ve özel alandaki varlığı sürekli tartışıla gelmiştir. Mardin, “dinin gerek kişi katında gerek toplum yapısı katındaki” (Mardin, 2007: 155) fonksiyonundan bahseder. Türkiye’de dinin kamusal alanda görünür olması, tartışmaları beraberinde getirmiş, dinin kişi katında kalması gerektiği vurgulanmıştır. Türkiye’de din, bireylerin ideolojik mücadeleleri, gündelik hayata ilişkin anlamları aralığında farklı duruşları işaret eder. Dinin, dinle devlet özdeşliğini vurgulayan konumu, İslam’ın bir kültür olarak algılandığı kültürel konumu ve İslam’ın devletten ve siyasetten ayrılması ve dinin sadece vicdani bir meseleye dönüşmesi hadisesidir (Çiğdem, 2001: 150-151). Bu bağlamda Kemalist laiklik üç alanı kapsamaktadır; Bunların ilki devleti, eğitimi ve hukuku laikleştirmek; kurumsal İslam’ın kurumsal yapı ve değerlerini tasfiye etmek veya ıslah etmektir. İkincisi, dinsel simgelerin üstüne gitmek ve bunların yerine Avrupa uygarlığının simgelerini koymaktır. Üçüncüsü, toplumsal yaşamı laikleştirmek ve popüler İslam’ın üstüne gitmektir (Zurcher, 2000: 271-272). Popüler dine ve dini kurumlara müsamaha göstermeyen; ancak dinin faydalarından da istifade etmeyi bilen Kemalizm, sınırlarını kendi belirlediği bir din anlayışına müsaade etmiş ve gerektiğinde dini kullanmıştır. Kısacası, içeride uygulanan laik anlayışına zarar vermediği müddetçe dine müsaade edilmemiştir (Kılıç, 2012: 195)

Kemalist seçkinlerin laiklik bağlamındaki en ciddi projelerinden birisi, dine reform çalışmalarıdır. İslam’ı Hıristiyanlık gibi modern döneme uyarlamak gibi bir amaca sahip olan bu reform projesi için, 1928 yılında İstanbul Darülfünun’da bir komisyon kurulmuştur. Prof. Mehmet Fuat Köprülü başkanlığında kurulan komisyonun gayesi, İslam dininde reform ve modernleşme sorununu incelemek ve Milli Eğitim Bakanlığı’na tekliflerde bulunmaktır. Komisyonda ilahiyat, psikoloji ve mantık profesörleri yer almaktadır: öncelikle komisyon bir rapor yayınlar; “Haziran 1928’de yayınlanan rapor, dinin bir toplumsal kurum olduğunu açıkça belirtmekle başlar; diğer toplumsal kurumlar gibi din de toplumsal hayatın gereklerini karşılamalı ve değişim ile

gelişime ayak uydurmalı idi. Bundan dolayı, Türk Demokrasisi'nde din, muhtaç olduğu hayatîyet ve ilerlemeyi de göstermeliydi." Dinin reforme edilmesinin gerekliliğini vurgulayan rapora göre; "Modern toplum görüşleri karşısında, böyle bir reformu, bunun için hazır olan zemin ne kadar büyük olursa olsun, mistik ve irrasyonel unsurların çalışmasından beklemek hemen hemen imkânsızdır. Dini hayat, ahlaki ve iktisadi hayat gibi, diğer kurumlarla ahenkli olacak bir şekilde bilimsel esaslar üzerinde yeniden düzenlenmelidir" (Lewis 1993: 410; Cündioğlu, 1999).

Dinde reform komisyonunun dikkat çekici tarafı, önerileri olmuştur. Camilerin kilise benzeri dizayn edilmesi, ayakkabılarla camilere girilmesi, kiliselerdeki gibi camilere sıralar konulması, sıralarda oturarak ibadet edilmesi, camilerde org eşliğinde müzikle beraber ibadet edilmesi, gibi önerilerdir. Lewis'e göre bu durumu şöyle anlamlandırmaktadır; "Osmanlı sultanlığını, cumhurbaşkanlığı, bakanlık ve parlamentolu bir ulusal cumhuriyete çevirmek mümkündür. Camiyi, oturacak sıraları, orgu ve imam-mugannisi ile bir Müslüman kilisesine çevirmek mümkün değildir" (1993: 410). Kemalist seçkinler, bu projeyi uygulamaya çalışmışlardır.

Dinde reform komisyonu tarafından dile getirilen birçok öneri karşılık bulmamıştır. Ancak bu öneriden sadece Ezan'ın Türkçeleştirilmesinde ısrar edilmiştir. Demokrat Parti iktidarına kadar on beş yıl gibi uzun bir süre ezan, Türkçe okunmuştur. Ancak bu uygulama, halk nezdinde büyük bir öfkeye neden olacaktı: "30 Ocak 1932'de "Tanrı Uludur" ünlemi, Ayasofya minarelerinden ilk kez Türkçe olarak çınladı ve kısa bir süre sonra ezanın "arı" Türkçesi, Dil Kurumu tarafından hazırlanıp Diyanet İşleri Başkanlığı'na yayımlandı... Öyle görünüyor ki ibadete bu tek hükümet müdahalesi, diğer laiklik tedbirlerinin her hangi birinden daha geniş bir halk kızgınlığına sebep oldu" (Lewis, 1993: 411).

Atatürk döneminde yapılan uygulamalara tepkiler de yok değildir. Türkçe ezan uygulamasına en ciddi tepki, Bursa'da meydana gelmiştir. 20 Kasım 1932 tarihinde Sadık adında biri, Bursa Ulu Cami'de Türkçe ezan aleyhine bir vaaz vermiştir. 1 Şubat 1933 tarihinde halk bu durumu protesto etmiş ve ezanın Arapça olarak kalmasını istemişlerdir. Ancak ezanın Türkçe olarak okunmasına devam edilmesine karar verilmiştir. Daha sonra Bursa'ya gelen Mustafa Kemal, "cahil ve mürteciler" hakkında konuşmuş ve milli politikayı savunmuştur (Gottard, 1972: 45).

Kısacası, Türkçe ibadet'in veya reformun yanı sıra kurucu irade, bir taraftan İslam'ın birleştirici gücünden istifade ederken bir taraftan da dini reforme etmeye çalışmıştır. 1924 tarihli Köy Kanunu uyarınca “köy'ün camisi olan bir yerleşim yeri olduğu, cami olmaması halinde cami yapımının birincil görev teşkil ettirildiği” ifade edilen bir kanun çıkararak “köy imamı ile muallimi veya başmuallimi ihtiyar meclisinin her zaman azası” sayacak kadar da dinle arasını iyi tutmaya çalışmış bir yönetim olarak görünmektedir. Bu ekseninde 1928'de çıkartılan “Türk Vatandaşlığı Kanunu'nda da bir kimsenin 5 sene boyunca ülke dışında ikamet etmesi halinde, vatandaşlık sıfatı kazanması için Müslüman olması yeterlidir” (Groc, 2011: 46) uygulaması ile bu paradoksal durum ortaya çıkmaktadır.

İnşa edilmeye çalışılan din, bilimsel ilkelerle uyumlu ve modern bir yüze sahip olmalıdır. Dinin gündelik hayat politikasını belirlemesine karşı çıkan laiklik de dinin bireysel inanç düzeyi ile sınırlı kalması anlamına gelir (Köker, 1990: 85). Dinin boş inanç ve hurafelerden ibaret olan kısmının hayatı etkilemedeki gücüne de karşı çıkılmalıdır. Böylesi bir dinin yerine, ilhamını pozitivizmden alan hayatta en hakiki mürşit olan ilmin rehber kabul edilecektir (Konyar, 1993: 302).

“Hayatta en hakiki mürşit ilimdir” mottosu, Kemalizm'in çağdaşlık ve bilim perspektifinin temelinde bulunur. Bu çerçevede laiklik, İslami inanç sisteminin yerine pozitivist, bilimsel inanç ve tasarım sisteminin inşasına dayanır (Köker, 1990: 88). Eğitimin laik, akılcı ve çağdaş esaslara göre düzenlenmesi laikliğin bu boyutu ile ilgilidir. Bu bağlamda Milli ve laik eğitim anlayışına yönelme gerekçesini Atatürk şöyle ifade eder: “Şimdiye kadar takip olunan öğretim ve eğitim usullerinin milletimizin gerileme tarihinde en mühim bir sebep olduğu kanaatindeyim. Bunun için bir milli terbiye programından bahsederken, eski devrin hurafelerinden ve doğuştan mevcut özelliklerimizle hiç de münasebeti olmayan yabancı fikirlere, doğudan ve batıdan gelebilen bütün tesirlerden tamamen uzak, milli ve tarihi seciyemizle orantılı bir kültür kastediyorum. Çünkü milli dehamızın tam gelişmesi, ancak böyle bir kültür ile temin olunabilir. Gelişigüzel bir ecnebi kültürü, şimdiye kadar takip olunan yabancı kültürlerin yıkıcı neticelerini tekrar ettirebilir. Kültür, zeminle orantılıdır. O zemin, milletin seciyesidir” (Atatürk, 1959: 16-17).

Atatürk'ün düşünce sisteminde bilimin baskın bir ağırlığı vardır; bilimin egemenliği olumlu bir gelişmedir. Atatürk, bilimi kendi sisteminin temel direği olarak benimsemiştir. Ona göre, uygarlık bilimin rehberliğinde yürümektedir (Mardin, 2006: 189). Atatürk'ün ifadesi ile “Dünyada her şey için, medeniyet için, hayat için, muvaffakiyet için en hakikî mürşit ilimdir, fendir, ilim ve fen'in dışında mürşit aramak gaflettir, cehalettir, dalâlettir” (Atatürk, 1959: 194). Durum, İslamiyet'in terakkiye mani (Kara, 2010: 32) olduğunun vurgulanmasıyla beraber, laiklik topluma ve devlet yaşamına bilimin dayatılır (Kışlalı, 2010: 68).

Cumhuriyet Türkiye'sinde Atatürk döneminde ibadet ve geleneksel ibadetlerin popülerliğinde belli bir azalma olmuştur (Reed, 2000: 147). Laik Türkiye'de genel olarak din, özelde İslam, sadece dışlanmakla kalmamıştır; aynı zamanda sıkıca da kontrol altına alınıp denetlenmiştir (Davison, 2002). 1924'de millileştirilmiş dini hayatı denetim altında tutmak ve yönlendirmek; imam, müftü ve cami görevlileri gibi kimselerin yetiştirilmesi ve ücretlerinin ödenmesi için ilk önce bakanlık daha sonra da başbakanlığa bağlı olan Diyanet işleri Reisliği kurulmuştur (Gözaydın, 2009). Yeni kurulan Cumhuriyet'in kurucu aktörlerinin istediği; temizlenmiş, ıslah edilmiş, modern ve Türk olan bir dindir (Karpat, 1996: 69-70).

Erken Cumhuriyet döneminin en önemli icraatlarından birisi de dinin kitabileştirilmesi çalışmalarıdır. Atatürk dönemi din politikalarından birisi olan dinin kitabileştirilmesi ile hem volk İslam'ın önüne geçilmiş hem de modern eğitim vasıtalarıyla inşa edilmeye çalışılan din kontrol altında tutulmuştur. Kitabilik kavramını, geleneksel öge, imge, sembol ve ritüellerin önemini kaybetmesi ve sınırları belli olan metni hakim kılınması anlamında kullanıyorum. Dinin kitabileştirilmesi süreci, dinin hurafelerden arındırılması süreci ile doğru orantılı olarak faaliyet göstermiştir. Bu sürecin farklı nedenleri bulunmaktadır. 17. Yüzyıldan itibaren dinin, devlet karşısında etkili bir güce dönüşmesi ve kendi gerçekliğini kodifiye etmesi devletin egemenliğini zedelemiştir. Ayrıca Milli Mücadele döneminde yaşanan fetva savaşları da dinsel gücün ne derece tehlikeli olabileceğini göstermiştir. Sonuncu olarak kimlik arayışında olan yeni devletin Batılılaşmayı tercih etmesidir. Bu tercih, en etkili ve organize muhalefet olan dinin etkisizleştirilerek kontrol altına alınmasını zorunlu kılmıştır.

Cumhuriyet seçkinleri ve Atatürk için modernleşmek, çağdaşlaşmak ile aynı anlama gelmektedir. Cumhuriyetin kızıl elması, batılılaşmak, çağdaşlaşmak veya muasır medeniyetler seviyesine ulaşmaktır. Bu amacın gerçekleştirilebilmesi için de Batılılaşmak zorunludur. Bu hedefe ulaşmanın yolu da, öncelikli olarak, dinle devletin geleneksel ortaklığının arasına esaslı ve güçlü bir set çekmektir (Subaşı, 2009: 7)

Atatürk ve seçkinlerin din anlayışı modernliğin anlamlandırmasına uygundur. Örneğin Atatürk hocaların cehaletin bahsederken okulu tavsiye eden Atatürk, hümanist düşünceden etkilenmiştir. İslam'ın dinler arasında en akılcı din olduğunu, bilgi, bilim ve uygarlığa karşı olmasının düşünülmemeyeceğini ve ülke için böyle bir İslam anlayışının faydalı olacağını belirtmiştir (Mango, 2008: 27). Rasyonalize edilmiş bir İslam anlayışını; “Biz İlhamımızı gökten ve gaipten değil; doğrudan doğruya hayattan almış bulunuyoruz” (Atatürk, 1961: 423) diyerek anlayışını ortaya koyan Atatürk'e göre; “Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar ülkesi olamaz. En doğru, en gerçek tarikat, uygarlık tarikatıdır. Uygarlığın buyurduğunu ve istediğini yapmak, insan olmak için yeterlidir” (Atatürk, 1959: 215).

Dinin kitabileştirilmesinin gerekçesi, din hurafelerden arındırmak amacı olmuştur. Hakikat ile hurafe kabul ettiklerimiz arasında ince bir çizgi bulunduğunu belirten Cündioğlu'na göre (2006) bugünkü İslam algımız Batı ile karşılaşmanın sürecinin ürünüdür. Sakat olmakla birlikte dini tasfiye etmek, itibarsızlaştırmak veya kontrol altına almanın gerekçesi, dini hurafelerden temizlemek söylemi olmuştur. Bu bir taraftan dini kitabileştirirken bir taraftan da hakikatin sınırını kendi tayin etmiştir. Ancak bu söylemin tarihsel kaynakları da yok değildir. Şemsettin Günaltay, Mehmet Akif, Ahmed Naim, Ahmed Hamdi Akseki gibi İslâmcılar da bidat ve hurâfelerden arındırılmış bir din projesi hakkında yazılar yazmışlardır. Meşrutiyet döneminden itibaren hurafe ve bidatlere karşı verilen bir mücadele de yok değildir.

Hurafelerle mücadele söylemi ile İslam merkezi otoritenin partneri olmaktan çıkarılmış, tarikatlar yasaklanmış, türbeler kapatılmış ve geleneksel giysiler yasadsışı ilan edilmiştir. Böylece gündelik hayattaki İslam etkisini kaybetmeye başlamıştır. Yaşanan bu “epistemolojik kopuş” (Subaşı, 2002: 17-40) beraberinde dinin hurafelerden arındırılması söylemi ile meşrulaştırılmaya ve dine yeni bir nizam vermeye kadar gitmiştir.

Ayrıca Türkiye’de dini modernleştirme eğilimlerine sahip olanlar, tıpkı modernitenin kurulum aşamasındaki gibi, Türkiye’de bir tek din olduğu noktasından hareket etmiştir. Halkın tanrı ile ilişkisinin sonucu ortaya çıkarmış olduğu ve kitabi olmaktan uzak olan dindarlık biçimi anlamlı bir tür olarak kabul görmemiştir. İktidar seçkinlerinin gözünde bunlar yalnızca hurafedir. Reformcuların çabaları, hurafelerden dini arındırmak söylemi etrafında şekillenmiştir (Mardin, 1998:141-149).

Ayrıca dini hurafelerden arındırmak için, dinin sahih kaynakları Türkçeye tercüme edilmiş, Hutbelerin Türkçe okunması kararı alınmıştır. Bu süreçte Mehmet Akif’e de Kuran Meali yazdırılması kararı alınmış; fakat bu çalışma akim kalmış, sonuca ulaşmamıştır. Cumhuriyet’in ilanı ile beraber 1924 yılında ivedilikle kurulan Diyanet İşleri Reisliği, 1927 yılında “Türkçe Hutbe” isimli kitabın basımını gerçekleştirmiştir. Ahmet Hamdi Akseki tarafından hazırlanan Türkçe Hutbe kitabı önce Osmanlıca daha sonra da Türkçe olarak yayınlanmıştır (Azak, 2010: 51). Dini konularda toplumu aydınlatmak, toplumsal değerlerin aktarılması ve bireylerin içinde yaşadıkları toplumla kaynaşması fonksiyonlarına sahip olan hutbelerin eğitim vasıtaları (Özbolet, 2013: 667) olduğu da unutulmamalıdır. Hutbelerde işlenen konular, siyasalın dini ne kadar ve nasıl şekillendirmeye çalıştığı da ayrıca incelenmeye değerdir.

2.2.2. Atatürk ve Kurucu Laiklik

Atatürk dönemi laiklik politikaları hakkında etraflıca düşündüğümüz zaman karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır. Toplumsal, siyasal ve kültürel kimliğin merkezine yerleştirilen laiklik ilkesi; yeni siyasal gerçekliğin hüviyetini belirleyen, eylemlere meşruiyet kazandıran, toplumsal ve siyasal dizayn eden bir ideolojik merkezdir. Atatürk dönemi din politikalarının güzergâhlarının genel olarak şöyle olduğu söylenebilir; Cumhuriyet, Osmanlı sonrası kurulan bir gerçekliktir. Bu yeni durum, kimliğini laik olarak kabul eden ve sınırlarını kendisinin ve kendi modernlik anlayışının belirlediği bir siyasal durum icat etmeye çalışmıştır. Yeni siyasallık, bir taraftan devri sabıki çağrıştıran İslam’ı kamusal hayattan tasfiye ederek vicdana ait bir moraliteye dönüştürmüş, bir taraftan da bu gerçekliğe uygun toplumsal kurumlar inşa etmiştir. Erken cumhuriyet döneminde din politikalarını belirleyen ilke olan laiklik, kurucu ilke olma özelliği taşımaktadır. Yaşanan köklü değişim ile beraber, reddedilen din, önce modernize edilerek ıslah edilmiş ardından da toplumsal ethos için seferber edilmiştir.

Türk siyasi ve sosyal tarihi içinde oldukça ayırt edici bir konumda bulunan ve altı ok tarafından oluşturulan Kemalist ideoloji içerisinde laiklik, yeni devletin kimliğini veya şeklini oluşturan ve din politikalarını belirleyen ana ilke olduğu belirtilmelidir. Devletin kuruluşundaki hâkim ilke olmasının (Konyar, 1993: 299) yanı sıra ortaya çıkan her inkılâp ya da devrim adımının belirleyici ilkesi olma özelliğini taşıyan (Özek, 1982: 483) laiklik, meşrulaştırım ilkesine dönüşmüştür. Temel hedef de, din ve devlet işlerini birbirinden ayırarak birinin bir diğeri alanına girmesine engel olmaktır. Bu gaye içinde din, siyasal, toplumsal ve kültürel alanlarda belirleyici olma özelliğini kaybetmelidir. Sadece bireysel inanç ve ibadet konuları ile sınırlandırılan din, milliyetçilik ile çerçevelenerek, Kemalist kadro tarafından daha modern bir anlama büründürülmüştür (1993: 408).

Bu bağlamda Atatürk'ün düşünce sisteminde laiklik şu anlama gelir; din; toplumsal, siyasal, ekonomik kurum ve kuralları belirleyen bir ilke olmaktan çıkarılmalıdır. “Kemalist laiklik politikasının temeli; ‘fertleri mütefekkir kılmak’, boş inançları yok etmek ve yeni toplumun temeli olarak düşünülen ‘müsbet ve tecrübî ilim’ anlayışını geçerli kılmaktır (Ozankaya, 1990:168-169). Mustafa Kemal’in, neredeyse ‘şapkasından çıkardığı bir kuş’ olarak nitelendiren laiklik, muhalifler tarafından İslam’a indirilen bir darbe olarak nitelendirilmiştir (Gencer, 2000: 151). Çünkü din, laiklik ilkesi üzerinden estetize edilmeye çalışılmıştır.

Bununla beraber, Kemalist seçkinlerin en temel korkularından birisi, devlet yönetiminde dinin etkili olması endişesidir. Kemalizm’in temel ilkeleri arasında önemli bir ağırlığa sahip olan laiklik, dini hareketler, örgütler ve partiler üzerinde devlet egemenliğini kurmayı hedefleyen uygulamaların meşruiyet kaynağıdır. Bununla beraber, Kemalist seçkinler için din, irtica ile eş anlamlı olduğu vurgulanmalıdır (Toprak, 2003: 237). İslam’ın sahip olduğu muhalif dil, iktidar seçkinlerini endişelendirmiştir. Bundan dolayı laikliğe referansla din kontrol ve gözetim altında tutulmaya çalışılmıştır.

Tek parti dönemi baskıcı laiklik uygulamalarının önemi ve farkı şuradan kaynaklanır; Erken Cumhuriyet döneminde, Kemalist toplum projesinin temel ilkesi olan (Kocaoğlu, 2007: 1297-1307) laiklik; “Seküler dünya görüşüne adeta bir misyon duygusuyla bağlanmış olan tek-parti dönemi siyasal seçkinleri, laikliği bir toplumsal uzlaşma ve

barış aracı olmaktan çok, topluma her türlü dini duyarlılık tezahürden arındırılmış bir biçim verme politikası olarak görmüşlerdir” (Erdoğan, 2000: 309).

Ancak konun zorluğu, İslamiyet’in, din ile dünyanın veya devletin iç içe geçmesi esasına dayanan bir din olmasından kaynaklanır. Bundan dolayı, İslam dininin egemen olduğu bir toplumda laiklik ilkesinin kabul görmesi öncelikle dinin devlet tarafından denetim ve kontrol altına alınmasına bağlıdır. Ardından da din devlet veya din dünya birlikteliğinin ayrıştırılması ile beraber dinin kurumsal gücünü yok edilmeye çalışıldığı söylenebilir. Dolayısıyla laiklik ilkesi, öncelikle din ile devletin ayrılmasına değil, dinin devlet tarafından denetlenmesi ve kontrol altına alınması anlamına gelir (Davison 2002: 306). Çünkü Kemalist perspektife göre laiklik, din ile siyasetin arasına aşılmaz duvarlar örmekten öte, sosyal hayat din ile olan münasebetinin koparılmasıdır. Laiklik; sosyal hayatı dinden izole etmeyi ve zamanın, hayatın, müspet bilimin verilerine uyarlamayı hedefler” (Sitembölükbaşı, 1995: 50).

Dinin, insan ve toplum üzerindeki otoritesi azaltılmaya çalışılırken, artık dini kurumların işlevini kaybettiği vurgusu da piyasaya sürülmüştür. Atatürk’e göre Hilafet makamının hiç bir önemi kalmamıştır; “Halife ve bütün cihan kat’i olarak bilmelidir ki, Halife Makamının ne din, ne siyaset bakımından hiçbir mana ve hikmeti yoktur”(Belen, 1968: 77). Bunun siyasal anlamı şudur; Cumhuriyet reformlarının en önemli yönü, siyasal gücün kaynağı artık İslam hukuku değildir; aksine ulusun egemenliğine gücün merkezine taşınmıştır. Saltanatın ve Hilafetin kaldırılması bu amaca hizmet etmiştir. Yine bu bağlamda siyasal alanda, parti programlarında dine veya din özgürlüklerine atıf yapan, yer veren partiler kapatılmıştır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın kapatılması en açık örnektir (Zurcher: 2003).

Türkiye’de İslam, diğer İslam ülkelerin aksine, “sadece” laik rejimin arka planında yer almaktadır. 1923 yılında Kemalist özellikler taşıyan yeni Cumhuriyeti kuruluşu ile beraber İslam siyasi ve kamusal alanda ayrıcalıklı statüsünü kaybetmiştir. İslamın kamusal alandaki ayrıcalıklı halini kaybettiren değişiklik, Kemalist güçlerin Batı tarzda bir rejim kurmak için din ile devlet işlerinin ayrılması yani laiklik ilkesinin kabul edilmesidir; en dramatik ve güçlü bir adım budur. Saltanatın kaldırılması, hilafetin ilgası, laik karakterli İsviçre hukukunun benimsenmesi, dini mahkemelerin ve 1937 yılında anayasal bir değişiklikle laikliğin benimsenmesi ile beraber siyasal sistem yeni

hüviyetine kavuşmuştur (Kanra, 2005: 526). Çünkü halifeliğin kaldırılması ile beraber yeni siyasal yapının ve toplumun laikliğe doğru yönelişi hızlanmıştır. Halifeliğin kaldırılması ile beraber Mustafa Kemal, 1919-1921 arasında savunmak zorunda kaldığı İslamcı monarşik devlet anlayışından kesin bir biçimde ayrılmıştır (Kapat 1996: 44). Böylece Kemalist seçkinler, İslam ile devlet otoritesi arasında bin yıldan fazla süregelen tortulaşmış ilişkiyi tasfiye etmiştir (Sayyid, 2000: 92).

Bu bağlamda Atatürk'ün dünyasında laikliğin önemli bir özelliği de devletin resmi bir dininin bulunmamasıdır. Vicdani bir değere dönüştürülen din, dünya işlerinden uzaklaştırılır. “Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî dini yoktur. Devlet idaresinde bütün kanunlar, nizamlar ilmin çağdaş medeniyete temin ettiği esas ve şekillere, dünya ihtiyaçlarına göre yapılır ve tatbik edilir. Din telâkkisi vicdanî olduğundan, Cumhuriyet, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı, milletimizin çağdaş ilerlemesinde başlıca muvaffakiyet etkeni görür” (İnan, 1969: 352). “Türk milleti, halk idaresi olan cumhuriyetle idare olunur bir devlettir. Türk Devleti lâiktir. Her reşit dinini seçmekte serbesttir” (İnan, 1969: 352).

Kemalist laiklik, bireyin toplumsallaşma sürecine müdahaleler içerir. Hurafelere karşı savaş açan Türk laikliği, pozitivist bir toplum tasavvur etmiştir. Atatürk de konuşmasında hurafelere karşı hep bir gerçek İslam anlayışından söz etmiştir. Laiklik, dinin devletten ayrılması ile sınırlı kalmamış; aksine dini kontrol ve denetim altına almaya dönük işlev kazanmıştır. Ancak Tunçay göre, bu durum Atatürk'ün pek de arzu ettiği bir durum değildir. 1930'lu yılların ortalarında Atatürk, bu rahatsızlığını şöyle dile getirmiştir: “Bugünkü manzara aşağı yukarı bir dictature manzarasıdır (...) Ben öldükten sonra arkamda kalacak müessese, bir istibdat müessesesidir” (Okyar, 1980: 59) Bu itiraf ile Atatürk, laikliğin baskıcı taraflarını ifşa eder niteliktedir.

2.3. İsmet İnönü Dönemi CHP'nin Din Politikaları

Bu bölümde İsmet İnönü dönemi CHP'sinin Din politikaları değerlendirilecektir. İnönü, hem ikinci adam hem de Atatürk sonrası siyasetin temel aktörü olması sebebiyle CHP'nin siyasetin ve din politikalarına mührünü vurmuştur. İnönü döneminde siyasal ve toplumsal hayatta yaşanan baskı ve kuşatıcılık, din politikalarının sınırlarını belirlemiştir. Bunun yanı sıra, İnönü döneminde iç ve dış şartların etkisiyle gerçekleşen çok partili düzene geçiş kararı, laiklik politikalarında değişimi beraberinde getirmiştir.

Bu bölümde, İnönü dönemi CHP'sinin din politikaları bu anlam çerçevesinde değerlendirilecektir.

Bu bölümde İsmet İnönü'nün siyasal yaşam öyküsünün yanı sıra din ve laikliğe bakışına değineceğiz. Çünkü onun yaşam öyküsü, Türkiye Cumhuriyetinin ilk elli yılının öyküsüdür. Cumhuriyetin kuruluşundan vefat etmiş olduğu tarih olan 25 Aralık 1973 tarihine kadar İnönü, her olayın içindedir. İnönü'nün siyasal biyografisi, Cumhuriyetin ve laikliğin anlaşılması noktasında önemlidir.

Lozan'dan Milli Şefliğin kurulmasına ve kaldırılmasına, çok partili siyasi hayata geçiş kararının alınmasından 'Orta'nın solu' söylemine kadar birçok olayda, bezen siyaset adamı kimliği ile bazen de devlet adamı vasfıyla hep siyasalın merkezinde olmuştur (Demirel, 2009: 124-126). Bu etkili var oluş, çoğunlukla CHP'nin İnönü partisi gibi algılanmasına sebep olmuştur. İnönü, hem Atatürk'ün yakın arkadaşı olması hem de alınan birçok siyasal kararın uygulayıcısı olması nedeniyle önem arz etmektedir. O da Atatürk gibi, hem Osmanlı'nın son dönemine şahitlik etmiş hem de yeni bir devletin kuruculuğuna öncülük etmiştir. Böylesi bir var oluş ve siyasallık, İnönü döneminin din politikalarının oluşmasında etkili olması kaçınılmazdır. Ayrıca bazı uygulamalarının alt yapısını içinde yaşadığı dönemin bizatihi kendisi oluşturmuştur. Bundan dolayı bu bölümde İnönü'nün siyasal biyografisini ortaya koymaya çalışacağız.

İnönü'nün Atatürk ile tanışıklığı Harp Okulu yıllarına kadar gitmektedir. Bu tanışıklığın çalışma arkadaşlığına dönüşmesi ise Milli Mücadele yıllarıdır. Bu dönem de Atatürk Meclis Başkanı iken İnönü, önce Meclis üyeliği, Batı Cephesi Komutanlığı ve Hariciye Vekilliği görevlerini üstelenir. Uzun yıllar devam edecek olan siyasi iş birliğinin temellerin atıldığı dönem ise Cumhuriyet'in İlanı sonrası Atatürk'ün Cumhurbaşkanı seçilmesi ise beraber İnönü'nün Başvekâlete getirilmesidir. Böylece İnönü, Tek Parti Dönemi'nin ikinci adamına dönüşür (Koçak, 2012: 24-25).

Atatürk'ün ölümünün ardından Türkiye'nin siyasal hayatında yeni bir dönem başlamıştır. Beklenmedik ancak bilinmedik bir durum olan bu gerçeklik, iki sorunu ortaya çıkarmıştır; Birbiriyle bağlantılı bu sorunlar Cumhurbaşkanının ve CHP'nin genel başkanının kim olacağıydı. Bu sorunlardan ilki Cumhuriyet Halk Fırkası Meclis grubunda, 11 Kasım 1938 günü Meclis'te yapılan toplantı ile çözülmüştür; 348 oyun tamamını alan İnönü, Türkiye'nin ikinci Cumhurbaşkanı seçilmiştir (Bila, 1987: 111).

Atatürk'ün vefatından kısa süre önce İnönü, başbakanlığı ve partinin başkanlığını bırakmak zorunda kalmıştır. Atatürk tarafından yerine liberal politikaları ile ön plana çıkan Celal Bayar getirilmiştir. İnönü'nün tekrar siyaset dünyasına dönmesinde CHP Genel Başkan Vekili Celal Bayar'ın katkısı bulunmaktadır. Kendisine karşı olan her siyasal girişimden haberdar olan İnönü karşıtlarının da kabul ettiği gibi, Atatürk sonrasında Cumhurbaşkanı olabilecek en güçlü adaydı (Koçak, 2012: 126). Celal Bayar, 26 Aralık 1938'de Ankara'da toplanan CHP Kurultayında, CHP programının genel başkan seçimiyle ilgili maddesini değiştirmek üzere bir tasarı sunmuştur. Bu tasarıda, Partinin kurucusu ve ebedi Başkanı'nın Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu olan Kemal Atatürk olduğu ve Partinin Değişmez Genel Başkanı'nın İsmet İnönü olduğunu ifade edilmiştir. Partinin değişmez Başkanlığı'nın ancak vefat, vazife yapamayacak hastalık veya istifa halinde boşalabilmesi de teklif edilmiştir. Teklife göre; Partinin banisi ve ebedi başkanı Türkiye Cumhuriyetinin müessisi olan Kemal Atatürk'tür. Partinin değişmez genel başkanı ve tartışılmaz lideri İsmet İnönü'dür (Cumhuriyet Partisi Büyük Kurultayının Fevkalade Toplantısı, 26.12.1938:2). Ayrıca İnönü'nün tek aday olmasını sağlayan kişiler ise Celal Bayar, Fevzi Çakmak, Fethi Okyar ve Abdülhalik Renda'dır. Bu durum, Atatürk sonrasında sert bir iktidar mücadelesinin ortaya çıkmasına engel olmuştur (Koçak, 2012: 126).

Öncelikle, İnönü'yü siyasi arenada ortaya çıkaran ilk başarısı Lozan görüşmeleri olmuştur. İlk Lozan görüşmelerinden sonra Ankara'ya dönen İnönü, öncelikle Avrupa tarafından yapılan TBMM Hükümeti adlandırması hakkındaki eleştirileri ortadan kaldırmanın, devlet başkentinin ve rejimin adının saptanması gerekliliği üzerinde durmuştur. Bu doğrultuda 14 arkadaşı ile Ankara'nın başkent olmasına ilişkin yasa önerisini sunmuştur. Ardından 28/29 Ekim 1923 gecesini Cumhuriyet'in ilanının öngörüldüğü Çankaya toplantısına katılmış ve Atatürk ile beraber Anayasa değişikliği metnini hazırlamıştı. Cumhuriyet'in ilanı ile beraber bizzat Atatürk tarafından Cumhuriyet'in ilk başkanı seçilmiştir (Turan, 1990: 55).

Her değişimin sıkıntılı olduğu bilinen bir gerçektir. Her ne kadar sorunsuz bir değişim gibi görünse de, Atatürk sonrasında yaşanan iktidar değişimi de sıkıntılı olmuştur. Atatürk ile arası problemlili olduğu için Cumhurbaşkanı olamayacağı düşünülen İnönü'nün durumu birçok kimseyi şaşırtmıştır. Hatta bazıları kimseler, Atatürk'ün Çankaya

Köşkü'ndeki Cumhurbaşkanlığı kütüphanesinde olduğu söylenen gizli vasiyetnamesinde 'Benden sonra Mareşal Fevzi Çakmak cumhurbaşkanı olsun' diye yazdığını iddia etmektedir. Böylesi bir iddia bile İnönü ve destekçilerini durdurmamıştır. Atatürk'ün arzusunun hilafına göz ardı edilmiş ve İnönü, 1923'ten beri Genelkurmay başkanı olan Fevzi Çakmak'ın da desteğiyle Türkiye'nin ikinci cumhurbaşkanı seçildi (Ahmad, 2006: 128).

Buna rağmen Şükrü Kaya, Dr. Tevfik Rüştü Araş, Salih Bozok ve Kılıç Ali gibi bazı kimselerin İnönü'ye muhalif olduğu belirtilmelidir. Bir ara İnönü'nün Washington Büyükelçiliğine atanması girişimlerinde dahi bulunmuşlardır. Amaç İnönü'nün milletvekilliğini bitirerek siyasi hayatını sonlandırmaktır. Ancak TBMM üyelerinin büyük çoğunluğunun İnönü taraftarın olması bu planı engellemiştir(Çavdar, 1999: 340).

Her şeye rağmen CHP Genel Başkan Vekilliğine getirilen İnönü, Kemalizm'i savunma ve eleştirilere cevap verme sorumluluğunu üstlenmiştir. Bu süreçte çıkışını Cumhuriyet'in ilanına yöneltilen eleştiriler ve Halife Abdülmecid'e yapılan ziyaretler nedeniyle Partinin meclis grubunda yapmıştı. Sözlerinin sonuna Atatürk'ün saltanatın kaldırılması sırasında yaptığı konuşmadan şu önemli satırları eklemiştir: "Bir halife fetvasının bizi Birinci Dünya Savaşı'nın uçurumuna attığını hiçbir zaman unutmayacağız. Bir halife fetvasının, ulus ayağa kalkmak istediği zaman, ona düşmanlardan daha alçakçasına saldırdığını unutmayacağız. Tarihin herhangi bir döneminde bir halife, bu ülkenin alın yazısına karışmayı aklından geçirirse hiç kuşku yok, o kafayı koparacağız (Atatürk, 1959: 614). Bu fetvalar, Atatürk ve İnönü'nün din anlayışının oluşmasında önemli bir ağırlığa sahip olduğu da belirtilmelidir.

İnönü'nün 6 Mart 1924'e kadar süren bu ilk başbakanlığı döneminde gerçekleştirilen değişim aşamalarının en önemlileri, 3 Mart 1924'te kabul edilen "Halifeliğin Kaldırılması, Öğretimin Birleştirilmesi Şer'iyeye ve Evkaf ile Genelkurmay Bakanlıklarının kaldırılması" olmuştur. Bu yasaları, şapka takılması ve uluslararası saat ve takvimin kabul edilmesine ilişkin yasaların kabulü izlemiştir (Turan, 210: 55)

İnönü Cumhurbaşkanı seçilmesiyle yeni ve farklı bir dönem başlamıştır. İnönü'nü idaresindeki tek parti yönetimi hayatın her alanında tek söz sahibi olmuştur. Milli Şef'in mahzurlu saydığı her şey yasak hale gelmiş, tehlikeli ve kritik anlarda bizzat Milli Şef kaşları gösterişli bir şekilde çatarak istemediği havayı dağıtmaya başlamıştır. Mutlak

hâkim olan İnönü'nün kudretinin “Devlet zoru” ile dosta düşmana karşı gösterildiği, siyasetin doğrudan doğruya İnönü tarafından idare edildiği ve adına Milli Şef dönemi denilen yeni bir dönem başlamıştır (Toker, 1990: 21)

Demokrasiye geçiş ile eleştiri dozunun arttığı milli şefliğin gerekçesi ise şudur; “Şefin rolü, her ülkede ve parti hayatına yeni girmiş ülkelerde çok önemlidir. Çünkü politik kanaatleri genellikle prensipler halinde birleştirip olgunlaştıracak ve prensipleri zihinlere aşılacak ve sürekli besleyecek, ülke siyasetine yön verecek milleti politik sahada yetiştirecek olan şeftir. CHP gibi... Bir partinin dar çerçevesinden çıkarak hemen bütün vatandaşları sinesinde toplamış olan bir partinin şefliğine seçilecek olan âli şahsiyetin milli şef vasfını da kazanmış olması doğal olduğuna göre, parti genel başkanının yüksek şahsiyetini her dört yılda bir ve her kurultay toplantısında görüşme ve tartışma konusu yapmayıp Parti Genel Başkanı'nın yüksek şahsiyetini esas kabul etmek bu yüksek makamın istikrarını temin ve otoriteyi takviye bakımından milli çıkara daha uygun görülmüştür” (Çavdar, 1999: 352). Böylece Atatürk Ebedi Şef, İsmet İnönü'de değişmez Milli Şef ilan edilmiştir.

“1938'den sonra bürokratik zihniyetli küçük bir grup, iktidarı ele geçirerek memleketteki bütün faaliyetleri kendi sıkı kontrolü altına almıştır” diyen Karpat'ın (1996: 126-127) görüşlerini İnönü döneminde yaşananlar da desteklemektedir. Öyle ki, İnönü, 1938 Kasım'ından 1950 Mayıs'ına kadar yaklaşık 12 yıl süren cumhurbaşkanlığı yapmış, Atatürk'ün gölgesinde kalmayı istememiş ve hatta onu aşmak istemiştir. Atatürk'ün gölgesinde kalmamak için önce 1939'da Meclis'te kendi kadrosunu kurmuş, para ve pullardan, resmi dairelerden Atatürk'ün resimlerini kaldırarak kendi resimlerini koydurmuş, heykellerini diktirmiş ve Nutuk'u da yasaklatmıştır. Bunların yanı sıra, 1946 yılında devlet tarafından ‘İnönü'nün Söylev ve Demeçleri'nin ilk cildi yayınlanmıştır. Bu çaba, bir yıl önce basılan ‘Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri'ne nazire gibidir (Armağan, 27.12.2009: Zaman).

“Atatürk gibi eşsiz bir kahraman halef olmuştum” diyerek uygulamalarını meşrulaştırmaya çalışan İnönü, “En büyük tehlike onun gölgesi altında erimek ve ezilmek idi. Devlet icraatının bütün sorumluluğu bana ait olmalıydı. Bunun içinde kudretim neyse benim damgamı taşıyacak bir dönemin başladığının belli olması

gerekiyordu. Paralara resim nakşedilmesi, tarihten gelen bir devlet kudreti hâkimiyet geleneği idi” (Baran 2010: 9)

Tunçay’a göre “İkinci bir Atatürk olmak” (Gerger 1991: 220) kompleksine sahip olan İnönü hiçbir zaman Atatürk gibi tek adam olamamış, hep ikinci adam olmak zorunda kalmıştır. Aydemir’e göre; “İnönü hiçbir zaman top yekûn bir hamlenin adamı olarak görünmemiştir. Adına hükümet denilen ve onun nazarında dokunulmaz bir hiyerarşi düzeni olan en çok statik nizamın daima çerçevesi içinde kalmıştır. Klasik mevzuatı, büyük dalgalar yaratacak müdahalelerle daima tercih etmiştir. İnönü, biraz da kurulu düzen adamıdır ve Islahatı ancak bir düzenin dar çerçevesi içinde arar. Cumhuriyet reisi İnönü şekilci ve tekâmülcüdür” (Aydemir, 2000: 224-225).

Bununla beraber İnönü baskın bir kişilik yapısına da sahiptir. Atatürk ile tartışarak Atatürk’ün yayınından ve Başbakanlıktan ayrılması bunun sonucudur. “Atatürk kuvvetli yapısı, kuvvetli dil ve konuşmasıyla herkese kendi düşüncesini kabul ettirirdi. On sekiz saat masa başında konuşur, herkesi bunaltır ve sonunda kabul ettirirdi” diyerek Atatürk’e atıf yaparak kendi tavrını ortaya koyan İnönü de, inatçı ve kendi tavrına uygun olmayan düşünceleri de diktatörlük oyunları ile yenmeyi denediğini ifade etmiştir. İnönü döneminin CHP’nin Trabzon milletvekili ve Hasan Saka Hükümetinde Başkan Yardımcısı olan Faik Ahmet Barutçu’nun ifadesiyle “Onun düşüncelerinin egemenliği altına girmeyen düşünceler sahibinin malı olarak öylece kalırlar. Tartışmayı sever, eğilimine uygun olmayan düşünceleri, kuramsal mantık gücüyle ve inatçı bir direnişle yenmek onun hoşuna gider. Türlü taktikleri ve taktik yolları vardır... Paşa devlet yönetiminde tek odak noktasıdır” (Barutçu, 1977: 381). Cebesoy’a göre de, İnönü baskın bir kişilik yapısına sahiptir; “İsmet paşa iktidarda iken demokrasi olamazdı; çünkü onun düşüncelerine karşı çıkılmazdı. Onunla muhalefetteyken de demokrasi olamaz; çünkü düşüncelerini arkadaşlarına aşılardan onu hiçbir güç ve görüş alamazdı” (Turan, 2003: 310)

Bu otoriter ve baskın kişilik yapısı, aynı zaman dönüşüme açıktır. Devlet adamı vasfı ile CHP’de değişim ve yumuşamayı sağlayan asıl faktör de İnönü’dür. Çok partili siyasi hayat ile beraber, yeni kurulan partilerin laiklik ilkesinin dinsizlik diye algılandığını öne sürmeleri ve 1946 seçimlerinde dinsel inançların ön plana çıkarılması, Cumhurbaşkanı İnönü’yü ve CHP yöneticilerini laikliği yeniden tanımlamaya yöneltmiştir. 17 Kasım

1947’de toplanan kurultayda partiye yeni bir siyasal kimlik kazandırılmasına çalışılırken “Din düşüncelerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmak” diye özetlenen laiklik, Partinin ilerici kanadı olarak gösterilen “35’ler”in zorlamasıyla siyaset ögesi metinden çıkartılmıştır (Turan, 210: 55).

10 Mayıs 1946 tarihinde yapılan, Cumhuriyet Halk Partisi İkinci Olağanüstü Kurultayında, İnönü’nün açılış söylevinde: “Büyük Kurultay, tek dereceli seçim için karar verdikten sonra, benim “Değişmez Genel Başkan” vasfım üzerinde de, bir karar almağa davet olunacaktır (İnönü 1946: 403) diyerek “Değişmez Genel Başkanlık” vasfını tartışmaya açmış ve bu unvandan vazgeçilebileceğini belirtmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi İkinci Olağanüstü Kurultayı’nda “Değişmez Genel Başkan” ve “Millî Şef” sıfatlarının kaldırılması ile “Millî Şef”lik söylemi sona ermiştir. Halkın hoşnutsuzluğu ve demokratik dünyanın içinde olmak isteği gibi bir takım içi ve dış dinamiklerin etkisiyle ortaya çıkan milli şef unvanını terk etmeye çok partili hayata geçme kararı, Türkiye için bir milat olma özelliği taşır (Ahmad, 2006: 128-136).

İnönü, iktidar ve muhalefet yıllarında laik ve batılı eğitimin yaygınlaştırılmasına, kültür ve sanatta gelişme sağlanmasına önem ve öncelik vermiştir. Özellikle birçok Batı Klasiği eser bu dönemde Türkçeye tercüme edilmiştir. Atatürk devrimlerinin gözeticisi olan ve Harf inkılâbında da oldukça titiz davranmıştır. Çok partili siyasi hayat ile beraber, yeni kurulan partilerin laiklik ilkesinin dinsizlik diye algılandığını öne sürmeleri ve seçimlerle beraber dinsel isteklerin ve ihtiyaçların ön plana çıkması, Cumhurbaşkanı İnönü’yü ve CHP yöneticilerini laikliği yeniden tanımlamaya yöneltmiştir (Akkır, 2014: 53-65).

Atatürk’ün 10 Kasım 1938 yılındaki anı ölümü siyaset sahnesini İnönü’ye açtı ve Bülent Ecevit’in CHP’nin genel başkanlığına seçildiği 4 Mayıs 1972 tarihine kadar siyasetin içinde kaldı. Kurultay’da “Ya Ben Ya Bülent” diyerek girmiş olduğu başkanlık yarışını kaybeden İnönü, 8 Mayıs 1972 tarihinde de partisinin genel başkanlığından istifa etmiştir (Koçak, 2012: 23-27; Ahmad, 2006: 181).

1924 Anayasası’na göre Türkiye Cumhuriyeti anayasal olarak laik değildir. Çünkü Anayasanın 2. maddesinde: “Türkiye devletinin dini, Dini İslam’dır” hükmü yer almaktaydı (Lewis, 1993: 275). Laiklik ilkesi, İsmet İnönü ve 153 arkadaşının imzasını taşıyan bir yasa önerisiyle 5 Şubat 1937’de ve 3115 sayılı karar ile Anayasal bir hüviyet kazanmıştır. Değişiklik önergesinin İsmet İnönü imzalı gerekçesinde şöyle yazıyordu:

“Anayasada... Türkiye Devletinin bir cumhuriyet olduğu yazılarak bununla yalnız devletin biçimiyle birlikte, politika ve yönetim biçiminin izleyeceği ana niteliklerin de temel hükümler olarak girmesi gereklidir” (Kalkanoglu, 1992: 115).

“Bu devlet, kâhinlerin ve gayri mesullerin, vicdanlarına amil olmasından, Devlet ve Millet işleri görmesinden çok zarar görmüştür” diyen İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, laiklik tasarısını şöyle savunur: “Mademki tarihte deterministiz, mademki icraatta pragmatik maddiyatçıyız o halde kendi kanunlarımızı kendimiz yapmalıyız... Maneviyatı için Türkün temiz ahlâkını inkişaf ettirmek kâfidir. Onun içindir, biz her şeyden evvel lâikliğimizi ilân ettik. Kanunlarımızı ona göre yaptık, şimdi de Teşkilâtı Esasiye kanunumuza koymak istiyoruz. Eşhasın vicdan hürriyetlerine ve istedikleri dinlere intisabına zerre kadar müdahalemiz yoktur. Herkesin vicdanı hürdür. Bizim istediğimiz hürriyet, laiklikten maksadımız dinin memleket işlerinde müessir ve amil olmamasını temin etmektir. Bizde laikçiliğin çerçevesi ve hududu budur... Biz diyoruz ki dinler vicdanlarda ve mabetlerde kalsın, maddi hayat ve dünya işlerine karışmasın, karıştırmıyoruz ve karıştırmayacağız” (TBMM Zabıt Ceridesi, 1937: 60-61).

İnönü ise din ile dünya işlerinin birbirinden ayrılması meselesinin ruhunu şöyle açıklar; “Laik idarede herkes itikat ve vicdaniyetinde her türlü maniadan ve memnuiyetten azadedir. Ancak vatandaşlar, bunu siyaset vasıtası ittihaz ederek aharı icbar için veya devletin idaresinde müessir olmak için kullanamazlar. İtikat ve vicdaniyatta bu izahatı verirken ilave etmeliyim ki kanunen memnu olan hareketlerin ihtiyarı ve memnu teşekküllerin faaliyeti kanuna karşı tecavüz ve cürümdür” (İnönü, 1946: 248).

İnönü’ye göre laiklik, sadece din devlet ilişkilerini tanzim eden bir ilke değildir; aksine milletin gidişatına yön veren esastır. Ona göre; “lâik Cumhuriyet telâkkisi artık bir siyasî yenilik hamlesi değildir. Milletin umumî gidişini tanzim eden esaslı bir kanundur. Cumhuriyet Türkiye’sinin daha ilk senelerinde bu yolu bulabilmesi büyük bir tali, büyük bir muvaffakiyettir” (İnönü, 1933: 496-498).

Tek parti döneminde İnönü, siyasette dini kavram ve argümanları kullanmamaya özen gösteren bir liderdi. Bundan dolayı sıklıkla CHP, dinsizlik veya komünistlik ile de suçlanmıştır. İnönü’nün yakın çevresi ve bazı partililer, dini kavramları mitinglerde kullanmasını ister. Bu tavır, İnönü’ye göre dini siyasete alet etmektir. İnönü, dini siyasete alet etmemek ilkesinin önemini şöyle açıklar; “Siz benim bunu neden

kullanmamı istiyorsunuz. Oy getirsin diye değil mi? Peki, bu, dinin siyasete alet edilmesi sayılmaz mı? Ben, bu usulleri kullansam daha mı çok Müslüman olurum, sevap işlerim? Siz bunu mu düşünüyorsunuz? Yoo... Maksudunuz, politika yapmak. Hadi canım siz de..." (Toker, 1991: 193).

Sevenlerine göre İnönü, samimi bir Müslüman'dır; ancak O, dinin oy toplamak için kullanılmasına ve devlet yönetiminde yol gösterici olmasına karşıydı. Onlara göre, İnönü, 'dini siyasete alet etmemek prensibinin müdafaasını' yapıyordu. Ancak İnönü'ye göre, halk İslam'ının göstergeleri olan türbe ziyaretleri, camiye gitmek, kurban kesmek gibi dinsel öğeler dinin siyasete alet edilmesinin göstergeleridir (Heper, 2008: 97-99).

Dinin siyasete alet edilmesinden korkan İnönü'lerin evinde, anne ile babaanne beş vakit namaz kılmaktadır. Oğul İnönü'nün, din eğitimi ile ilgilenmek anneye bırakılmıştır (İnönü 1998: 236). Ancak şu da belirtilmelidir; dini siyaset alet etmekten kaçınan İnönü'nün laiklik hassasiyeti o kadar ileridir ki camiye gitmeyi bile laikliğe aykırı kabul eder. 1942 yılında Ürdün Kralı Ankara'ya ziyarete gelir ve Hacıbayram taraflarında gezerken Cuma ezanı okunmaya başlar. Kral Abdullah'ın 'Cami'ye girmiyor muyuz', sorusuna 'ben laik bir devletin cumhurbaşkanıyım, camiye girmem' diyerek hayli ilginç bir cevap verir (Gerger, 1991: 46).

Türk siyasetinin laiklik konusundaki hassasiyeti her dönem belirgin bir şekilde ortaya çıkar. İnönü döneminin en ilginç örneklerinden birisi, 1946 yılında Demokrat Parti'nin kuruluşu sürecinde yaşanmıştır. 1946 yılı, Türkiye'nin Tek partili Cumhuriyet'ten çok partili siyasi hayata geçmesinde önemli tarihi dönemeçlerinden birisidir. Toprak Kanunu nedeniyle CHP sıralarında başlayan tartışma, Demokrat Parti'nin kurulması ile sonuçlanmıştır. Ocak 1946 yılında Demokrat Parti'nin programı hazırды ve hükümete vermezden evvel Milli Şefe götürmek iyi olacaktı. "Nazik jest"ın amacı, Türkiye'de kudreti elinde mutlak şekilde tutan adamın 'OK'ini almaktır (Toker, 1990: 63). Celal Bayar, Demokrat Parti'nin programıyla beraber Çankaya'ya çıktı. Burada program hakkında sorular soran İnönü'nün hassasiyeti ve ilk sorusu, "Terakkiper' de olduğu gibi, itikadati diniyeye biz riayetkârız' diye bir madde var mı?" Bu soruya, "Hayır Paşam. Laikliğin dinsizlik olmadığı var" diyen Celal Bayar'ı dış politika ve köy Enstitüleri hakkında uyardıktan sonra, "tamam" diyerek partinin program ve tüzüğünü kabul eder (Toker, 1990: 63). İşte bunun için Demokrat Parti'nin muhalefet yılları

boyunca Bayar, dış politikadan da öte irtica sorunu ile ilgilenmek durumunda kalmıştır. Damadı Toker'e göre Cumhurbaşkanı İnönü, irticain başkaldırmasından korkuyordu (Toker, 1990: 93). Bunun benzeri bir hadise 27 Mayıs muhtırasından sonra yaşanır. 1960-1961 ara döneminde, İnönü, Devlet Başkanı Cemal Gürsel'e Ezanın Arapça yerine Türkçe okunmasını düşünüp düşünmediği sormasıdır. Gürsel, düşünmediklerini söyleyince İnönü, “yazık” demiştir. İnönü'ye göre, Ezanın Türkçe okunması laikliğin sonucu ve göstergesidir (Heper, 2008: 99).

İnönü'nün laiklik anlayışı, irtica söylemi ile de bir bütündür. 1930 yılı, Aralık ayının 23. Günü İzmir'in Menemen ilçesinde irticai bir olay meydana gelmişti. Cumhuriyet'in hafızasında güçlü bir yere sahip olan Menemen'de yaşanan hadiseyi İnönü şöyle değerlendirir; “Yüzlerce seneden beri dini siyasete alet ittihaz eden bütün hareketlerin bir tekerrürü görülüyordu” (İnönü, 1946: 247). 1 Ocak 1931 tarihinde Menemen'deki irtica olayı dolayısıyla hükümetin ne gibi tedbir aldığı ve alacağı sorusu üzerine konuşan İnönü, hem Menemen hadisesi hem de din ve siyaset hakkında şöyle diyordu: “Meselenin dini siyasete alet ittihaz eden safhasına nazarı dikkatimizi tevcih etmeliyiz... Cumhuriyetin bidayetden beri takip ettiği devlet işlerini din işlerinden ayırmak hattihareketi, ihtimaldir ki bundan beş sekiz sene evvel, din aleyhine bir hattı hareket gibi isnad ve ifsadata mahal verebilirdi. Çünkü bu isnadatı, asılsız olduğunu gösterecek en mühim ve en mukni amil, yani zaman henüz geçmemişti. Evvela bu propagandayı yapıyorlardı. Fakat dünya işlerinden din işleri ayrıldıktan sonra seneler geçti ve vatandaşların itikat ve vicdanlarında başkasının herhangi bir müdahalesi, memnuniyeti ve tasarrufu olmadığı sabit oldu. Siyasette aranılan şey, bir takım adamların ve bilhassa politikacıların dini başka fertlerin hürriyeti aleyhine ve devletin kanunları aleyhine bir taarruz vasıtası olarak kullanmamalarıdır” (İnönü, 1946: 248).

Türkiye çok partili siyasi hayata geçince dini talepler toplumsal ve siyasal hayatta daha sık görünmeye başlamıştır. Bir kısım yazarlarca dinsel istekler, Türk tarihinin şifa bulmaz bir hastalığı (Aydemir, 2000: 105) bir kısmınca da meşru ve yerinde bir talep olarak görülmüştür (Köktaş, 1997: 179-196). Çok parti demek, seçim ve halkoyu demektir. Bu gerçeklikte dini argüman ve taleplerin de siyasi partilerin gündeminde yer almaya başlaması anlamına gelir.

7 Ocak 1946 tarihinde kurulan ve 14 Mayıs 1950’de yirmi yedi yıllık Tek Parti iktidarını yıkan Demokrat Parti’nin ilk yaptığı icraatlardan birisi, Türkçe ezan uygulamasına son vermektir. Demokrat Partinin iktidara geldikten sonra en sık karşılaştığı sorunların başında bulunan Türkçe ezan uygulaması bulunmaktaydı. Kamuoyunun isteklerini dikkate alan Demokrat Parti, 16 Haziran 1950 tarihinde bir kanun çıkararak ezanın tekrar Arapça okunabilmesinin önünü açmıştır. Ezanın Arapça okunmasına ilişkin yasak Mecliste görüşülürken CHP karşı çıkmamıştır. CHP Meclis grubu, nasıl tavır alacaklarını tartıştıkları iki günlük toplantının sonunda yasağın kalkmasını destekleme kararı almış; ancak ezanın Türkçe okunmasına devam edilmesinin şayanı temenni olduğunu belirtmiştir. Ancak iki gün süren bu tartışmalı toplantıda İnönü, Hasan Reşit Tankut, Cevdet Kerim İncedayı, Yusuf Ziya Ortaç, Cemal Reşit Eyüpoğlu öneriye karşı çıkmalarına rağmen grup kararına uyarak yasayı desteklemişlerdir (Güngör, 2004: 135).

De jure İsmet İnönü çok partili siyasi dönemde sıklıkla ‘dini siyasete alet etmek’ argümanını konuşmalarında kullanmıştır. Örneğin, 26 Temmuz 1954 yılında yapılan CHP’nin on birinci Kurultayında açılış konuşmasını yapan İnönü, dini siyasete alet etmekten şikâyetçi olmuştur: “Seçim tatbikatında bizim şikâyet ettiğimiz esaslı bir nokta da dinin siyasete alet edilmesi keyfiyetinin partimiz aleyhine faal bir surette kullanılabilmesidir. Eski ve yeni kanunlar, dini siyasete alet etmeyi men etmiştir... Ama hazin hakikat şudur ki, bu seçim silahı büyük mikyasta ve Cumhuriyet Halk Partisi aleyhine haksız ve insafsız olarak kullanılmıştır” (Aydemir, 2000: 176).

Seçim olgusu, dinin siyasette gündeme gelmesini beraberinde getirmiştir. Dinin, devlet işlerine karıştırılmaması gerektiğini, sıklıkla vurgulayan İnönü; “Dinin siyasete araç edilmesine taraftar değiliz. Prensibimiz dinin dünya işlerine karıştırılmamasıdır. Yakın tarihimiz bu hususta alınacak derslerle doludur. Bu prensip çağdaş batı uygarlığına erişmemizin başlıca etkeni olmuştur. Oysaki bugün dinin politikaya araç edildiğini görüyoruz. İktidar bu politika ile gelecek seçimler için oy toplamak ve taraftar edinmek istemektedir... Dini politikaya araç etmekte ısrar etmek, ulusu kötü sonralarla karşı karşıya bırakmak demektir” (Kalkanoğlu, 1992: 150) demiştir.

İnönü’ye göre, partiler dini siyasete alet etmemek için birleşmelidir; Dini siyasete alet edenlerle mücadele ettiğini anlatan İnönü bu durumu şöyle açıklar; “Sebilürreşat, Ehli

Sünnet, İslam Yolu gibi gazeteler de sağcılık neşriyatı yapmakta idiler. Bunlarla da mücadeleye giriştik. Bu gazeteleri de kapatarak mesullerini mahkemeye verdik. Memleketimizde her türlü dini itikat ve imanlar, hiçbir tereddide uğramadığına göre, dini siyasete kullanmamakta bütün partiler birleşmeli ve bize yardımcı olmalıdırlar. Bu mukaddes mevzuu ele alıp rey avcılığında kullanmak hususunda partilerin birbirleri ile yarışı memlekete felaket getirebilir. Bu bahiste partilerin çok dikkatli olmalarını ikaz ederim” (Aydemir, 2000: 176-177).

Ancak çok partili hayat, temel olarak seçim ve seçim kampanyaları demektir. Bunun yanında CHP, 1950 yılında gerçekleşen seçim kampanyaları sürecinden alttan alta dindar kesimden istifade etmeye çalışmıştır. Gönğör’e göre, bu durum, dini siyasal çıkarlar doğrultusunda kullanma noktasına kadar varmıştır. Ankara merkezli Tıcani Tarikatı ve şeyhi Kemal Pilavoğlu ile kurulan ilişki bunu göstermektedir. Pilavoğlu ve müritleri, 10 Nisan 1950 tarihinde CHP’nin Ankara il başkanlığını gelerek üye olmuşlar, köylerde de CHP propagandası yapmışlar ve CHP’ye üye toplamışlardır (Gönğör, 2004: 49-50).

CHP’nin dini siyasete alet etmesi Atatürk’ün Çankaya sofralarında bulunan ve aynı zamanda İnönü ile yakın arkadaş olan Yakup kadri Karaosmanoğlu’nu da rahatsız eder. Söylemsel olarak dinin siyasete alet edilmesinden rahatsız olan İnönü, ikircikli bir tutum sergiler. “Halk Partili politikacılar oy kazanma, ya da siyasi rakiplerini yenme yolunda giriştikleri gericiilik hareketlerinde... Muarızlarının kendilerine karşı kullandıkları dinsizlikle suçlandırma silahlarından da bol bol faydalanmışlardır” diyerek “seçimler gelip çattığı günlerde karşılaştığı bazı zorluklar yüzünden Tıcanî tarikatıyla işbirliği etmeyi de göze almaktan çekinmemiştir” der (Karaosmanoğlu, 1984: 193). Celal Bayar, İnönü’nün ikircikli tavrını, arasından geçen bir konuşmadan hareketle şöyle tasvir eder: “Bursa’da laikliği uzun uzadıya müdafaa eden bir nutuk söylemiştim. Sebilür-Reşad mecmuası bu nutku, her sözümü ayrı ayrı kötüye yorumlayıp, beni dinsizlikle itham ederek sayfalar dolusu yayınlamıştı. Sonra ne oldu bilir misiniz? Halk Partisi, mal bulmuş Mağribi gibi, bu mecmuadan hemen binlerce nüsha satın alıp memleketin dört köşesine dağıttı. Bunun üzerine bende İsmet Paşa’ya gittim. Kendisine, reddi imkânsız delillerle bu hadise hakkında lazım gelen malûmatı verdim ve dedim ki: ‘Paşam, hani parti mücadelelerinde din istismarcılığı yapmamak hususundaki

sözleşmemiz nerede kaldı?’ Önce, bu işten haberi olmadığını söyledi. Sonra, benim ‘izahat’ istemekteki ısrarım karşısında öfkelenerek ‘Ne yapalım, bizim arkadaşlar senin bir (zaafından) istifade etmişler’ dedi” (Karaosmanoğlu, 1984: 195).

Bazı DP milletvekillerine göre, CHP dini siyasete alet etmektedir; 20-25 Haziran 1949’da DP II. Büyük Kongresi’nde bir konuşma yapan Adana, Seyhan delegesi Reşat Güçlü, “İstanbul’dan harıl harıl, tomar tomar yılan muskası geliyor. Arkasına altı ok basılmış akrep muskaları geliyor. ‘Bunlar nedir?’ dediğimde ‘Partice damgalanmıştır, daha tesirlidir diyorlar... Memlekette irticaı körükleyen tek kuvvet CHP’dir. Nasıl ki daha fazla ayakta durmak için Atatürk’ün mirasını yiyorsa, Atatürk’ün inkılâbını satarak mürtecie taviz veriyor” (Zafer Gazetesi, 23 Haziran 1949) demiştir.

Bu süreçte İnönü, Atatürk heykellerine, ‘puttur’ diyerek saldıran Ticanileri doğrudan eleştirmek yerine Demokrat Parti’yi eleştirmeyi tercih etmiştir. İnönü, 26 Kasım 1951 tarihinde gerçekleştirilen CHP’nin 9. Büyük Kongresi’nin açılışında şöyle konuşur: “Bir aralık herkese endişe verecek manzara ile irtica ve gerilik temayülü görüldü. İrtica heveslileri bazı iktidar ricalinin beyanlarından teşvik edildikleri zannına düşerek geniş mikyasta irtica yayımına giriştiler. 27 yıllık Cumhuriyetin inkâr ve kötülenmesi siyasetini geliştirerek az zamanda ve açıktan açığa Atatürk’ün adına, eserine ve heykeline tecavüz derecesine vardırıdılar”(Erdemir, 1956: 77).

Celal Bayar bu durumu şöyle anlatır; “İktidarımızın ilk yıllarında, Kemal Pilavoğlu adında birinin yönettiği tarikat mensupları ellerine geçirdikleri çekiçlerle Atatürk heykellerine saldırıyor, huzursuzluk çıkartıyorlardı. Hükümet, bunlara karşı gerekli tedbirleri alıyordu. Fakat olayların birbirini kovalaması, toplumda sinirli bir hava estirdi. Pilavoğlu isimli tarikat şeyhi, 26 müridi ile yakalanıp adliyeye sevk edildi. Yine bu aylarda yeraltı faaliyeti yapan bir gizli Komünist Partisi de ele geçirildi ve 188 üyesi Adliyeye sevk edildi. Bütün bunlar gösteriyor ki; demokrasinin getirdiği hürriyet havası içinde aşırı akımlar ortalığa yayılmışlardı. Toplumunu aşırı cereyanların zararlarından korumak lazımdı. Bunun için sağ ve sol akımlara karşı Ceza Kanunu’ndaki cezaları ağırlaştırmak, Atatürk heykellerine ve Atatürk’e karşı harekete geçeceklerine karşı da Atatürk’ü Koruma Kanunu çıkartmak gerekiyordu (...) Atatürk’ün kurduğu ana muhalefet partisi ise bu kanun karşısında yer aldı. Demokrat Parti içinden bazı milletvekilleri de, şahsi düşüncelerine bağlı kalarak bu kanunun çıkmasını engelliyordu

(...) Kanun müzakeresi aylarca sürdü. Bir gecede 17 Atatürk heykeline birden saldıranlar, o gün bugün ortada yoktur” (Usman, Yeni Asır: 10.10.2003).

Tek parti döneminde yaşanan dinsel baskıdan dolayı CHP, sık sık dinsizlik suçlaması ile karşı karşıya kalmıştır. Hem İnönü hem de Tek partili dönemin son başbakanı olan Şemsettin Günaltay dinsizlik suçlamasına karşı çıkmışlardır. “İnsafı, itikatı, diyaneti yerinde olanlar tanımadıkları, bilmedikleri insanı dinsizlikle itham edebilir mi? Bu ithamlar dine karşı hiçbir hürmet duymayanların yapacakları iştir” diyen İnönü’ye göre, CHP dinin siyasete alet edilmesine karşı çıkmaktadır. Bunun da tarihi nedenleri bulunmaktadır. Osmanlı Birinci Dünya Savaşı’na din fetvası ile girmiş dağılmıştır; aynı şekilde dini fetvalarla Anadolu’daki mücadele durdurulmaya çalışılmış, din istismar edilmiştir (Erdemir, 1956: 114). Günaltay da, 1952 yılında yaptığı bir görüşme sonunda CHP’ye yöneltilen dinsizlik suçlamasına karşı şu savunmada bulunmuştur; “Bizi dinsizlikle suçluyorlar. Din işlerini yüzüstü bırakamayız. Din işlerini düzenlemek için halk içinden örgüt kurulmalıdır” (Kalkanoğlu, 1992: 136).

Çok partili dönemde yaşanan değişim hem parti programlarına hem de İnönü’nün konuşmalarına yansımıştır. Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1965 tarihindeki seçim Milletvekili seçimleri sürecinde yayınlamış olduğu “Cumhuriyet Halk Partisi Söz Veriyor” başlıklı Seçim Bildirgesi’nde laikliğin, inanç ve din özgürlüğüne karşı saygının en yüksek ifadesi olduğu vurgulanır. Hatta son CHP hükümetleri zamanında Diyanet İşlerini daha yeterli şekilde yeniden örgütlendirme ve din hizmetinde bulunanların yaşama seviyelerini yükseltme, bilgilerini ve hizmet imkânlarını geliştirme yolunda edinilen başarıların CHP’nin bu konudaki dürüst ve samimi tutumunun en yeni belirtileri olduğu ifade edilir (1965: 44-45).

“Din ve mezhep ayrılığı, vatandaşlık hak ve münasebetlerine tesir edemez” denilen CHP’nin 10. Kurultayında, laiklik maddesi şöyle açıklanır; “Partimiz, devlet idaresinde kanunların, nizamların ve usullerin çağdaş medeniyet icaplarına, ilim esaslarına ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini; dinin devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutulmasını esas bilir. Vicdan hürriyeti tabii hak olduğundan vatandaşların dini inanç ve ibadetlerine ve umumî ahlâk ve amme nizamına aykırı olmayan ayinlerine karışılmaz (Program, 1969: 10-11). Din, siyaset ayrımı ile beraber din ve vicdan hürriyeti söylemi ön plana çıkmaya başlamıştır.

İnönü döneminde partinin dindar camiaya bakışını belirleyen önemli metinlerden birisi de 10. Kurultay tarafından hazırlanan “Parti Meclisi Raporu”dur. Toplumun hızla değiştiğinin vurgulandığı raporda, değişimin kaynağı olarak aydınlar arasındaki düşünce ve eylem farklılaşması ile Türkiye’nin toplumsal ve ekonomik yapısındaki hızlı değişim gösterilir. Siyasal alana da yansıyan bu gelişmelerden, gençlik yoğun olarak etkilenmektedir. Gençliğin tasnif edildiği bu raporun bir bölümünde dincilere yer verilmiştir. Rapora göre dinciler; “İslam örf ve adetlerine göre ve mecelle hukuku esaslarına dayanan bir toplum düzeni kurulmasını önerirler. Müslüman Türk halkının ayaklanması ile Siyonizm’in ve Yahudilerin icadı olarak gördükleri Cumhuriyete ve demokratik rejime son verileceğini; Müslüman halkın bu ayaklanma sonunda kaynağını dinden alan İslami bir düzen kuracağını ve bu düzenle hilafet ve şeriatın yeniden gerçekleşeceğini ileri sürerler. Bütün çağdaş kurumların karşısındadırlar ve Türk toplumunun devrimci önderlerinin tümünü dinsizlik ve kâfirlikle suçlamaktadırlar” (1970: 35-46).

Kısacası, çok partili siyasi hayatta, din daha çok ön plana çıkmaya başlamıştır. Dinin siyasete karışmaması gerektiğini vurgulayan İnönü, tavrını tarihsel nedenlerle açıklar. İnönü’nün din ve laiklik söyleminde; erken cumhuriyet döneminde yaşanan fetva savaşları, irticai nitelikli hadiseler ve devri sabıkın dinsel kaynaklı ideolojisi etkili olmuştur.

2.3.1. Laiklik Politikalarında Değişme

1940’lı yıllara kadar otoriter bir biçimde Türkiye’yi yönetmiş olan CHP, 1940’lı yıllardan itibaren otoriter eğilimlerini ve temel ilkelerini sorgulamaya başlamıştır. 1945 yılında başlayan demokratikleşme sürecinin en fazla etkilediği ilkelere birisi, laikliktir. Bu süreç; katı, baskıcı laiklik politikasının yumuşaması ve dinsel öğelerin kamusal alanda görünmeye başlamasıyla sonuçlanmıştır. Böylece “Kemalist cumhuriyetin Misakı Milli sınırları” daralmaya, demokratik cumhuriyetin sınırları ise genişlemeye başlamıştır.

Siyasal partilerin kurultayları, ülkenin ve partinin meselelerinin görüşülüp tartışıldığı, farklı kararların alındığı, yol haritasının çıkarıldığı geniş kapsamlı toplantı (Uzun, 2012: 102) olma özelliğini taşır. Cumhuriyet Halk Partisi’nin 17 Kasım 1947 tarihinde gerçekleştirmiş olduğu Yedinci Olağan Kurultay’ı da oldukça önemli ve birçok

bakımdan incelenmeye değerdir. Öncelikle bu Kurultay ile CHP, hem kendini yenilemeye ve demokratikleştirmeye çalışmış, hem de din politikasında değişikliğe gitme kararı almıştır.

Laiklik ve din özgürlüğü konusunda yaşanan tartışmalar ile Kemalist otoriter dünyanın sınırları aşılmıştır. Bülent Ecevit'in ifadesiyle "Cumhuriyetin Aşıl topuğu" (Cemal, 1994; 13) olan laiklik, eleştiriye tabi tutulmuş ve bunun sonucunda, demokratik ruhun bir gereği olarak laikliğin yumuşatılmasına karar verilmiştir. Bu dönüşüm iradesi ile Kemalizm'in sui generisi olan laiklik, liberal bir hüviyet kazanmaya başlamış ve din eğitiminin önü açılmıştır. Böylece, Türkiye'deki dini dışlayan laiklik ilkesi etkisini kaybetmeye ve din toplumsalı yeniden fethetmeye başlamıştır.

Türkiye'nin demokratikleşme veya liberalleşme süreci oldukça ilginç özellikler taşır. Cumhuriyetin altı ilkesinden birisi olan devletçilik ile liberal ekonomi arasında yaşanan çatışma, Atatürk sonrasında İsmet İnönü'nün iktidara gelmesiyle devletçilik ilkesi lehine sonuçlanmıştır. İnönü döneminde, İkinci Dünya Savaşı'nın da etkisiyle, farklı toplumsal kesimlerin beklentilerinin karşılanamaması, yoksulluğun ve sosyal adaletsizliğin iyice kristalize olması; mevcut düzene ve devletçilik ilkesine olan güveni sarsmıştır. İkinci Dünya Savaşı şartlarında oluşan savaş ekonomisi, bir taraftan yeni zenginler ortaya çıkarken bir taraftan da küçük üreticiyi ve memur sınıfını iyice yoksullaştırmıştır. Türkiye'nin aksine, uluslar arası ölçekte ise demokratik ülkeler oldukça prestijli konumdaydı (Çavdar, 1983: 2062-2063; Timur, 1991: 22). Türkiye'nin 1940'lı yılları, yükselen hoşnutsuzluk nedeniyle, mevcut devlet ideolojisinin meşruiyetinin sorgulanmaya ve eleştirilmeye başladığı yıllar olarak tanımlanabilir (Şahin, 2012: 32). Böyle bir siyasal atmosfer, İnönü'yü ve CHP'yi yeni siyasi hamleler yapmaya ve prestijli konumda bulunan demokratik ülkelerin safında yer almaya itmiştir.

Atatürk'ün ölümünden sonra cumhurbaşkanı olan İnönü'nün başında bulunduğu CHP, İkinci Dünya Savaşı'na kadar, Türkiye'yi otoriter biçimde yönetmiştir (Şeyhanlıoğlu, 2011: 108). Ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Batılı devletler tarafından kurulması planlanan Birleşmiş Milletlere üye olmak isteyen Türkiye, 23 Şubat 1945 tarihinde, savaşı kaybedeceği iyice belirginleşen Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmiş ve güvenlik kaygısıyla Batılı devletlere yaklaşımaya başlamıştır. Batı sistemiyle bütünleşmek ve savaş sonrasında demokratik dünya haritasında yerini berraklaştırmak

isteyen Türkiye, yönünü Batıya dönmüştür. Bundan dolayı, 1945 yılı, Türkiye için bir dönüm noktası olmuştur (Bila, 1987: 143-144).

Türkiye'nin yönünü Batıya çevirme kararı alması, demokratikleşme açılımlarını da beraberinde getirmiştir (Gevgili, 1987: 33-34). ABD ve İngiltere gibi Batılı ülkelerden askeri ve ekonomik yardım almanın yolunun siyasi açılımlardan geçtiğini bilen İnönü, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra toplanan San Fransisco Konferansı'na Hasan Saka yönetiminde bir heyet göndermiştir. İnönü, Saka'dan ABD'li yetkililerin sorması halinde, Türkiye'nin kısa süre içinde çok partili siyasal sisteme geçeceği bilgisini onlarla paylaşmasını istemiştir (Şeyhanlıoğlu, 2011: 109). Ayrıca, 24 Ocak 1945 tarihinde Saka yönetimindeki Türk heyeti Birleşmiş Milletler Paktı'nı imzalamıştır. Güvenlik ve ekonomi kaygısıyla demokrasiye evrilen İnönü, 19 Mayıs 1945 tarihinde yapmış olduğu "Gençliğe Hitap" konuşmasında, Türkiye'nin demokratik ülkeler arasında yer alma isteğini şöyle açıklamıştır: "Memleketimizin siyasi idaresi, Cumhuriyet'le kurulan halk idaresinin her istikamette ilerlemeleri ve şartları ile gelişmeye devam edecektir. Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça, memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir. En büyük demokrasi müessesemiz olan Büyük Millet Meclisi ilk günden itibaren idareyi ele almış ve memleketi demokrasi yolunda mütemadiyen ilerletmiştir. Büyük Millet Meclisi'nin kudretli elinde olan millet idaresi, demokrasi yolundaki gelişmesinde devam edecektir." (Tunçay vd., 2003: 72).

İnönü'nün bu konuşması, Türk siyasetinin liberalleşmeye başlamasının dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir (Ahmad ve Ahmad, 1976: 13). Sovyet tehdidi sonucu ABD'ye yaklaşma gibi dış konjonktürün dayatması (Timur, 1991: 38-50) ve iç siyasette yaşanan ekonomik kriz demokrat dünyaya yaklaşma sürecini hızlandırmıştır. İnönü'nün iradesiyle başlayan demokratikleşme süreci, CHP'nin 1946 Kurultayı'nda İtalya ve Almanya gibi faşist devletleri çağrıştıran "milli şef" unvanının kaldırılması, tek dereceli seçim kararı ve sınıf esasına dayalı partilerin kurulmasına izin veren kararlar ile devam etmiştir. Anti-demokratik bir söylem ve uygulama olarak değerlendirilen "Değişmez Genel Başkan" ifadesinin, "Genel Başkan" olarak değiştirilmesi gerektiğini belirten İnönü, bu durumu "Bir partinin çalışmasında birinci derecede etkili olan bir adamın yine parti tarafından değiştirilmek imkânının esas kaide olarak kabul edilmesinde gelecek

için iyi bir güvence görürüm” (Bila, 1987: 157; Ahmad ve Ahmad, 1976: 20) ifadeleriyle ortaya koymuştur. Kısacası, Demokrat Parti karşısında bazı tedbirlerin alınması (Giritlioğlu, 1965: 159) amacıyla toplanmış olan CHP'nin İkinci Olağanüstü Kurultay'ı, değişimin görülmeye başladığı bir kurultay olarak tarihe geçmiştir.

Siyasal sistemin liberalleşmeye başlaması bağlamında dönüm noktası, CHP'nin 17 Kasım 1947 tarihinde başlayan ve on dokuz gün süren Yedinci Olağan Kurultayı'dır. Koçak'a göre, yeni siyasal düzenlemeler bakımından oldukça önemli bir yere sahip olan bu kurultay ile CHP'nin bürokratik ve otokratik yapısının kırılması amaçlanmıştır. Çok partili hayata uyum gösterme iradesinin bir sonucu olan bu kurultay, CHP'nin yeniden oluşum ve örgütlenme sürecine girmek niyetinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir (Koçak, 2005: 189). Türk siyasal hayatından ileri bir aşama olan bu Kurultayı, Hikmet Bila, “Demokratikleşme Kurultayı” olarak isimlendirmektedir. Bu demokratikleşme kurultayında oldukça önemli adımlar atılmıştır. Bunlardan bazıları; “Genel Başkanlık Divanı”nın kaldırılarak yerine “Parti Divanı”nın getirilmesi, Genel Başkan'ın Başbakan veya Cumhurbaşkanı olması durumunda partinin fiili yönetimini Genel Başkan Vekili'ne bırakması, valilerin il başkanı olması geleneğine son verilmesi gibi demokratik hamlelerdir (Bila, 1987: 172-173).

Siyasal hayatta yaşanan bu değişim hamleleri, demokratikleşmeyi tamamlama sürecinin bir parçasıdır. “1945'den beri demokratik rejimin unsurlarını tamamlamaya çalışıyoruz” diyen İnönü, Kurultay'daki uzun söylevinde; muhalefet partisinin kurulmasından, tek dereceli seçimlerden, 12 Temmuz Beyanname'si'nin öneminden, 1946 seçimlerinden, cumhurbaşkanlığı makamından, halkevlerinin fonksiyonundan ve demokrasiden bahseder. “Kurultay, demokratik hayatımızın gelişmesi için esaslı tedbirler almış ve tavsiye etmiş olacaktır” diyen İnönü, demokratik hayatın gelişmesinin gerekliliğini vurgulamıştır (Tutanak, 1948: 18-21). İnönü, Kurultay'ın önemini ve değerini şu sözlerle ifade etmiştir: “Memleketin hürriyet ve demokrasi yolunda genişlemesinde, Cumhuriyet Halk Partisi'nin çok hizmeti ve emeği geçmiştir ve geçmektedir. Bir muhalif siyaset tarafı olarak ortaya atılmanın tarihi müşahedelerimizle güçlükleri meydandadır. Karşı partidekilerin hizmetlerini yükseltmelerini ve bundan gelen haklı memnuniyetlerini tabi buluruz. Bunlar, sizin emeklerinizin kıymetlerinden hiçbir şey eksiltmez. Konu o kadar feyizlidir ki, hepimize doyasıya şeref temin edebilir. Tarih,

Türkiye'nin demokratik inkişafında siyasî muhalefetin emniyet içinde çalışma hâdisesini, Cumhuriyet Halk Partisi'nin iktidar ve mesuliyet zamanına kaydedecektir” (Tutanak, 1948: 21).

Türkiye'nin demokratik ülkeler arasında yer alma isteği, çok partili hayata geçme kararı ile sonuçlanmış ve CHP dışında farklı partilerin kurulmasına izin verilmiştir. Türk siyasetteki bu değişim süreci, Nuri Demirağ'ın ilk muhalefet partisi olan Milli Kalkınma Partisi'ni kurması ile devam etmiştir. Dörtlü Takrir ile siyasal arenaya adım atan ve “Beyaz İhtilal” (Sarol, 1983: 111) ile Tek Parti iktidarına son veren Demokrat Parti de bu süreçte kurulmuştur. Demokrat Parti'nin programında ise laiklik şöyle yer almıştır: “Partimiz laikliği, devletin din ile hiç bir ilgisinin bulunmaması ve hiçbir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmaması manasında anlar. Din hürriyeti, tıpkı diğer hürriyetler gibi insanlığın mukaddes haklarından biri olarak tanınır. Dinin siyaset olarak kullanılmasına, devlet işlerini karıştırılmasına, başka dinler aleyhine propaganda vasıtası yapılarak yurttaşlar arasındaki sevgi ve tesanütü bozmasına ve serbest tefekküre karşı taassup duygularını harekete getirmesine asla müsamaha olunmamalıdır” (1946: 4).

Kısacası çok partili siyasi hayat, yeni bir durumu ortaya çıkarmış; din politikasını belirleyen laiklik ilkesi değişmeye ve dini söylemler, siyasal arenada yer bulmaya başlamıştır. Böylece, insanlığın mukaddes haklarından biri olarak değerlendirilen din, siyasal ve toplumsal alanda ön plana çıkmaya başlamıştır. 1945 yılından itibaren, siyasal alanda ve farklı platformlarda dinin ön plana çıkmasını, muhalif siyasi partilerin varlığına bağlayan Reed göre (1995: 149); “İlk başta politik platformda dine herhangi bir ilgi göstermekten kaçınmış olan rakip adayların, fikirlerini değiştirerek seçim vaatlerine dinle ilgili sözler eklemesi, dinin politik hayatta ön plana çıkmasına yol açmıştır.

Bu kongrede önemli bir bölümünü laiklik eleştirileri oluşturmuştur. 1947 Olağan Kurultayı'nı olağanüstü kılan, CHP'nin altı ilkesinden biri olan laikliği yeniden yorumlama isteğinin kurultaya damgasını vurması ve toplumda yükselen din eğitimi isteğinin tartışmalara neden olmasıdır (Uzun, 2012: 124). Toplumsal dayanışmanın ancak din ile mümkün olabileceğine inanan bir kısım gelenekçi CHP'liler, o güne kadar uygulanan baskıcı laiklik politikasında yumuşama talep ediyordu (Kılıç, 2012: 199).

Parti içi muhalefetin görüşüne göre; CHP tarafından o güne kadar uygulanan laiklik politikası, vatandaşların dini hayatına müdahaledir. Bu müdahale, din ile devlet işlerinin ayrılması anlamına gelen laiklik kisvesi altında yapılagelmektedir (Mardin, 2000: 99). Açıkçası, siyasi hayatın, katılımcı ve yarışmacı bir renk alması, biriken toplumsal ve dinsel sıkıntılar, CHP'nin katı laikliğine yönelik eleştirilerin görünür olmasını kolaylaştırmıştır.

Çok partili hayata geçiş ile beraber ortaya çıkan oy kaygısı, CHP'nin laikliğe bakışını ve dine karşı olan negatif tutumunu gözden geçirmesine neden olmuştur. Siyasi yarışın hızlanmasıyla CHP, popülaritesini artırmak ve seçmenleri etkilemek için din politikasında değişikliğe gitmiştir. Karpat'ın (1996: 229) da ifadesiyle laikliğin kurucusu olan CHP, diğer partilere oy kaptırmaktan korktuğu için dini özgürlüklere müsaade etmiştir. Böylece Cumhuriyetin ilk kuşağı tarafından ihmal edilen din, yeniden kamunun ve siyasetin gündemine gelmeye başlamış (Ahmad, 2010: 462); din işlerinin normalleşmesini önermek suretiyle CHP, çeşitli siyasal adımları atmak zorunda kalmıştır (Yavuz, 2008: 88).

CHP kurmayları, dinin en etkili ideolojik rakip olması (Köker, 1990: 89) nedeniyle takip edilen baskıcı laiklik politikasından taviz vermeye pek yanaşmamıştır. “Cumhuriyet’in Aşıl Topuğu” olan laiklik konusunda oldukça hassas davranan CHP'ye göre din, topluma müdahale etmemeli; inanç düzeyinde ve vicdanlarda kalmalıdır. Din alanında verilen en küçük bir taviz, cumhuriyet ilkelerine karşı işlenmiş bir ihanettir (Konyar, 1994: 294). Bundan dolayı, kurultayda üzerinde en fazla tartışılan konu, partinin baskıcı laiklik politikası olmuştur.

Din ve din eğitiminin gerekliliğini farklı örneklerle meşrulaştıran bazı milletvekilleri ve delegeler, laiklik ilkesini zedelemeyen din eğitiminin çocuklara verilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Dinin komünizme karşı bir kalkan olduğunu vurgulayan ve Türk büyüklerine ait türbelerin açılması için önerge veren Hamdullah Suphi Tanrıöver, baskıcı laiklik politikasını en sert eleştiren vekillerin başında gelir. “Milli Hatip”, “Türk Ocağı'nın çarpan kalbi” gibi unvanlarla anılan Tanrıöver (Yıldız, 2008: 642- 645) Türkiye'ye hizmet etmiş büyük adamların türbelerinin açılması gerektiğini vurgulayarak, din hizmetlerinin İsviçre'de, İngiltere'de, Fransa'da ve Amerika'da olduğu gibi kabul edilmesini savunmuştur (Tutanak, 1948: 450-458). Konuşmasının bir

yerinde köylerde cenazeleri kaldıracak imamların kalmadığını yaşadığı bir örnekle açıklar: “Arkadaşlar, en yakın misalini arz edeyim; bu Büyük Millet Meclisi’nde de mevzubahis oldu. Bir münakaşadan sonra dışarı çıktığım zaman altı tane meclis hademesi yanıma geldi, gözleri yaşlı olarak şunları söyledi: ‘Vallahi, billahi altı köyümüzde bir tek imam kaldı. Ölülere nöbet bekletiyoruz. Ondan kalkıp bu köye geliyor. Ve boyuna köy değiştiriyor. Eğer bize imam ve hatip vermezseniz, ölülerimizi köpek leşi gibi toprağa gömeceğiz’” (Tutanak, 1948: 457).

Laiklik ilkesindeki liberalleşme kararı, kısa süre içinde kendini göstermeye başlamıştır. 1947 yılında Milli Eğitim Bakanlığı, okul dışı eğitimi için bazı yeni temel ilkeleri kabul etmiştir (Mardin, 2000: 100). 1 Eylül 1947 yılından itibaren, din dersleri öğretmenleri, imam-hatipler ve ortaokulu bitirenler için beş; lise ve dengi okullardan mezun olanlar için iki yıl özel din seminerlerinin açılmasına karar verilmiştir (Gottard, 1972: 76). Laiklik ilkesindeki değişimin bir sonucu da ilahiyat fakültelerinin kurulmasıdır. 1948 yılında, CHP milletvekillerinden İbrahim Arvas ve Fatih Gökmen, imam-hatip yetiştirecek devlet okulların ve ilahiyat fakültelerinin açılması için, Meclise bir kanun tasarısı sunar. Bu durumu Demokrat Parti Milletvekili Cihad Baban şöyle değerlendirir: “Biz laiklik prensibinden zerre kadar ayrılacak değiliz. Ama din, sadece Allah ile kul arasında bir bağ değil; aynı zamanda, sosyal bir gerçeklik, bir cemaat işidir. Köylerde çoğu zaman, ölülere gömmek için bir hoca bulunmamaktadır. Eğer biz din adamı yetiştirmezsek, batıl mutaassıp inançlar yayılır. Şimdiden ‘Semavi Mektuplar’ın elden ele dolaştığı duyulmaktadır. Dini taassubun olduğu kadar, mutaassıp dinsizliğin de toplumumuzda yeri yoktur. Biz laiklik prensibini İslamı Türkiye’den atmak için almadık. Sovyet yayılmalarına karşı, Java’dan ta Atlantik okyanusuna kadar uzanan İslam kuşağının gücünden faydalanmamız gerekir” (Gottard, 1972: 77).

Kısacası, bir yandan taassuba karşı savaşırken, diğer yandan da İslam’ın ideolojik gücünden istifade edilmelidir. Bunun sonucunda, 14 Ocak 1948’de bazı milletvekilleri, ilahiyat fakültesinin açılması için Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne kanun teklifi sunmuş ve 4 Haziran 1949 tarih ve 5424 sayılı kanun ile Ankara Üniversitesi’ne bağlı olarak bir ilahiyat fakültesinin kurulmasına karar verilmiştir. Fakülte, 21 Kasım 1949’da eğitim-öğretim faaliyetlerine başlamıştır (Ayhan, 2000: 71).

Laiklik prensibini zedelememek kayd-ı şartıyla ilahiyat fakültelerinin kurulması gerektiğini belirten İnönü: “Kuran’ı Türkçeleştirmek, Türkçe Kuran ile namaz kılmak, bu Latin harflerinin hazırlayacağı bir sonuç olarak gelecektir. Şeriat bir sistemdir; Arap harfleriyle, medresesiyle, kıyafetiyle, hukuku ve dinsel siyasetiyle... Bu sistemin canlanmasına olanak yoktur. Yirmi beş yıllık bir zaman geçmiştir. Yeni düzenle de on yıl geçtikten sonra, gücünü kaybeder. Çocuklarına din eğitimi vermek isteyen ana babalar, devlete şunu söyleyeceklerdir; ya bize bırakın, ya siz yapın. Türk olmayan azınlıklara tanınan bu en doğal vicdan hakkının gereklerini yerine getirmekten, Türkleri yoksun kılmak hangi hakka dayandırılabilir? (...) Laiklik ilkesi saklı kalmak üzere, moral gereksinimlere cevap verecek bir duruma bir an önce gelmek, ülkede geniş bir ferahlık ve sempati havası estirecektir” (Barutçu, 1977: 326-327).

Laiklik prensibine uygun olarak kurulan ilahiyat fakültesi, hem moral gereksinimleri sağlayacak, hem de CHP’nin toplum nezdinde itibarını artıracaktır. CHP’nin yayın organı Ulus gazetesinde kurulacak olan ilahiyat fakülteleri şöyle yorumlanır; “yüksek din öğretiminin muhtar üniversite bünyesinde kurulacak bir fakültede yapılması laiklik prensibimize de uygun düşmektedir. Böylece bir yandan hükümetin genel murakabe göreviyle yetinip, din öğretimine karışmaması sağlanmış, diğer yandan bu vakte kadar çeşitli sebeplerle ihmale uğramış bulunan din bilginlerinin yetiştirilmesi işi en yetkili ve ehliyetli bir organa tevdi edilmiş oluyor (...) İlahiyat Fakülteleri, insanlığın en derin ihtiyacını teşkil eden bir konuyu sosyal değeri ve yüksek mahiyetiyle esaslı bir ilim halinde tetkik imkânı sağlayacaktır. Bu müesseseler, yalnız müftüler ve vaizler yetiştirmekle kalmayacaktır. Müslümanlığı hurafelerin ve ibtidaeî telkinlerin tesirinden kurtaracak değerli ilim adamları ile büyük müçtehitlere fikri gıdalarını adı geçen fakültelerin bilgi ve iman havasından toplayacaktır” (Konyar, 1994: 297).

İnönü döneminde dini baskının azalması ve laikliğin yumuşamasının bir sonucu da İslam sempaticanlığıyla bilinen tarih profesörü Şemsettin Günaltay’ın başbakan olmasıdır (Ahmad, 2010: 50). CHP’nin “ulema” bölümünden olan Günaltay’ın başbakan olması, Cumhuriyetin katı laikliğinin İslam ile uzlaşma denemesidir. Erzincan’ın Kemaliye İlçesi’nde doğan Günaltay; bir müderrisin oğlu olmanın yanı sıra, Lozan Üniversitesi’nde doğa bilimleri eğitimi görmüş bir İslamcıdır. İslamcı bir dergi olan Sebilürreşad’da yazılar yazan ve toplumsal yapının geleneksel köklerini birçok

CHP’liden daha iyi bilen Günaltay, 1923 yılında CHP listesinden Meclis’e girmiş ve 15 Ocak 1949’dan 22 Mayıs 1950 tarihine kadar başbakanlık yapmıştır (Çavdar, 1983: 2026 ve Karpat, 2009: 233). 16 Ocak 1949 tarihinde kurulan hükümet programının açıklamasında Günaltay, laiklik ilkesini şöyle savunur: “Türk inkılâbının ana prensiplerini titiz bir imtina ile savunmakta devam edeceğiz. Bütün diğer hürriyetler gibi vatandaşın vicdan hürriyetini de mukaddes tanırız. Din öğretiminin ihtiyari olması esasına sadık kalarak, vatandaşların çocuklarına din bilgisi vermek haklarını kullanmaları için gereken imkânları hazırlayacağız. Fakat lâyiklik prensibinden ayrılmamıza asla imkân tasavvur edilmemelidir. Bilhassa din perdesi altında bu milleti asırlar boyunca uyuşturmuş olan hurafelerin yeni baştan belirmesine asla meydan vermeyeceğiz. Dinin siyasete ve şahsi menfaatlere alet edilmesine de müsamaha etmeyeceğiz (...) Her türlü vicdan ve düşünce hürriyetinin masuniyeti esastır” (Günaltay, 1949: 163).

Kısacası, vicdan hürriyetini korumakla beraber laiklik, din perdesi altında milleti asırlarca uyuşturmuş olan hurafelere karşı savaştıracak bir ilkedir. Günaltay’ın liderliğindeki Cumhuriyet Halk Partisi hükümetinin Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu döneminde, 1 Şubat 1949 tarih ve 70/54-26 sayılı genelge ile 15 Şubat 1949 tarihinden itibaren din derslerinin ilkokulların 4. ve 5. sınıflarında haftada ikişer saat olarak okutulmasını öngören uygulama yürürlüğe girmiştir. Bu dersler, haftalık ders programları dışında, öğrenci velisinin onayıyla ve cumartesi günleri öğleden sonra verilecektir (Şahin, 2012: 41). 1949’un Haziran’ında Meclis’te bir demeç veren Başbakan Günaltay, kendisinin ve partisinin din politikasını şöyle savunur: “Ben, ilk mekteplerde din dersleri okutturmaya başlayan bir hükümetin başkanıyım. Bu memlekette Müslümanlara namazlarını öğretmek, ölülerini yıkamak için imam hatip kursları açan bir hükümetin başkanıyım. Bu memlekette Müslümanlığın yüksek esaslarını öğretmek için ilahiyat fakültesi açan bir hükümetin başkanıyım. Bana, kimse Müslümanlığa kasteden adam diye itham edemez. Ben, bilerek inanan bir Müslüman’ım” (Ahmad ve Ahmad, 1976: 54-55).

Türk büyüklerine ait türbelerin açılması talebi, 1 Mart 1950 tarihli ve 5566 sayılı kanun ile yerine getirilmiştir. Bu kanun ile Hacı Bayram Veli, Fatih Sultan Mehmet, Eyüp Sultan gibi türbeler, hurafelere izin vermemek kaydıyla yeniden açılmıştır (Jaschke,

1972: 104-105). Bunun yanı sıra, başta Ankara ve İstanbul olmak üzere farklı şehirlerde onar aylık olmak üzere imam hatip kursları açılmaya başlanmıştır. Ayrıca, hacca gideceklere döviz izni de verilmiştir (Mardin, 2000: 100; Jaschke, 1972: 77; Konyar, 1994: 295). Dursun'a göre, yaşanan tüm bu gelişmeler; sadece laiklik politikasında yaşanan değişikliklerin bir sonucu değildir; gelinen aşama, aynı zamanda, toplumsal gelişmenin de bir sonucudur (Dursun, 1995: 9-10). Bu boyut da göz ardı edilmemelidir. CHP'nin benimsemiş olduğu bu yeni politik tavrı, hukuk ve yargı düzenine de yansımıştır.

1949 yılında Ceza Kanunu'nda değişiklik yapılmış ve laiklik ilkesine aykırı olan, devletin sosyoekonomik, politik ve hukuksal esaslarını din esaslarına göre değiştirmeyi esas alan eylemlerin yanı sıra, cumhuriyetçiliğe aykırı amaçlar taşıyan oluşumlar da suç sayılmıştır (Berkes, 1978: 528; Konyar, 1994: 295; Gottard, 1972: 103). Bu doğrultuda, 5 Aralık 1948 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçe görüşmeleri sırasında Başkan vekili olan Ahmet Faik Barutçu; "Evrakı Buhari", "Şeyh Ahmet Vasiyetnamesi", "Mukaddes Kürsüden Gürlemeler" gibi bazı eserlerin toplatıldığı ve dini kötü amaçla kullanan Şemsettin Yeşil gibi kimselerin vaizlik vesikasının geri alındığı bilgisini Meclis komisyonu ile paylaşmıştır (Jaschke, 1972: 100-101).

Devrimin dokunulmazının laiklik olduğunu belirten Günaltay hükümetinin Adalet Bakanı Fuat Sirmen, ceza kanununda yapılan değişikliğin nedenini, din kisvesi altında zavallı-suçsuz vatandaşlar üzerinde şahsi nüfuzlarını kurmak isteyen ya da dini siyasi maksatlara engel olmak biçiminde açıklar (Gottard, 1972: 102). Dine yönelik politikadaki liberalleşmenin eleştirilere neden olduğu da belirtilmelidir. CHP'nin bu yeni politik duruşunu eleştirenler, dini sadece laiklik ve rejimin korunması bağlamında değerlendirmektedir.

Tek parti döneminde din ve İslam, siyaset alanının dışında olmaktan öte devletin kontrolünde ve denetimindedir. Çünkü din, baskı altında tutulması gereken toplumsal güçlerden birisidir. Çok partili hayata geçiş ile beraber, siyasal yapının liberalleşmeye başlaması, katı laiklik anlayışının yumuşamasına neden olmuştur. Bu durum, din politikasındaki değişimi de beraberinde getirmiştir.

Tek Parti döneminde devlet, dini siyasetin alanından uzaklaştırmakla beraber, toplumsal politikaların icrasında ondan yararlanmayı da ihmal etmemiştir. Devletin ideolojik bir

aygıtı olarak kurgulanan dine, Tek Parti Dönemi'nin laiklik politikasının tayin ettiği sınır kadar yaşam alanı tanınmıştır. Çünkü laiklik, "Kemalist vatan"ının sınırlarını tayin eden başlıca ilke olma özelliği taşır.

Türkiye'de İslam, 1945 yılında başlayan demokratikleşme sürecinden faydalanan ve kısmi de olsa özgürleşen kurumlardan birisidir. Demokratikleşme kaygısı, yükselen komünizm tehlikesi ve dinsel alanda artan cehalet, din eğitimi işlevsel hale getirmiştir. Dinin, yükselen komünizm tehlikesine karşı kendisinden faydalanılması gereken bir aygıtta da dönüştürülmeye çalışıldığı belirtilmelidir. Bunun yanı sıra, yapılan liberal açılımlarla CHP elitleri, kurucu vesayetçi bir parti olarak iktidarın devamı için halkın onayını alacaklarını düşünmüştür (Kahraman, 2010: 221).

Tek Parti Dönemi'ndeki katı laiklik politikasındaki yumuşama, her ne kadar, bazı olumsuzlukları ve suiistimalleri beraberinde getirse de, erken cumhuriyetin din algısına uygun din adamı yetiştirme gibi amaçları barındıran kurumların ortaya çıkmasına kaynaklık etmiştir. İlahiyat fakültelerinin kurulması, ilkokullarda din derslerinin seçmeli hale gelmesi; 1947 CHP Olağan Kurultayı'nın bir sonucu olmakla beraber, yükselen demokrasi rüzgârının bir sonucudur.

Halkın çoğunluğunun Müslüman olmasından dolayı, Türkiye'yi demokratikleştiren uygulamalar, dinin toplumsal yeniden fethetmesine yardımcı olmuştur. Dini görümlere kamusal hayatta yer veren laikliğe geçişin en büyük nedeni, demokratik ülkeler arasında yer alma isteğinin bir sonucu olarak demokratik açılımı yapmanın zorunluluğudur. Güvenlik kaygısıyla ortaya çıkan demokratikleşmenin zorunluluğu, Türkiye'yi ve İnönü'nün başında olduğu CHP'yi yeni bir politik duruşa sevk etmiştir. Bu duruş, din politikasında ve laiklik ilkesinde yumuşama ile sonuçlanmıştır.

2.3.2. İnönü ve Kuşatıcı Laiklik

Her tarihsel dönemin kendine has özellikleri bulunmaktadır. İnönü dönemi, Türkiye siyasal tarihinin önemli aşamalarından birini oluşturur. Din politikalarının temel ilkesi olan laiklik, bu dönemde farklı işlevlere sahip olmuştur. Bazılarına göre dışlayıcı (Kuru: 2011) bazılarına göre de baskıcı olan bu laiklik, toplumun ve siyasalın tüm alanlarını kuşatmıştır. Bizce bu dönemin laikliğin temel özelliği kuşatıcı olmasıdır. Kuşatıcılık, aynı zamanda baskıcı e totaliter olmayı zorunlu kılar. Kuşatıcı laiklik kavramını şu

anlam çerçevesinde kullanıyorum. Atatürk döneminde inşa edilen laiklik, bu dönemde neredeyse toplumun ve siyasal her alanını kuşatmış, hiçbir alanı boş bırakmamıştır. Laiklik, din ve devlet işlerinin ayrılması veya din ve vicdan özgürlüğünün sağlanması anlamına gelmekten öte bir dünya görüşüdür. Bu laiklik biçimi, Atatürk döneminde inşa ve sınırları tayin edilen dinin baskı altında tutulmasını ifade eder. Bu dönemin bariz özelliği, dine ve dindarlara uygulanan baskının boyutlarının büyüklüğüdür. Bu bölümde kuşatıcı laikliği çok boyutluluğu ile ortaya koymaya çalışacağız.

Din ve vicdan özgürlüğü, laiklik, kontrol, baskı kavramları, Türkiye laikliğinin fay hatlarını belirler. Din ve vicdan özgürlüğünü koruması gereken laiklik, devletin dini vicdanlara göndermesi anlamına dönüşür. İnönü dönemi laiklik uygulamasının en temel göstergelerinden birisi de, din ve vicdan özgürlüğünü kısıtlamaya dönük olan uygulamalardır. Bu dönemde, dini müessese ve din adamlarına yönelik uygulamalar ve laiklik politikası, sert ve baskıcı bir tavır almıştır. Halkın vicdan ve inancına yönelik, kanunlarla veya keyfi uygulamalarla kısıtlama ve yasak getirilmiştir (Akandere, 1998: 238-239). Laikliği din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılmasından öte dinin kamusal alandaki görünürlüğünü ortadan kaldırmak şeklinde anlayan Kemalist anlayış, dini ve dindarları hem kontrol etmeyen çalışmış hem de yeniden şekillendirerek makul vatandaş yapmaya çalışmıştır (Üstel, 2004: 386).

İnönü'nün otoriter tavrı ve döneminde uygulanan dinsel baskı, romanlara bile konu olmuştur. Sepetçioğlu "Cevahir ile Sadık Çavuş'un Buğday Kamyonu" başlıklı romanında kahramanları aracılığıyla İnönü döneminde, dine karşı takınılan olumsuz ve baskıcı tavrı şöyle anlatır; İnönü yanında yer alan kasabanın belediye başkanı; "Bu devirde? Bu çağda? Paşamız başımızdayken hem de? Tanrı ha? Günah ha? Hadi canım sen de!" diyerek anlatır (Sepetçioğlu, 2008: 68). Yine aynı romanın başka bir yerinde dönemin bürokratlarının dine bakışını bürokratin şu sözüyle anlatır; "Ben askerin gelişi medeniyetin gelişidir diyorum medeniyetin; sen tutmuş camilerden söz ediyorsun. Medeniyetin yanında caminin sözü mü olur Reis?" Ardından ben de seni aydın bir adam diye bilirdim, Kemalist bilirdim yazık küflü kafalının biriymişsin" (Sepetçioğlu, 2008: 78) yaşanan baskıyı ortaya koyar. Kısacası yaşanan otoriteryanizm ve dinsel baskı farklı alanlarda kendini göstermiştir.

İnönü döneminde uygulanan katı laiklik politikası nedeniyle, Tevhidi Tedrisat Kanunu'nda var olmasına rağmen-maarifçe yetiştirilmesi gereken Diyanet Mühassısı ile İmam hatip yetiştirmek üzere İmam Hatip Okullarının açılmasına engel olunmuştur. Bu politik tutum, din adamlarının cehaletine ve dinin suiistimal edilmesine neden olmuştur. CHP'nin VII. Kurultayında yaşanan sert tartışma bu suiistimalin sonuçlarındandır. Bundan dolayı laiklik de, kamuoyu tarafından yargılanmaya ve yadırganmaya başlamıştır (Bozkurt, 1969: 165-166).

Baskı nedeniyle "Mukaddeslerin can çekiştiği" (Meriç, 1994: 101) bir dönem olan İnönü döneminde yaşanan olaylardan bazıları şunlardır; Her derece okul ve topluluklarda oruç tutmak ve namaz kılma gericilik unsuru olarak kabul edilmiştir. Hafta tatilinin pazara alınması, Cuma ibadetine kısıtlama olarak anlaşılmış ve yadırganmıştır. Hac farizasının lüzumsuzluğu ve fuzuli bir masraf olduğu iddiası sık sık gündeme getirilmiştir. Dini vakıflar kaldırılmış; din adamlarının yetiştirilmesine gerek duyulmamış ve din adamlarıyla istihza edilmekten çekinilmemiştir. Birçok cami şu veya bu sebepten dolayı ibadete kapatılmıştır. Okullarda dini terbiye verilmemesinin yanı sıra; din aleyhtarı telkinlerde bulunulmuştur. Din derslerinin okutulduğu yıllarda, dersler ehil olmayanlara verilmesinin yanı sıra, din dersi almak aileden getirilecek bir belgeye bağlanılarak küçümseyici bir tavır takınılmıştır. Dini neşriyat baskı altında tutulduğu gibi, diyanetin de neşriyatı sınırlandırılmıştır. Ezan ve Kuran'ın Türkçeleştirilmesi, ciddi tepkiler doğurmuştur. İmam Hatip Okulları ve İlahiyat Fakülteleri kapatılmıştır (Bozkurt, 1969: 168-169).

Cumhuriyet Halk Partisi Üsnomal Büyük Kurultay'ından sonra değişmez Milli Şef'liğini ilan eden İnönü'nün döneminde katı laiklik politikası tavizsiz bir biçimde devam ettirilmiştir. Bundan dolayı, Atatürk reformlarını koruyan yasaları çiğneyenler ağır bir biçimde cezalandırılmıştır (Dikici, 2008:164).

Arapça ezan okuyanlar, Arapça olarak kamet yapanlar, herhangi bir dini gruba bağlı olanlar, evinde Yasin, tebareke ve amme cüzü bulunduranlar, birisine kuran veya Arapça öğretenler, dini vaaz verenler, hafızlık eğitimi verenler hem gözetim altında tutulmuş hem de cezalandırılmışlardır(Dikici, 2008: 161-192).

Bu tavizsiz laiklik uygulamalarından bazıları şunlardır; 1939'da Erzurum'un köylerinde bazı şahıslar yakalanarak adliyeye sevk edilmişlerdir. İçişleri Bakanı, 3üncü Umumi

Müfettişliğine gönderdiği bir yazıda, ‘çocuklara Arapça tedrisat yaptırılanlarla ilgili olarak kanunlarımıza ve rejime aykırı olan bu vakıa faillerinin fenalıklarını yerinde bastırmak ve sari mikroplar gibi yurda dağıtmamak başlıca esastır. Binaenaleyh Halk Partisi ve evleri cihazı ile harekete geçilerek bu kötü propagandalar önlemek ve kötülerini adaletin pençesine vermek lazımdır. Bu yoldaki iyi çalışmalarınızı memnuniyetle takip ediyorum’ sözleriyle görevlileri uyarmıştır (Dikici, 2008:165).

Arapça tedrisat yaptıran birçok insan yakalanarak adliyeye sevk edilmiştir. Çocuklara hafızlık yaptıranlar, Arapça harflerle basılmış Elifba, Amme, Tebareke cüzleri satanlar, baz mahallelerde imamlık yapanlar cezalandırılmışlardır. Bu tür olayların çoğalması üzerine Diyanet İşleri Reisi Şerafettin Yaltkaya 1942 yılında İstanbul Müftülüğü’ne bir yazı göndermiş ve yasakları hatırlatmıştır: ‘Bazı Kuran öğreticilerinin ilk tahsil çağındaki çocukları kursa devam ettirdikleri istihbar edilmiştir. Bu gibi usulsüz hareketlere meydan verilmemesi lüzumu ehemmiyetle beyan olunur.’” (Dikici, 2008:165-166).

İnönü döneminde şeyhlik yapanlar takibat altına alınmış, evinde herhangi bir Arapça kitap bulunduranlar yargılanmıştır. 1943 yılında Kocaeli Akça Camiinde Bayram namazında vaaz veren Şevket Sezen; “Muhitimiz layiktir, fakat din yoktur, mekteplerde ise din olmadığı gibi dine de alaka yoktur. Siz babalar evlatlarınızı evlerinizde din dersi öğretiniz, namaza ve camilere alıştırmınız, bu babdaki mesuliyet-i maneviye velilere aittir, sonunda siz mes’ul olursunuz’ şeklinde sözleri dolayısıyla adliyeye sevk edilerek yargılanmıştır (Dikici, 2008:169).

Milli şef döneminde halkın en fazla tepkisini çeken uygulamalardan birisi de, Türkçe Ezan uygulamasıdır. 2 Haziran 1941 yılında çıkarılan bir kanunla Arapça olarak ezan okuyanların üç ay hapis ile cezalandırılmasına karar verilmiştir. Adalet bakanı Fuat Sirmen’in bir açıklamasına göre, 1947 yılında ezanı Arapça okumaktan dolayı 29 kişi tutuklanmıştır (Gottard, 1972: 46).

Toplumsal hayatın hiçbir alanında varlığı kabul edilmeyen, yadsınan din basında da görülmez. 1940’lı yıllardan sonra basında çıkan bazı haberlerden dolayı basın kuruluşları ikaz edilir. Matbuat Umum Müdürlüğü tarafından basına yönelik talimat hazırlanmıştır. Bu talimata göre; ‘Dinler mevzuu gerek tarihi gerek temsili ve gerek mütalaa kabilinden olan her türlü makale, bend, fıkra ve tefrikaların neşrinden tevakkı

edilmesi ve başlanmış bu kabil tefrikaların en geç üç gün zarfında nihayetlenmesi ehemmiyetle rica olunur” basın uyarılmıştır (Akandere, 1998: 239).

Dinsel öğelerden kendini kurtaran bir kültür atmosferi inşa etme projesi (Karacasu, 2001: 335) dini hayatın kontrol altına alınmasını veya din eğitiminin yasaklanmasını, dini eğitim konusunda cehaletin ortaya çıkmasına neden olmakla beraber din eğitimi de yeraltına inmiştir. Din eğitimini gizlice cami hocasından almaya çalışan halkın ihtiyacı çoğu zaman görmezden gelinmiştir. Ancak yasak olmasına rağmen halk çocuklarına en azından Kuran-ı Kerim okumayı veya temel ilmi bilgilerini öğretmek için yoğun çaba sarf etmiştir (Özcan, 2015: 232) Aynı şekilde aydın din adamı yetiştirmek için kurulan Diyanet Reisliği, vaiz veya dini hizmetlerde bulunmak için başvuranlarda CHP’den tavsiye ve öneri almıştır. Nitekim Diyanet yazışmalarında bu durum; “Cumhuriyet prensiplerine karşı iyi durum ve hareketi sabit olduğu takdirde vaizlere ve dini hizmetlerde bulunmak için talep edenlere hizmet etme imkanının verilmesi” şeklinde karşılık bulmuştur (Albayrak, 1973: 243)

CHP’nin din aleyhtarlığına dayanan din politikası, özellikle çok partili siyasi hayatın başlamasıyla beraber, CHP’nin dinsiz bir parti olduğu propagandasına malzeme teşkil etmiştir. CHP’nin dinin kamusal hayattaki görünümüne karşı olan politikası, muhalif partilerin CHP’yi dinsiz bir parti olarak göstermesine kaynaklık etmiş ve muhafazakâr, dindar seçmenin oylarının CHP’nin dışındaki partilere kaymasına neden olmuştur (Cem, 1974:377).

Aksoy’a göre İnönü döneminde dinsel alanı ilgilendiren üç düzenleme yapılmıştır. İlk olarak, 1938 yılında cemiyetler kanunu çıkarılarak din, mezhep ve tarikat gibi farklı cemiyetlerin kurulması yasaklanmıştır. Buradaki asıl amaç Alevi, Sünni, Bektaşî, Nakşibendilik ve Nurculuk gibi dini grupların kurulmasına ve yeniden ortaya çıkmasına engel olmaktır. İkinci olarak, belirli bir dini gruptan destek alma amacını taşıyan siyasi partilerin kurulması da yasaklanmıştır. Böylece partilerin tüzük ve programlarında din ve din özgürlüğü gibi söylemleri yer alması kontrol altına alınmıştır. Üçüncüsü de 1949 yılında TCK’da değişiklik yapılarak devletin laik yapısını değiştirmeyi hedefleyen eylemler suç kapsamına alınmıştır (Aksoy, 2005: 128).

Ali Fuat Başgil’in Hz. Muhammed’e Dair isimli Sebilürreşad tarafından basılan bir eserin toplatılması üzerine yazdığı mektuba Matbuat Umum Müdürü Vedat Nedim

Tör'ün vermiş olduğu cevap, dönemin ruh halini ve dinsel baskının boyutunu ortaya koyması bakımından manidardır: “Biz her ne şekil ve surette olursa olsun memleket dahilinde dini neşriyat yapılarak dini bir atmosfer yaratılmasına ve gençlik için dini bir zihniyet fideiği vücuda getirilmesine taraftar değiliz. Zat-ı Alilerinin herkesçe de müsellemlenilen olan ilim ve faziletinize hürmetkârız. Ancak günün bu kabil neşriyata tahammülü olmadığını siz de takdir edersiniz” (Başgil, 2003: 10). Özellikle tek parti döneminde dinsel alanda yapılan reformlar ve çıkarılan kanunlar, dinsel özgürlüğü sınırlamış, din özgürlüğü baskı altına alınmıştır (Tanör, 1999: 188).

İnönü döneminde uygulan dinsel baskının iki nedeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki, “Kamusal alanı dini değerlerden, toplumu da dini simgelerden arındırma, dinin etkisini azaltmak için onun üzerinde mutlak anlamda kontrol ve denetim sağlamaktır (Çaha, 2001: 77-89). İkinci olarak ise milli şef döneminde başlayan laiklik uygulamalarını derinleştirmek, kökleştirmektir (Dikici 2008: 187).

1930'lu yıllardan 1950'li yıllara kadar Türkiye'de din alanda hakim olan atmosfer, oldukça baskıcıdır. İnönü de bu atmosferi aynen sürdürmüş ve hatta devrimler konusunda hassasiyeti biraz daha artırmıştır. Atatürk'ün manevi mirasının koruyucusu İnönü, devrimler konusunda hiçbir geri adım atmamış, Arapça ezan okuyanlara verilecek ceza oranını artırmıştır (Gotthard, 1972: 101)

Atatürk'ün devrimlerinin ve laiklik uygulamalarının sıkı bir takipçisi ve bekçisi olan İnönü'nün ilk yaptığı icraatlardan birisi, 1935 yılında başlayan dilde sadeleşme ve Arapça veya Farsça kökenli kelimelerin Türkçeden arındırılmasını amaçlayan tasfiyeci eğilimi gözden geçirmek olmuştur. İnönü, dilden atılan yabancı kelimelerin yerine Türkçe sözcüklerin kullanımını yaygınlaştırmak amacıyla gazetelerin ve radyonun desteğiyle yeni bir kampanya başlatmıştır. Bunun yanı sıra, Atatürk'ün laik reformlarını empoze etmek için cezai yaptırımlara da gidilmiştir. Örneğin, 2 Haziran 1941'de kabul edilen Ceza yasasının hükümlerine göre, eski başlık ve Arapça harfleri yasaklayan kanunların ihlal edene uygulanacak ceza arttırılmıştır. Arapça ezan ve kamet yasaklanmış ve ihlal edenler üç aya kadar uzatılabilecek hapis cezası ile cezalandırılmışlardır (Feroze, 2000: 34).

İnönü'nün, Atatürk'ün laiklik politikasını sürdürmüş olduğu belirtilmelidir. Ancak Atatürk'ün vefatının ardından İnönü'nün dine karşı daha yumuşak bir tutumu içeren

politika izleyeceği şeklinde bir beklenti vardı. Çünkü İnönü Terakkiperver Parti'nin bazı üyelerini hükümete almıştı. Ancak aynı zamanda, 1941 yılında Şapka Kanunu'na ve Ezan'ın Türkçe okunmasına karşı çıkanlara verilecek ceza arttırılmıştır. Dini alanı ilgilendiren yumuşamaya tek somut delil, İslâm Ansiklopedisi'nin Türkçe baskısının Eğitim Bakanlığınca desteklenmesi olmuştur (Feroze, 2000: 75).

İnönü, genel olarak Atatürk devrimleri konusunda “tutucu olmuş”, yapılan devrimlerin dejenere edilmemesi konusunda oldukça hassas davranmıştır. Onun devrimler konusundaki tutum ve davranışını gazeteci olan damadı Metin Toker şöyle tanımlar: “İnönü ne gerici ne tutucu olabilirdi. Çünkü devamlı biçimde kendisini yenileyen bir adamdı. Eğer benden onun bu tarafını tanımlamam istenilirse şöyle derdim: ilerici atılımlarda tutucuydu” (Kalkanoğlu, 1992: 142).

Atatürk ve İsmet İnönü'nün dine, dinsel olana veya muhafazakârlığa karşı tavır alışlarının önemli nedenlerinden birisi de, Dürrizade'nin Ankara Hükümeti ve milli mücadele aleyhine vermiş olduğu fetvadır. Dürrizade'nin fetvasının ardından 1920'de Millî Meclis'in büyük ihaneti karşı kabul ettiği, dinin yanlış kullanımına ilişkin bir cümle içeren yasa ve 1926'da kabul edilen Ceza Kanunu ‘dini, dinî duyguları ve dinin kutsal saydığı değerleri yanlış kullanarak halkı devletin güvenliğini tehlikeye sokacak hareketleri teşvik etmeyi’ kesinlikle suç sayıyordu. Bu fetvanın yansımaları İnönü'nün konuşmalarında bariz olarak görülür. Örneğin 7 Haziran 1957 tarihinde Mecliste konuşan İnönü, dini siyasete araç etmeyi yasaklayan hükmün tarihsel arka planını şöyle açıklar: “Bizim yürürlükteki rejimimize dini siyasete araç etmeyi yasaklayan hüküm nereden rejimimize dini siyasete araç etmeyi yasaklayan hüküm nereden ve niçin gelmiştir? Bunun kaynağı ulusal savaşa kadar gider. Ulusal savaşta yine taraf, Türkiye Devleti'nin yeryüzünden kalkmasına karar verdi ve bunun için halifeyi, padişahı ve ulemasını araç olarak kullandılar... Ulema toplandı. Şeyhülislam bunların başına geçti. ‘Anadolu’da Mücadele edenler kâfirdir’ fetvasını verdi. Huzurunuzda konuşmak şerefine eren bu arkadaşınız onların içinden seçilen beş-altı idam mahkûmundan birisidir. Halifenin Şeyhülislam Dürri Efendi'nin fetvası ile... Yunan uçakları her gün avuç avuç Şeyhülislam Dürri Efendi'nin fetvasını bizim saflarımıza atardı. Ne derlerdi bunlar? ‘Anadolu’da ülkeyi kurtaracağız diye mücadele edenler arabozucudurlar. Bu adamlar, kâfirdirler” (Kalkanoğlu 1992: 163; Aydemir 1999: 109).

Oğlu Erdal İnonu'ye genç bir subayken laiklik anlayışının nasıl olması gerektiği üzerine kafa yoran İnonu, gençken din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılmaması gerektiğini, din ile devlet işlerinin beraber götürülebileceğini düşünürmüş. İnonu'ye göre, Kurtuluş mücadelesi sürecinde yaşanan siyasal gelişmeler, din ulemasına devlet işlerinde ortaklık tanımının yanlış olduğunu göstermiştir. Yapılması gereken, din devlet işlerini tamamen birbirinden ayırmaktır. Cumhuriyetin laiklik anlayışına türlü sıkıntılarla geldiğinden bahseden İnonu, din adamlarına devlet işlerinde ortaklık tanındığı takdirde doğru ile yanlışın karışacağını ve bu durumda devletin güvenliğini zedeleyeceğini söyler (İnonu, 1998: 234). İki farklı kutup olan din ile devlet ilişkileri ayrı olmalıdır.

Babası ile ilgili hatıralarında Erdal İnonu, babasının din istismarından hiç taviz vermediğinden bahseder. İnonu; “ok partili düzene geçildikten sonra, siyasal parti başkanlarının meydan konuşmalarında vatandaşların din duygularına sık sık hitap ettiklerini herkesten daha iyi Müslüman olduklarını anlatmaya çalıştıklarını gördük. Bu din istismarı akımına babam hiç ödün vermedi. Hep anlatılır, kendisinden ‘aman paşam Allah’ın adını anmayı ihmal etmeyin’ dileğinde bulunan yerel politikacılara ‘işte konuşmanın sonunda vatandaşlarıma Allah ısmarladık dedim’ şeklinde yanıt verirdi. Bir hayli oy kaybetme pahasına bu konuda hiç ödün vermeyen davranışının nedenlerini... şöyle anlatırdı; Din istismarı edebiyatını ben herkesten iyi bilirim. Biz, zaten o ortamda büyüdük. Ama ben de bir defa bu yola girsem, bu yarışı istesek de durduramayız. Kimse başkalarının altında kalmak istemez. Sonunda laiklik elden gider” (İnonu, 1998: 235).

Kazım Karabekir ile İnonu arasında geçen şu diyalog, İnonu'nün politikalarını ve dine karşı tavrını ifa etmektedir: Karabekir Paşa, 1923 yılında Ankara'nın Keçiören semtinde, “Kubbeli Köşk” diye bilinen bir küçük köşkte oturmaktadır. 19 Ağustos 1923 günü Mustafa Kemal, Lâtime Hanım ve İsmet Paşa bu köşke yemeğe gelirler. Yemekte çıkan tartışmada İsmet Paşa bir inkılâp hamlesi teklif eder ve der ki; hocaları toptan kaldırmadıkça hiçbir iş yapamayız. Bugünkü kudret ve prestijimizle bugün bu inkılâbı yapmazsak hiçbir zaman yapamayız... İnonu üç maddelik program önerisinde bulunur; İslâmlık terakkiye manidir, Arap oğlunun yavelerini Türklere öğretmeli, Hocaları toptan kaldırmalıdır (Mumcu, 1993: 97-98). Bundan dolayı, böylesi bir bakış açısının ürünü

olan, İnönü'nün asıl yapıcılarında biri olduğu Cumhuriyet inkılâplarının nerdeyse tamamı, doğrudan veya dolaylı, dinle bağlantılıdır (Kara, 2000: 33).

İnönü'nün politik ve dini tutumun oluşmasında içinde bulunduğu dönem ve şartlar etrafında oluşan algının etkisi yadsınamaz. Osmanlının gerilemesinin nedeni olarak mevcut din anlayışının görülmesi ve İslam'ın yaşanma şekli yönelik algı İnönü döneminin din politikasını belirleyen parametrelerdendir (Özcan, 2015: 151). Dönemin gazetecisi Ziyad Ebuzyiya'ya göre ismet Paşa'nın laiklik yobazıdır ve dinin zararlı olduğuna inanmaktadır. Bunun nedeni ikinci cihan harbinde Araplardan görülen muamelenin etkisi olabilir (Gerger, 1991: 44) Bu bağlam da Atatürk ve İsmet İnönü'nün içinde bulunduğu Batıcı cenaha göre, siyasal çöküşün nedeni, hurafeler ve batıl inançlardan oluşan bir din, gözü ahirete dönük toplumsal yapı ve kaderi ön plana çıkaran zihniyettir (Kara, 2001: 193). Her ne kadar milli mücadele boyunca Kemalistlerle din arasındaki zoraki bir nikâh yapılmış olsalar da, bu uzun sürmeyecekti. Çünkü din, iktidar seçkinlerinin yapacakları reformlar için engel çıkarma ihtimali vardı (Aydın, 2001: 349).

Yukarıda görüleceği üzere kuşatıcı laiklik, siyasalın ve ideolojinin toplumu tayin etmesini savunur. İnönü döneminde ideolojik laiklik toplumun sınırlarını belirlemiştir. Hayat, laiklik tarafından kuşatılmış vaziyettedir. Bu durum, metazoriyi ve baskıyı da beraberinde getirmiştir. Fransız laikliği en kaba haliyle bu dönemde kendini göstermiştir. Bu durum hem laikliğin dinsizlik olarak anlaşılmasına neden olmuş hem de CHP'nin din politikalarının baskıcı bir özellik kazanmasına neden olmuştur.

2.4. Bülent Ecevit Dönemi CHP'nin Din Politikaları

Bu bölümde, CHP tarihinde farklı bir yere sahip olan Bülent Ecevit ve Ecevit'li CHP değerlendirilecektir. Ecevit, CHP tarihinde önemlidir; çünkü bu dönemde ilk defa CHP, katı laiklik politikasında uzaklaşmış, geleneksel ve dindar kitlelere yaklaşmıştır. Bu açılımla beraber CHP, çok partili hayata geçildikten sonra ilk defa yüksek oy almıştır. 1973-1977 yılları arası CHP'de değişimin en yoğun yaşandığı yıllar olmuştur. Çalışmamın bu bölümünde Ecevit dönemi CHP'nin din politikaları ortaya koyulacaktır.

Hem anne hem baba tarafından seçkin bir aileye sahip olan Ecevit, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Adli Tıp profesörü Fahri Ecevit ile Ressam Fatma Hanım'ın oğludur.

Şair ve oldukça duygusal bir insan olan Ecevit, 1954 yılında CHP'ye üye olarak aktif siyasete atılmıştır. Kasım Gülek, Kamil Kırkoğlu ve Metin Toker'in ricası üzerine 1957 seçimlerinde Ankara'dan aday gösterilerek Meclis'e girmiştir. 1957 yılında, dönemin en genç milletvekili olan Ecevit, 1960-1961'de kurucu meclis üyeliği yapmıştır. 1962-1965 yılları arasında İnönü hükümetlerinin Çalışma Bakanı olarak görev yapan ve işçilerin dostu olan Ecevit, Ecevit, 18 Ekim 1966 yılında rakibi Kemal Satır'ı yenerek CHP Genel Sekreterliği görevine getirilmiştir (Akar, 2002: 18 & Bila, 1987: 303). Ecevit, ilk defa CHP'yi toplumsallaştırmanın yanı sıra, siyasal katılımın neredeyse hiç olmadığı bir partiyi halka açmıştır. Hem kendi siyasal tavrı hem de din anlayışı ve politikası, halk nazarında CHP'yi ve Ecevit'i farklı bir yere taşımıştır.

“Eski kavramlardan kurtulmadıkça yeni bir dünya kurulamaz” (Arcayürek, 2006: 29) diyen Ecevit'in siyasal yaşamındaki sıçrama noktası, 10 Ekim 1965 seçimleri olmuştur. Seçim Öncesinde 1965 seçim bildirgesini hazırlayan Parti Meclisi'nde bulunan Ecevit, seçim bildirgesinin “Halkçılık” bölümünü hazırlamıştır. Hazırlıklar sona erdiğinde bildirgenin “ideolojik içeriğini” soran gazetecilere İnönü, CHP'nin “Ortanın Solunda bir parti” olduğunu söylemiştir (Mirkelamoğlu, 2005: 24). İnönü tarafından, tartışmalara neden olan Ortanın Solu söylemini halka anlatmak üzere PM içinden bir grup görevlendirilir. Bundan sonraki süreçte Ortanın Solu söylemi, Ecevit'le özdeşleşir (Arcayürek, 2006: 30-31).

Ortanın Solu söylemini İnönü'nün ortaya atmasına rağmen bayraktarlığını yapan Ecevit olmuştur. Ecevit ile İnönü'nün arası 12 Mart Muhtırası ile açılmıştır. Ecevit, 12 Mart 1971 Muhtırası'na destek veren İnönü ile ters düşerek genel sekreterlik görevinden istifa etmiştir. İnönü ile karşı karşıya gelen Ecevit, CHP'nin 5. Olağanüstü Kurultay'ın da yapmış olduğu konuşmada açık açık İnönü'ye karşı çıkmış ve delegelere kapıkulu olmamalarını istemiştir; “Artık kabul etmek gerekir ki, CHP bir önder partisi olmaktan çıkmış örgüt partisi haline gelmiştir. Artık bu parti, Sayın İnönü'ye saygımız ne kadar sınırsız olursa olsun, ‘Elbette İsmet Paşa'nın bir bildiği var’ varsayımına göre değil, kendi bildiğine göre kararlar verecektir. Bu bir bakıma partideki yaşama güdüsünden ve yaşama gücünden doğan bir istektir. Bu zihniyetten çıkmak aslında erginleşmektir. Kendi kendine düşünebilmek ve yürüyebilmektir. Tekrar söylüyorum, asıl öncelikle halledilmesi gereken şudur; CHP'de buyruk mu işleyecek hukuk mu işleyecek? Buna karar vereceğiz. Daha açık söylüyorum, vereceğiniz karar şudur; demokratik bir partinin

kanunlara saygılı özgür üyelerimi olacağız, yoksa kapıkullarımı olacağız? Karar sizindir” (Kili, 1976: 325)

Ecevit, 14 Mayıs 1972 tarihinde Kurultayda İnönü’yü yenerek CHP’nin Genel Başkanlık koltuğuna oturmuştur. Böylece İnönü’yü deviren adam olarak tarihe geçmiştir (Akar, 2002: 21) tarihe geçmiştir. Kısacası, Ecevit demokratik seçimle gelen bir lider olarak göreve başlamıştır. Arkasında, Atatürk’te, İnönü’de olduğu gibi bir “Milli Kurtuluş Savaşı yaratıcılığı”, “Milli Kahramanlık”, “Devlet Kuruculuğu”, bir “tarihten gelmelik” yoktur. CHP için de Ecevit için de zor bir sınav dönemidir. CHP örgütü, demokratik, modern bir parti olmanın gereklerine uymanın zor koşullarını dikkate alarak bir tercih yapmıştır(Kili, 1976: 332-333).

2.4.1. Ecevit ve Laikliğin Esnetilmesi

İnönü, 4 Mayıs 1972’de toplanan CHP’nin 5. Olağanüstü Kurultay’ında, “Ya Ben, Ya Bülent” sözleriyle siyasetinin partisince onaylanmaması durumunda istifa edeceğini açıklamıştı. Olağanüstü Kurultay’da, parti meclisi için yapılan güven oylamasında Ecevit yanlılarının 709 oy ile güvenoyu alması üzerine, 8 Mayıs 1972 tarihinde 34 yıldır görev yapmış olduğu İsmet İnönü istifa etmiştir. 4 Kasım 1972 tarihinde CHP üyeliğinden, 14 Kasım 1972 tarihinde de milletvekilliğinden istifa eden İnönü’nün yerine 14 Mayıs 1972 tarihinde genel başkanlığa seçilen Ecevit geçmiştir. Ecevit’in din ve laiklik anlayışını 1973 öncesi ve sonrası diye iki döneme ayırmak mümkündür. Bu bölümde Ecevit’in din ve laiklik anlayışını betimlemeye çalışarak fay hatlarını ortaya koymaya çalışacağım.

Siyaset yolcuğunun başlangıcında klasik CHP’li reflekslere sahip olan Ecevit, 1970’li yıllardan itibaren zihinsel dönüşüm yaşamaya başlar. 1970’li Yıllardan itibaren Laiklik konusunda da yumuşamadan, inançlara saygılı laiklikten yanadır. Hasan Bülent Kahraman, Ecevitli CHP’nin 1973-1977 yılları arasını klasik Kemalist ödünsüzlükten laiklik alanında da kopmanın üstü kapalı da olsa yollarının arandığı bir dönem olarak tanımlar (1993: 109).

Ecevit’in düşünce sisteminde laiklik önemli bir yer tutar. 11 Kasım 1969 yılında Ankara’da Sosyal Demokrasi Dernekleri Federasyonunca düzenlenen Atatürk’ü anma toplantısında yapmış olduğu uzun konuşmada Atatürk’ün her türlü tutuculuğa karşı

(Ecevit 1973: 18) olduğunu vurgulayan Ecevit'e göre laiklik, "kimseyi kendi düşünce ve inançlarından ayrılmaya asla zorlamaksızın başkalarının düşünce ve inançlarına saygılı olmağa, başka düşünce ve inançtaki kimselerle de ulusun iyiliği, devletin esenliği için el ele çalışmaya bizi alıştırmış" (Ecevit, 1973: 53) olan bir ilkedir.

Ecevit'e göre, Cumhuriyetin Aşıl topuğu olan laiklik, "söylencedeki Ahilleus'un topuğu" kadar yaşamsal önem taşır. Yani laiklikten vuruldu mu, bu cumhuriyet yıkılır, bu toplum çöker ve bu ulus çözülür" (Bila 2001:246). Ona göre, laiklik ilkesiyle kafalar bağnazlığın ve hurafelerin sınırlamalarından kurtulmuştur (Ecevit, 1973: 52).

İkinci İsmet İnönü olarak görülen Ecevit'e göre laiklik, demokrasinin temel amaçlarından birisidir. Çünkü Laiklik, tolerans kültürünü temel alan ve toplumsal farklılıkları bir arada tutan bir davranış biçimidir. "Laiklik; toleransı, eski geleneklerimizde arasında bulunmakla beraber sonradan yitirilen toleransı, Türk toplumuna yeniden yerleştirmeye başlamıştır" (Ecevit, 1973: 52).

Ecevit, CHP tarihinde laikliği yeniden yorumlayan kişidir. Bir üst yapı devrimi olan laiklik ile Türkiye'de din-devlet ayrımı gerçekleşmiştir. Laikliğin ilan edilmesine kadar, her türlü yeniliğin karşısında olan, halkın yararından öte kendi çıkarını düşünenlerin sığınağı, dinin ters yorumlanmasına ve dinsel duyguların istismar edilmesine kaynaklı eden bağnazlık, laikliğin kabulüyle zayıflamaya ve etkisini yitirmeye başlamıştır (Ecevit, 1973: 45).

Der Spiegel dergisinde çıkan 'Atatürk'ün mirası ve Türk Demokrasisinin Hali' başlıklı makalesinde Ecevit, CHP'nin tarihsel misyonunu ve laiklikle ilişkisini şöyle anlatır: "Atatürk'ün toplumu çağdaştırma programı ve laiklik ilkesi, çok partili demokratik rejimin tüm çetin sınav ve zorlamalarına, hatta şoklarına dayanabildiyse bunu sağlayan başlıca etken, Cumhuriyet Halk Partisi'nin tarihsel görev duygusu ve Atatürk'ün düşüncelerine doğuştan bağlılığı idi (Arcayürek, 2006: 485). Ona göre Atatürk, CHP'yi reformlarının ve toplumu çağdaştırma ve demokratikleştirme programının başlıca siyasal aracı olmakla görevlendirmiştir. CHP, demokratik ve çağdaş Türk toplumunun gelişme süreciyle bütünleşmiş bir siyasal kuruluştur (Arcayürek, 2006: 484).

1970 yılının başında, "Ortanın Solu" söylemi ile beraber laiklik konusunda yeni yorumlar getirilmiş, klasik laiklik yumuşatılmaya çalışılmıştır. Bu konudaki en başarılı

çalışma, Ecevit'in danışman ekibinde yer alan Ahmet Naki Yücekök'ün yapmış olduğu 'Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı' başlıklı doktora çalışmasıdır. Yücekök çalışmasında klasik CHP düşüncesinin dışında dinin anlamını ve fonksiyonunu ortaya koyar. Yücekök'e göre, "din, düzenden yarar sağlayamayan bir kısım küçük burjuvazinin kapitalist gelişmeye karşı radikal direnişini oluşturan bir ideolojidir" (Yücekök, 1971: 375) ... "Din, bir umacı değildir. Kendi başına gerici bir inanç sistemi olduğu da iddia edilemez. Fakat ekonomik ve toplumsal çıkarları nedeniyle toplumu geri götürmeye çalışanların ya da toplumu olduğu yere bağlama çabasında olanların elinde gerici bir unsur haline dönüşmektedir" (Yücekök, 1971: 377). Kısacası solun, yüzeysel bir biçimde gerici olarak tanımlandığı insanlar, kapitalizme ayak uydurmakta güçlük çeken ve büyük burjuvazi tarafından alt tabakalara doğru itilen küçük mülk sahipleridir (Yücekök, 1971: 375). Kuşkusuz toplum içinde yaygın bulunan inançlar ve değerler toplumda yer alan kişilerin davranışlarını ve vaziyet alışlarını belirleyen başlıca etkenlerdir (Yücekök, 1987: 161). 1973- 1980 yılları arasında Ecevit ile beraber CHP'de siyaset yapan Haluk Ülman bu durumu şöyle ifade etmektedir: "Gericilik nedir? Örgütlenmiş din geleneklerinin gerçek nitelikleri nedir? Gerici denilen kimlerdir? Bunların gerçek eğilimleri nedir?... Biz CHP'liler, başta İnönü olmak üzere, dar çerçeveli bir laiklik saplantısı ile öteden beri gericiliğe ve irticaya karşı çıkarak, devrimci bir parti olarak bindiğimiz dalı kesmişiz. Elbette oy kaybetmişiz" (Sağlamer 1974: 299). Bundan dolayı 1973 seçim bildirgesi olan "Ak Günlere" kitapçığında, halkın din ve inanç biçimine saygılı olan bir laiklik anlayışının benimsenmeye çalışıldığını belirtmeliyim.

Klasik CHP'li reflekslerin ayrılmaya başlaması ile beraber, din ile laiklik veya Orta'nın Solu söylemini uzlaştırılmaya çalışılmıştır. Hatta bundan dolayı Ecevit, Konya mitinginde söylemiş olduğu "Ortanın Solu Hazreti Muhammed'in yolu" sözünden dolayı İsmet İnönü tarafından da uyarılır (Kırca, 2005: 13).

Cumhuriyetin ilk döneminde din dâhil olmak üzere birçok özgürlüğün kısıtlandığını savunan Ecevit'e göre bunun nedeni, hurafelerden dolayı İslam'ın tanınmaz hale gelmiş olmasıdır. Bu yozlaşmayı gidermek için, türbelerin kapatılmış ve din alanında bazı yasaklamalar yaşanmıştır (Ünal, Aksiyon, 01. 03. 1997).

Ancak 1970'li yıllardan itibaren Ecevit, klasik CHP'li reflekslerin kaybetmeye ve dine olumlu olarak yaklaşmaya başlamıştır. CHP'nin 1973 yılındaki seçimlerdeki başarısının altındaki önemli faktörler arasında din bakışta yaşanan değişme olsa gerek. CHP, kitlelerle sağladığı kaynaşma neticesinde yüzde 33,3 oy alarak seçimlerden birinci parti olarak çıkmıştır(Uyar, 2011: 127). Ancak İnönü, 1973 seçimlerinde din istismarının yapıldığını ve bunun neredeyse meşru bir durum haline geldiğini belirtmiştir. İnönü'ye göre, seçimlerde yapılan din istismarının bazı faydaları olsa bile diğer partiler de bu durumdan rahatsız ve şikâyetçidir (Mirkelamoğlu, 1975: 192).

Din bağlamında değerlendirilmesi gereken bir kavram da din istismarıdır. Ecevit'e göre toplumsal hayatta Atatürk devrimlerinden dolayı çıkarı bozulan tutucu insanlar devrime tepki göstermişlerdir. Ecevit'e göre, "yapılmış devrimlerden çıkarı bozulanların başında da, maddi güçlerini veya manevi nüfuzlarını din istismarı yoluyla sağlamaya alışmış olanlar vardı"(Ecevit, 1973: 45). Çağdaşlaşmaya karşı halkta biriken hoşnutsuzluğu bu çevreler kendi amaçları için kullanmaktan tereddüt etmemişlerdir.

Sol siyasal gelenekte sıklıkla tekrar edilegelen bir düşünce de din sömürüsünün ardında çıkarıcılık veya ekonomik sömürü olduğu vurgusudur. Ecevit'e göre de, yeniliklere din adına gösterilen tepkilerin altında ekonomik çıkarlar bulunmaktadır. Din ekonomik çıkarı örten bir maskedir. Din sömürüsü, ekonomik sömürüye alet edilmektedir. Çıkarıcı çevreler, kendi çıkarlarını devam ettirebilmek için yenilikleri din ile çelişik gibi göstererek önlemeye çalışmışlardır. Ecevit bu düşüncesini şöyle delillendirmektedir: "Bir an için kabul edelim ki 'şapka gâvur icadıdır, o yüzden İslam dinine aykırıdır.' Fakat 'toprak işleyenindir' ilkesi, İslam Dininin, Müslüman toplum düzeninin temel ilkelerinden biri olduğu halde, bu ilkeye dayanan bir toprak reformu ile çıkarları bozulacağını düşünenler, böyle bir reform isteyenleri de kâfirlikle komünistlikle suçlamaktan kaçınmamışlardır."(Ecevit, 1973: 70-71).

1972 kurultayında CHP'nin başına geçen Ecevit ile CHP, tek parti döneminden sonra 1973 seçimlerinde birinci parti olarak iktidara gelme şansı yakalamıştır. "Bu düzen değişecek," "Toprak işleyenin, su kullananın" sloganıyla halkla buluşan sol bir söylem ile CHP "köklü" bir değişim sürecine girmiştir. Ecevit söylem ve politikalarıyla İnönü CHP'sinin devlet ve siyaset anlayışını yeniden kurgulamış; CHP'yi "devletin partisi" algısından uzaklaştırmıştır (Ete 2010: 6-7).

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, siyasal hayatının bir bölümünde klasik CHP'li reflekslere sahip olan Ecevit, 1970'li yılların başından itibaren değişmeye; din ve laikliği farklı yorumlamaya başlamıştır. Kendi söylemini veya ortanın solu söylemini dinsel kavram ve metaforlarla meşrulaştırmaya çalışan Ecevit, bu cesur ve yenilikçi yaklaşımıyla halkın desteğini almıştır. Bu değişim olmakla birlikte, kurumsal bir değişim olmadığı da belirtilmelidir. Ecevit, özellikle, özgürlükçü ve dini devletin hegemonyasından koruyan özgürlükçü laiklik anlayışına kurumsal düzeyde sahip değildir. Ancak ilk defa CHP'nin klasik tavrının dışında bir siyaset izleyen Ecevit, bundan dolayı olsa gerek ileri ki süreçte CHP'den ayrılmıştır.

İnişli çıkışlı bir siyasi hayata sahip olan Ecevit, 30 Ekim 1980 günü CHP Genel Başkanlığı'ndan istifa etmiştir. Milli Güvenlik Kurulu kararı ile 16 Ekim 1981'de tüm siyasi partilerle birlikte Cumhuriyet Halk Partisi de kapatılmıştır. Böylece Türkiye Cumhuriyeti tarihinde CHP'nin ilk dönemi sona ermiştir.

Ecevit Döneminde din politikalarında yaşanan değişim Parti Programlarına da yansımıştır. Ecevit'in siyasi yolculuğunda önemli duraklardan birisi de 14 Ekim 1973 seçimleridir. Ecevit liderliğinde girdiği seçimlerde CHP oldukça parlak bir başarı elde etti. Seçimlere düzen değişikliği ile giren CHP'nin seçim öncesinde oldukça ayrıntılı olarak hazırlanmış olduğu seçim bildirgesinin adı AK Günlere adını taşıyordu. Ak Günlere Seçim Bildirgesi, Ortanın Solu'nda bulunan CHP'nin yeni politikalarının bir özeti gibidir. Ak Günlere Seçim Bildirgesi, önem taşımaktadır; çünkü Orta'nın Solu söylemi, Ecevit'in genel başkan olmasından sonra ilk kez görücüye çıkmış olmasının yanı sıra CHP'nin o güne kadar yayınlamış olduğu en kapsamlı bildiriydi (Hatipoğlu, 2012: 290-291).

CHP, 1973 seçimlerinde, dinsel konulara daha çok eğilme ihtiyacını duymuştur. Ak günlere seçim bildirgesinde dine bir bölüm ayrılmıştır. Bu bölümde inanç özgürlüğünün, demokrasinin, düşünce özgürlüğü kadar vazgeçilmez unsuru olduğu belirtilmiştir. Bu değişim 1969 seçimlerinde uygulanan stratejinin aksinedir. Çünkü 1969 Seçimlerinde din laiklik, ilerici gerici gibi tartışmalara mümkün merteye girilmemesi istenmişti (Kili, 1976: 363; Bila, 1987: 338).

CHP'nin Cumhuriyetle yaşıt olduğu vurgulanan AK Günlere başlıklı bu bildirgenin sunuş kısmında partinin misyonu ve nasıl olması gerektiği şöyle anlatılmaktadır: “Atatürk'ün cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik, devrimcilik ilkeleri doğrultusunda Cumhuriyeti kökleştirmekle Türk Ulusunu çağdaş uygarlık düzeyinin üstüne yükseltmekle ve halk egemenliğini her alanda geçerli kılmakla görevlendirdiği Cumhuriyet Halk Partisi, bu hızlı değişim çağında bu görevleri, ancak, kendi içinde de devrimci olmakla yerine getirebilirdi”(1973: 3).

Bu seçim bildirgesinde partinin dine bakışı ve tavrı oldukça detaylı olarak anlatılmıştır. İnanç özgürlüğünü demokrasinin vazgeçilmez bir unsuru olarak kabul edilen bu bildirmede, CHP'nin dine karşı tavrı şöyle betimlenir: “Ortanın Solundaki CHP, maddiyatçı da maddeci de, yani materyalist de değildir. CHP, toplumun manevi ve ahlaki değer ölçülerine de, inanç ve düşünce özgürlüğüne de saygılıdır.” CHP'nin klasikleşmiş “dinsel konulardan kaçınma” eğiliminin terk edildiği de açıkça beyan ediliyordu: “CHP, Türk halkının dinsel inançlarının, dine bağlılığının, demokratik yoldan ve sosyal adaletle kalkınma için, bir engel değil, tersine kolaylaştırıcı bir etken olduğu kanısındadır. Siyasal ve ekonomik istismar konusu yapılamasını önlemek şartıyla, halkın dine bağlılığı, toplum yararına hiçbir düşüncüyü, yeniliği güçleştirmez”(1973: 163).

Bu dönemde “Hakça bir düzen” söylemini sıklıkla tekrarlayan CHP, din ekseninde kaygılarını da şöyle dile getirmektedir: “Türkiye'de demokrasi ve düşünce özgürlüğünün, halk yararına sosyal adaletçi akımları, ev eğilimleri güçlendirdiğini, ekonomik ve sosyal konularda halkı bilinçlendirdiğini, hak arama ve bulma yollarını öğretip açtığını gören ve bundan tedirgin olan bazı çevreler, uzun süre, bu gelişmeleri önleyebilmek için halkın din duygusunu ve inançlarını istismar etmişlerdir. Ekonomik sömürüyü din sömürüsüyle destekleyip sürdürmek istemişlerdir”(1973: 162). Ve hatta ekonomik rantlarını sürdürmek isteyenler, bildireye göre, sağcılığı da dine ve geleneğe bağlılık ve maneviyatçılık olarak göstermiştir. Oysa siyasal olarak sağcılık ve solculuk, dindarlık ölçüsüne göre değil, ekonomik ilişkiler konusundaki düşüncelere göre oluşan bir siyasal farklılaşmadır. Bu yaygın yanlış anlamının sorumlulardan birisi de aydınlardır. Çünkü “Dine bağlılığın yenileşmeye, ilerlemeye, sosyal adaletçi atılımlara engelmüş gibi görünmesinden, yalnız, sömürülerini sürdürebilmek için halkı karanlıkta

tutmak isteyen maddiyatçı ve çıkarıcı çevreler değil, o çıkarıcı çevrelerin oyununa gelerek dini geleneklere, manevi değerlere bağlılığı ilerericilikle bağdaşmaz sanan bazı aydınlar da sorumlu idiler (1973: 162-163).

Bildirgeye göre, hızla gelişen Türkiye, birçok bakımdan değiştiği gibi, bu alanlarda da büyük bir değişim yaşamaktadır. “Halkla bütünleşen CHP”deki yeni akımın etkileyebildiği geniş aydın kesimi halkın dine bağlılığına ve manevi değer ölçülerine içten saygı göstermektedir (1973:163).

Bu seçim bildirgesine göre, “Halk ile bütünleşen CHP, halkın dine ve manevi değer ölçülerine bağlılığını, sosyal adalet ve özgürlük içinde hızla kalkınabilmenin ve sosyal değişim sürecinde toplum bütünlüğünü ve esenliğini koruyabilmenin manevi etkenlerden biri olarak değerlendirecektir”(1973: 164-165). Bunun için CHP iktidarı, din alanında şöyle bir tutum izleme kararı alır: İnanç özgürlüğü her bakımdan korunacaktır. Her inançtan yurttaşlar arasında ulusal birliğin ve milliyetçiliğin gereği olan kardeşlik duyguları ve dayanışma güçlendirilecektir. Yöresel kalkınma çabalarında din adamlarının uyarıcı ve destekleyici etkisinden de yararlanılacaktır. Din adamlarının eğitimi sürekli olacaktır. Okuldan sonra görev hayatları boyunca da kurslarla sürdürülecek olan bu eğitimde dinsel konuların yanı sıra sosyal ve ekonomik konulara da geniş yer verilecektir. Din adamı yetiştiren eğitim kurumlarında kooperatifçilik eğitimine özel önem verilecektir. Vekil imamların yurt ölçüsünde hızlandırılmış ve daha yeterli düzeye çıkarılmış eğitim programlarıyla eğitimdeki eksiklikleri tamamlanacaktır. Din görevlilerinin manevi ve maddi huzurları sağlanacaktır. Köylerin imam kadroları, hızlandırılmış bir program içinde doldurulacaktır. Camiye ihtiyacı olan köylerin cami projeleri ve cami yapımı için gerekli malzemeleri devletçe sağlanacaktır (1973:165).

CHP, toplumun dinamizmini yakalamak ve partiyi Anadolu’ya açmak için 28 Haziran 1974 tarihinde Tüzük Kurultayı’nı yapmıştır. Bu kurultayda, 1970’de ortaya atılan “demokratik sol” söylemi doğrultusunda parti tüzüğünde değişikliklere gidilmiştir. Kuruluşundan 51 yıl sonra, ideolojik açıklık yolunda çok önemli bir aşama kaydeden CHP (Bila, 1987: 396) dine ve topluma kendini açmaya başlamıştır.

Ecevit döneminin din ve laiklik ilişkisini anlamada önemli bir aşama da, CHP’nin 27-30 Kasım 1976 tarihleri arasında gerçekleştirilen 23. Kurultay’dır. 29 Kasım 1976 tarihinde kabul edilen Cumhuriyet Halk Partisi Programı, laiklik anlayışında gelinen

aşamayı göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu programda inanç özgürlüğü ve inançlara saygı ön plana çıkmıştır.

1976 programına göre CHP; “Devleti dinsel inançlara karıştırmaz; fakat inanç özgürlüğünü korumakla görevli sayar. İnanç özgürlüğünü kişinin kutsal ve dokunulmaz sayar. Dinin baskı unsuru olmasına da din duygusunun ve dinsel inançların baskı altına alınmasına da karşıdır. Toplumda inanç özgürlüğünün düşünce özgürlüğünü sınırlamayacak, düşünce özgürlüğünün de inançlara saygısızlık doğurmayacak biçimde kullanılmasını ister. İnanç özgürlüğüyle düşünce özgürlüğünün bir arada olmasını bağınazlıktan uzak ve gelişmeye açık sağlıklı ve özgür toplumun gereği sayar. Din mezhep ve inanç ayrılıklarının eşitsizlik ve ayrıcalık etkeni olmamasını, ulusal birliği sarsmamasını gözetir. İnançların siyasal amaçla veya kişisel etkinlik ya da ekonomik çıkar sağlamak için sömürülmesini, baskı altına alınmasını önlemeyi ve herkesin dinsel veya manevi gereksinmelerini toplumsal gelişmeyle uyumlu olarak karşılayabilmesine yardımcı olmayı devletin görevi olarak görür” (1976: 16). Böylece din ile dünya işlerinin ayrılması biçimindeki Atatürk dönemi laiklik anlayışı terk edilmiş, din ile devlet işlerinin ayrılması tanımı kabul edilmiştir (Hatipoğlu, 2012: 301-302).

Demokratik Sol bir program olan CHP, 1976 Programı'nın demokratik Sol düzende insan toplum ve doğa bölümünde dine de yer verilmiş ve laiklik din ilişkisi yeniden ortaya konulmuştur. Programa göre; kişinin kutsal ve dokunulmaz hakkı olan inanç özgürlüğü, demokrasinin ayrılmaz bir parçasıdır. CHP, herkese dinsel inançlarının gereğini toplumsal gelişmeyle uyumlu olarak engelsiz yerine getirebilmesini sağlamayı demokratik bir insanlık ödevi bilir, insana ve halka saygının gereği sayar (1976: 191).

Programa göre, yenilikler ile dindar halk arasındaki anlaşmazlık şöyle çözümlenir: “Türkiye’de çağdaş uygarlık yönünde devrimci atılımlarla ilerleme çağının açılmasını kendi çıkarlarına aykırı bulan bazı geleneksel egemen güçler bir süre her yeniliği, çağdaş uygarlık yönündeki her atılımı dinle çelişiyormuş gibi göstererek, dinine bağlı halkımızı bu yeniliklere ve atılımlara karşı çıkarmağa uğraştılar... Fakat Türk halkı bu yeniliklerin kendi yararına olduğunu, ulusal gelişmeyi ve güçlenmeyi hızlandırdığını ve dinsel inançlarına ters düşmediğini kısa sürede gördü ve bu oyunlara gelmedi” (1976: 191).

Parti programına göre, CHP içerisindeki Demokratik Sol akım, laikliğin gerçek anlamını aydınlık bir hale getirmiştir. Çünkü CHP “dine bağlılığın gelişmeyle ve ilerlilikle, dine saygının lâiklikle çelişmediği anlayışını toplumda yaygınlaştır” mıştır. Böylece “Çıkarıcı ve maddiyatçı çevrelerin “maneviyat” sömürüsü Türk toplumunda giderek etkinliğini, geçerliliğini yitirmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi, Türk halkının din anlayışının gelişmeye ve her alanda ilerlemeye, toplumun bütünlüğünü ve manevî gücünü koruyarak destek olduğu ve olacağı kanısındadır (1976: 192).

CHP'nin Programında, lâiklik kuralına uygun olarak din politikaları şöyle belirlenir; İnanç özgürlüğü ile düşünce özgürlüğü birlikte korunacaktır. Toplumda inanç özgürlüğünün düşünce özgürlüğünü sınırlamayacak, düşünce özgürlüğünün de inançlara saygısızlık doğurmayacak biçimde kullanılması sağlanacaktır. Her inançtan dinden mezhepten yurttaşlar arasında insanlığın ulusal birliğin ve milliyetçiliğin gereği olan kardeşlik duygularını ve dayanışmayı pekiştirmeye özen gösterilecektir. Gelişme atılımlarında din adamlarının uyarıcı ve destekleyici etkilerinden yararlanılacaktır. Din adamlarına dinsel konularda olduğu kadar toplumsal ve ekonomik konularda da sürekli eğitim sağlanacaktır. Din adamı yetiştiren eğitim kurumlarında, halkın gelişmesi için ve hakları için örgütlenmesine din adamlarının da katkısını sağlayacak bilgiler verilecektir. Din adamlarının manevî ve maddî erinci sağlanacaktır. Köylerin imam gereksinimleri eksiksiz karşılanacaktır. Köylerde ve dar gelirli yörelerde cami yapımına Devletçe yardım edilecektir. Dinsel vakıflar kuruluş amaçlarına ve toplum gereksinmelerine uygun ve verimli biçimde değerlendirilecektir (1976: 192-193).

2.4.2. Ecevit ve Saygılı Laiklik

Bu bölümde saygılı Ecevit'in şahsında ve CHP'sinde beliren saygılı laiklik anlayışını detaylandırmaya çalışacağım. Cumhuriyet döneminde baskın laiklik ilkesinden (Özbudun, 2010) uzaklaşmanın başladığı dönem olan Ecevit dönemi, din devlet ilişkilerinin de farklı bağlama oturmaya başladığı bir dönemdir. Ecevit dönemine kadar devletin dini kontrol altında tuttuğu, dinsel olan her şeyin top yekûn irtica olarak tanımlandığı, laikliğin oldukça katı bir tona sahip olduğu bir dönemden, daha özgürlükçü bir laiklik yorumuna doğru gidilmiştir. Dini saygın bir değer olarak tanımlayan Ecevit, siyasal gayeleri uğruna da olsa dini referanslara atıf da bulunmuştur. Saygılı laiklik tipolojisi, din ile devletin veya siyasetin bir birbirine saygı göstermesi

esasına dayanır. Saygılı laiklik, dini ipotek altına almaya çalışmaz. Dini eşit bir partner olarak değerlendiren siyaset, ilk defa dine saygı çerçevesinde yaklaşmıştır. Bu bölümde Ecevit döneminin saygılı laikliğini ortaya koymaya çalışacağım.

Ortanın Solu politikasının aktörü Ecevit'in din-siyaset ilişkisini belirleyen parametrelerden birisi; Ecevit'in devrim anlayışıdır. Atatürk dönemi devrimlerini eleştiren Ecevit'e göre, "gerçek devrim; alt yapı denilen devrimdir. Ekonomik ve sosyal yapıyı değiştiren, ekonomik güce el değiştirten devrimdir. Ülkemizde şimdiye kadar bu anlamda bir devrim yapılmamıştır. Türkiye'de yapılmış olan devrimlerin çoğu, üstyapı ile yani siyasal ve yönetsel kurumlara, örgütlerle ya da davranış veya törelerle ilgili devrimlerdir. Atatürk döneminde devrimcilik, biçimsel bir devrimcilik; halkçılık, 'halka tepeden bakan bir halk patronluğu' olmaktan öteye gidememiştir. Birçoğu davranışla, dünya görüşüyle, yaşama, zevkle ilgili olan bu devrimlerden, daha çok, aydın bir azınlık etkilenmiştir" (Altuğ, 2001: 110).

Atatürk Devrimciliğini dönemin koşul ve sorunlarına göre değerlendirilmesi gerektiğini düşünen Ecevit'in modelinde aydınlar "halka giderek" devrimin gerekliliğini halka anlatmalıdır. Ecevit'e göre cumhuriyet devrinde halkın devrimlere ilgisiz kalması aydınların öncülük ödevini yapamamasından kaynaklanmaktadır. "Halk sektörü, toprak reformu, köylüden başlayacak kalkınma" Ecevit'in 1973 seçim zaferini sağlayan sloganlar arasında yer almaktadır (Bozarlan, 2001: 460)

"Şapka devrimi, köylüye ne getirmiştir?" (Arcayürek, 2006: 39) diye soran Ecevit'e göre devrimleri toplumun farklı sınıflarına yayabilecek bir perspektife ihtiyaç bulunmaktadır. Ancak Ecevit'in siyasal tutumu bazı milletvekilleri tarafından da eleştirilir; İsmet İnönü dönemi CHP milletvekillerinden olan Necip Mirkelamoğluna göre Ecevit, politikaya din sömürsünü getirenlerin başında bulunmaktadır. Çünkü O köylünün toprak işgallerini 'doğa kanununa uygun devrimci bir eylem' olarak görmenin yanı sıra, İslami bir gereklilik olduğunu da belirtmektedir. "Toprak Allah'ındır. Sizde Allah'ın Kullarısınız. Gidip hakkınızı kullanınız" diyerek toprak reformunu dini gerekçelerle meşrulaştırmıştır (2005: 45).

Ecevit'in devrim ve köylüye bakışı, politik arenada toprak reformu savunusunu beraberinde getirmiştir. Allahın olan toprağın işleyene verilmesi söylemi dini gerekçelerle halka anlatılmıştır. Ecevit'in ifadesi ile "toprak işleyenin, su kullananındır"

(Arcayürek 2006: 39). Sağ çevreler ve Adalet partisi bu söylem ve sloganın, komünist bir slogan olduğunu iddia etmiştir. Ecevit bu tartışmalar döneminden, toprak reformunu gerekçesini ve meşruluğunu İslam dini ile açıklamıştır. Ona göre, “İslam, ‘toprak işleyenindir’ der... Bu toprağı, insana Allah vermiştir. Bu toprağın üzerinde kulların yaptığı adaletsizliğe kanun diye boyun eğemeyiz. Toprak, Allah’ın; Allah’ın toprağını, onu işleyen kullarına vereceğiz”(Arcayürek, 2006: 40).

Ecevit, bir başka konuşmasında tefeciliğe olan karşı duruşunu şöyle açıklar: “Sorarım size, yirmi liralık ipliğı beş lira fazlası ile satmak, faiz almak tefecilik yapmak değil midir? Faiz ve tefecilik de dinimize aykırı değil midir? Dine asıl aykırı olan, bugünkü düzendir. Çünkü bugünkü düzen, tefecinin yararına işliyor. Oysa Müslümanlığa göre, tefecilikle para kazanmak, en büyük günahlardan biridir”(Mirkelamoğlu, 2005: 45-46).

İrticaa prim vermekle eleştirilen Ecevit; “Belki bizim irticaın ve gericiliğın üstüne fazla yürümediğimizin değerini yeterince anlayamıyorlar. Ben inanıyorum ki, irticaın da taassubun da altında ekonomik ve sosyal düzen bozukluğu vardır” (Mirkelamoğlu, 2005: 45) diyerek eleştirilere cevap vermiştir.

Ortanın Solu söylemini ve politik duruşunu dini gereçlerle açıklayan Ecevit şöyle der; “İslamiyet’in ilk yayılma devresinde Hz. Muhammed Kâbe’ye yöneldiğı vakit, sol tarafına gelen bazı kavimlerin İslamiyet’i benimsediğini, sağ yanındaki bazı kavimlerin benimsemediğini görür. Kuran-ı Kerim’deki surede böyle bir durum karşısında nazil olmuştur” (Mirkelamoğlu, 2005: 46).

Ortanın Solu’nun Müslümanlığa aykırı olmadığını, aracılığı ve sömürgeciliğı yok etmek için ortaya çıktığını ve bundan dolayı kendisinin savunduğunu belirten Ecevit’e göre, CHP, İslam Dininin karşısında yer alamaz; Aksine, CHP; sosyal adaletçi ve İslam Dinine hizmet eden bir partidir (Mirkelamoğlu, 2005: 45). Çünkü “İslam Dini, ‘toprak işleyenindir’ der. CHP’de ‘toprak işleyenindir’ diyor... Siz hak mücadelesi yapıyorsunuz. Sizin kanunlara karşı geldiğınızı iddia edenlerin kendilerini, kanunlarımızın hepsinin üstünde olan Anayasa’ya karşı gelmektedir. Bu anayasa onların başına yıkılacaktır. Bu düzen böyle gitmeyecektir. Biz de kadınlarımızı örnek alacağız. Kadınlarımıza karşı mahcup olmamak için, gerekirse canımızı ortaya koyacağız. Bu toprak Allah’ındır. Bu toprağı insana Allah vermiştir. Bu toprağın üzerinde kulların yaptığı adaletsizliğe kanun diye boyun eğmeyeceğiz” (Mirkelamoğlu, 2005: 46).

Orta'nın Solu'nun savunucularına göre "Peygamber Efendimiz de solcuydu" (Sağlamer, 1974: 184-190).

Ancak Ortanın solu söylemini dinsel hükümlere, Allah'a, peygambere ve Kuran'a dayandırması CHP'de tartışmalara neden olmuştur. Hatta parti ile özdeşleşmiş olan Kemal Satır, Parti Meclis üyeliğinden istifa etmiştir. Kemal Satır'a göre, Ecevit, halka ancak onun manevi duygularına saygılı olmakla yaklaşılabileceğini ileri sürmektedir. Bu yöntem Sayın Ecevit'in 'toprak işleyenindir ilkesi, İslam Dininin temel esaslarından biri olduğu halde kâfirlikle suçlanabilmektedir' gibi beyanlarında kendini göstermektedir. Ancak bu yöntem ister savunma, ister öğrenme amacıyla kullanılmış olsun, devrimlerimizin temeli olan laiklik ilkemize gölge düşüren ve halka yaklaşmakta kolaylık sağlasa bile her an geri tepip vahim sonuçlar verebilecek olan bir yöntemdir. Bu yöntemin ilk sakıncası, sınırını ve ölçüsünü tayin etmekteki güçlüktür. Toprak reformunu halka anlatmakta yararlı olacağı kabul edilse dahi, böyle bir yöntemin bir takım alışkanlıklar yaratması ve günün birinde oy endişeleri ile kullanılabilir hale gelmesi de mümkündür. Daha da önemlisi, yine böyle bir yöntemle dini esaslardan ahkâm çıkarmanın bizi bir takım bataklıklara sürüklemesidir. 'Toprak reformu, dini esaslara uygundur' demek sureti ile görüşümüzü savunurken, bizim dışımızdakilere de aynı hakkı tanımış oluyor ve aynı mantığı bu defa kişisel çıkarları uğruna kullanmak imkânını verip, din sömürücülüğünü meşrulaştırmaktır (Mirkelamoğlu, 2005: 47-48).

Yukarıdaki birçok ifadeden anlaşılacağı gibi, 1970'li yıllar Ecevit'in Tanrı ile arasının iyi olduğu yıllardır. Ecevit, İsmet İnönü'nün bütün ömrü boyunca yapmadığı bir şeyi yapmıştır; siyaset arenasında Allah ismini kullanmış, Allah ismini siyasetin sathına indirmiştir (Altuğ, 2001: 186). Pragmatist olan ve inançlara saygılı bir laiklik söylemi inşa etmeye çalışan Ecevit'e göre, laikliğin üç temel özelliği bulunmaktadır. Bunlar, inanç ve ibadet özgürlüğü, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasıdır. Bu bağlamda laikliğe en yakın din İslam'dır. Ancak Ecevit, laikliğin uygulanma biçimine dikkat çeker. Dindar kesimi küstürecek bir laiklik sıkıntı oluşturur. Bundan dolayı bütün toplum kesimleri tarafından kabul göreceği yeni bir laiklik tanımlaması yapılması gerekmektedir. Ayrıca Ecevit'in laiklik anlayışında da değişim olmuştur; bireyden öte devletler laik olabilir ve din ile laiklik çatışmaz (Ünal, Aksiyon: 01.03.1997)

1970'lerden sonra Ecevit'in hem bireysel hem siyasal dünyasında din var olmaya başlayan din, toplumsal bir gerçeklik olarak yorumlanmalıdır. Ecevit'e göre; "Kuran'ı Kerim sadece bir din aracı değildir. Çok iyi bir rehberdir. Bir politikacı olarak, bir diplomat olarak, bir bilgin olarak ayetlerde çok şey bulunabilir", "Kimsenin başındaki serpuş beni ilgilendirmez. Beş vakit namaz kılan sosyal demokrat olabilir" Altı ilkeyi ve özellikle devletçilik ve milliyetçilik ilkelerin farklı yorumlanması gerektiğini vurgulayan Ecevit, laiklik ilkesini de Atatürk'ün İnönü'den daha esnek bir biçimde yorumlamıştır (<http://www.turksolu.com.tr/110/billur110.htm>).

"Ülkemizde Demokrasiye Müdahale Eden Tüm Darbe ve Muhtıralar ile Demokrasiyi İşlevsiz Kılan Diğer Bütün Girişim ve Süreçlerin Tüm Boyutları ile Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırma Komisyonu"nun Raporunda da belirtildiği gibi, Ecevit'in dine yaklaşımı biraz farklıdır. Dinin batılılaşma ile birlikte etkisi azalacak veya yok olacak bir olgu olarak gören modernleşme paradigması içinde düşünen Ecevit, toplumsal bağlamı da soruna dâhil eder. Ecevit, içinde yaşadıkları toplumsal dinamikleri dikkate almadan dindarları suçlamanın yanlış olduğunu, bozuk toplumsal düzen nedeniyle geleceğe ilişkin umudu kalmayan çaresiz kitlelerin dine sarıldıklarını belirtiyordu (2012: 568).

Zamanla farklılaşan Ecevit'in laiklik anlayışındaki değişiklik, DSP ile CHP'yi laiklik ve tarikatlar konusunda farklı bir noktaya getirmiştir. 1998 yılı Mart ayında gerçekleştirilen Milli Güvenlik Kurulu bildirgesine de giren Fethullah Gülen hareketi hakkında olumlu görüşlere sahip olan Ecevit, Baykal tarafından tarikatçı olmakla suçlanır. "Gülen ve çevresindekiler, laiklik için tehdit değil. İran tipi bir rejime ve Suudi anlayışına da karşılar. RP'yi de desteklemiyorlar. İrtica bunun neresinde, anlayamadım" (Dağıstanlı 1998: 356) diyen Ecevit için Baykal; "bir ayağı tarikatta bir ayağı laiklikte" (Bila, 2001: 417) diyerek eleştirmiştir.

Arcayürek'e göre Ecevit, dine saygılı, inançlı insanlara saygılı bir siyaset adamı olmanın yanı sıra, laik bir demokrattır. İşte bundan dolayı, irticam ve gericiliğin siyasal simge olarak kullanılan türban, laik ve demokratik cumhuriyetin kalbi olan TBMM çatısı altında var olması düşünülemezdi (2006: 347).

Ecevit dönemi inşa edilen dine saygılı veya pragmatist laiklik tipolojisi, Anglo-Sokson laiklik anlayışına daha yakındır. Her ne kadar muhafazakâr veya geleneksel Müslüman

camiadan oy almak için yapılırsa da, bu siyasal tavır toplumsal bir karşılık bulmuş ve seçkin bir sınıfa sahip olan Ecevit'i Karaoğlan'a dönüştürmüştür. Her en kadar tutarlı bir politika olarak ortaya koyulmasa da bu söylem, CHP'li seçkinleri oldukça rahatsız etmiştir.

2.5. Baykal Dönemi CHP'nin Din Politikaları

Bu bölümde öncelikle Türkiye'de kamusal alan tartışmasına değinerek Baykal'ın başörtüsü, türban ve laiklik anlayışı irdelenecektir. Baykallı CHP için başörtüsü veya türban sorunu, kamusal alan tartışmasının bam telini oluşturmaktadır. Baykal Dönemi din politikalarının fay hatlarının belirmesinde başörtüsü ve kamusal alan tartışmaları önemli bir yere oturmaktadır. Baykal'ın din politikalarının sınırlarını tayin eden kavramlar başörtüsü, türban, irtica, din istismarı gibi kavramlar belirlemiştir. Bu bölümde kamusal alan kavramı doğrultusunda başörtüsü veya türban sorunu öncelikli olarak değerlendirilecek; ardından da Baykallı CHP'nin rejimi koruma ve kollama kaygısı ile inşa etmeye çalıştıkları laikliğin farklı boyutları incelenecektir.

2.5.1 Kamusal Alanda Başörtüsü veya Türban

Öncelikle, kamusal alan bir hukuk terimi değildir. Erdoğan'a göre, hukuk terminolojisinde kamu hukuku, kamu hizmeti, kamu görevlisi gibi terimlerin olmasına rağmen kamusal alan diye bir terim bulunmamaktadır. Kamusal alan, siyaset felsefesinin bir terimi olmakla beraber, terimin anlam ve kapsamı, kişinin dünya görüşüne bağlı olarak değişkenlik gösterebilmektedir. Ancak Türkiye'de devlet seçkinlerinin özellikle kılık-kıyafet sorununda kamusal alana atfı yapmalarının önemli bir nedeni, siyaset felsefesini yeterince bilmemelerinden kaynaklanıyor. Seçkinlerin, başörtüsü gibi bir meselede kamusal alan vurgusu yapmalarının nedeni, bir şeyi kamusal olarak nitelemenin devletin alanını keyfi olarak genişletmenin meşru bir gerekçesi olabileceğini düşünmeleridir. Oysa Batıda kamusal alan tartışmaları; devletin ideolojik alanını genişletmek için değil, demokrasinin hinterlandını genişletmek için yapılmaktadır (<http://arsiv.zaman.com.tr/2002/12/03/yorumlar/default.htm>)

Oysa Türkiye gibi otoriter devlet anlayışına sahip ülkelerde kamusal alan, yasaklama aygıtı olarak iş görmektedir. Mahçupyan'ın ifadesiyle; "Türkiye gibi modernlik anlayışını neredeyse tamamen otoriter zihniyete dayandırmış ülkelerde; bizzat kamusal

alanın kendisi bir filtre cihazı bir tanımlama ve yasaklama aracı olarak görülüyor... Türk modernitesi devlet tarafından sınırları çizilmiş kamusal alanı esas kabul ediyor ve toplumsal taleplerin bu çerçeveye uyum göstermesini emrediyor.” (Mahcupyan, 1998: 26). Bundan dolayı devletin veya iktidar seçkinlerinin belirlemiş olduğu vatandaşlık tanım ve sınırlamasını kabul edenler, ayrı bir cemaat oluşturarak iktidar alanını devlet ile ortak kullanır hale gelmişlerdir. İşte bunun için Türkiye’de kamusal alan, nötr bir düzlem değil; aksine cemaatsel bir yapının hakim olduğu siyasetin çatışma alanıdır (Mahcupyan, 1998: 25-27).

Osmanlının Batılılaşma sürecini başlangıç olarak alan Çaha’ya göre, tarihsel olarak kamusal alan üç döneme ayrılmaktadır. Bu dönemlerin ilki, 17. Yüzyılda batılılaşma süreci ile başlayan ve 1925 yılına kadar devam eden “kamusal açılma dönemi”dir. Bu dönemin ayırıcı vasfı, Batı kapitalizminin gelişmesine paralel olarak farklılaşan Osmanlı kamusal yaşamının bazı dalgaları Osmanlı sahillerine ulaşmaya başlamış olmasıdır. Öncelikle Osmanlı burjuvasına ve kadınlara ulaşan kamusal yaşamın farklılığı, kadınların giysisinde görünmeye başlamıştır. Kadınların farklı giysileriyle dâhil olmuş oldukları kamusal alanın farklılaşması veya renklenmesi, diğer alanlarında farklılaşmaya başlamasına kaynaklık etmiştir (Çaha, 1998: 94). Farklı ideolojik düşünceler, ekonomik tanımlamalar, siyasal rekabet, farklı sendikal arayışlar bu dönemde ortaya çıkmıştır.

İkinci dönem ise 1925 ile 1980 yılları arasını kapsayan “kamusal yaşamın daralma evresi”dir. Bu dönemin ayırıcı vasfı, devletin ve devlet ile ittifak yapan seçkinlerin kamusal alanı ipotek altına alma veya kamusal alanın devletleşmesidir. Bu dönem, yeni Cumhuriyet rejimine intibak etmeyen unsurların tasfiye olduğu ve 1925 yılında çıkarılan Tahriri Sükûn Kanunu’yla muhalif unsurların neredeyse tamamının sindirildiği veya tasfiye edilmeye çalışıldığı bir dönemdir. Çaha’nın ifadesiyle; “1930’lu yılların ortalarından itibaren devletçi elit toplumu avuçları içinde boğacak duruma getirmekle yetinmemiş, aynı zamanda devletle, daha doğrusu devletin tek partisiyle bütünleşerek özel ve özel olanı kamusalın potasında eritmeye çalışmıştır. Gerçekte 1930’lu yılların özel alanı, aile mahremiyetinin dışında ancak yer altında bulunabilmiştir” (Çaha, 1998: 96).

Böylesi bir kuşatıcılığa sahip olan Tek Parti’li cumhuriyette kamusal alan, siyasi aktörlerin boy gösterebildiği monist bir mekân hüviyetine dönüşmüştür. Devletin Hegelyen bir biçimde yeryüzü tanrısına dönüşmesi, kamusal ve hatta özeli işgal etmesi, toplumun kılcal damarlarına kadar nüfuz etmeye çalışması, kamusalı ve insanı öldürmüştür. Çaha’ya göre; “Devlet için beşeri kaynak olmanın ötesinde bir anlam ifade etmeyen toplum “vatani, milleti ve devletiyle tek bir yürek” haline getirilmek istenmiştir. Ancak modern siyasal düşüncede siyasal erkin yanında bir açık platform, bir forum, bir aleniyet mekanı olarak da kabul edilen kamusal alan Türkiye’de bu anlayıştan dolayı sadece ve sadece siyasal erkin boy gösterebildiği monist bir mekan haline gelmiştir. Niceliği farklı olmakla birlikte, Tek Parti Dönemi Türkiye’sinde cari olan siyaset anlayışı doğrultusunda şekillenen kamusal yaşamın en bariz özelliği siyasal iktidarın tekelindeki kamusalın özel alanı kuşatacak kadar genişlemesi, devleti bir yeryüzü tanrısı haline getirmesi, toplumun en ince ayrıntısına kadar tüm toplumsalı tek bir sesin hükümranlığına sınırsız biçimde açmasıydı (Çaha, 1998: 97).

1980 yılında başlayıp günümüze kadar devam eden “sivil kamu” dönemidir. 1980’ler, kamusal ve özel ayrımı noktasında önemli dönüşüm ve değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde birbirinden farklı amaçla ortaya çıkan sivil toplum kuruluşları, ideolojik kamunun sınırlarını zorlayarak, kamusal alanda sivil yaşam için yer açmışlardır. Bu dönem, Türkiye’de büyük zihniyet dönüşümünün yaşandığı yıllar olmuştur. Çaha’ya göre; “1980 sonrası, Türkiye’de ideolojik saik, hak saiki ile karşı karşıya geldi. Etnik, mezhebi, siyasi, kültürel, dini alanlarda, estetik ve cinsiyet alanında hak talebini vurgulayan gruplar kamusal alanı adeta inletmeye başladı... Etnik, dinsel, siyasal, cinsel, kültürel ve ekonomik alanda farklı güdülerden ve referanslardan beslenen sosyal gruplar, kamusal alanı bir renk cümbüşüne boğmuştur” (Çaha, 1998: 99). 28 Şubat sürecinde kamusal alanda yeniden hegemonya kurmaya çalışan devletçi elitlerin atağına rağmen, kamusal alan her geçen gün özürleşmekte ve sivil alan genişlemektedir.

Türkiye’de kamusal alanı total bir biçimde inşa etmeye çalışan laiklik, geniş kapsamlı modernleşme projesinin ana omurgasını oluşturmuştur. Hayatın her alanında var olmaya çalışan pozitivizmin kurmuş olduğu ideolojik tahakküm, bir taraftan dini yok etmeye çalışırken bir taraftan da dinin bizatihi kendisine dönüşmeye başlamıştır.

İçinde yaşadığımız dünyada seküler bir inanç biçimi gibi işlev gören laiklik ve pozitivizm kamusal alan ve dini söylem arasındaki tartışmaların odağında bulunmaktadır. Özel alan ile kamusal alanın birbirinden tamamen ayrı alanlar olmadığını ve birbiri ile yakın ilişkiler halinde olduğunu belirten Türköne'ye göre; "Cumhuriyet pozitivizmi kamusal alan üzerindeki tahakkümü ve özel alan üzerindeki tasallutu ile toplumsal barışa izin vermemektedir... Modernleşmenin sancıları ile malul insanlar, ilk aşamada özel alanlarını cemaat yapıları içinde sürdürmeye, oradan kamusal alana taşımaya çalışmaktadır. Kamusal alan bu tanıma işlemine izin vermemektedir. Laik-anti-laik gibi kutuplaşmaların, başörtüsü gibi hassas konuların arkasında bu engel vardır" (Türköne, 1998: 145)

Kamusal alan ve din söylemi bağlamında CHP'de en ciddi tartışma başörtüsü veya türban konusunda yaşanmaktadır. Ancak CHP'nin başörtüsü bağlamında tek bir siyasal tutum ortaya koyduğunu söylemek oldukça zordur. Örneğin 22 Temmuz 2007 seçimlerinde CHP, Sakarya'da, seçim otobüsünde başörtülü kadın fotoğrafını tercih ederken, Yozgat'ta halka başörtüsü dağıtmıştır. Fakat Baykal, 2002 seçimlerinin üzerinden bir yıl geçmeden 'Üniversitelerde yasak kalkarsa, 10-15 yıl içinde Türkiye'de başı kapalı olanların sayısı açık olanların sayısını geçer' diyerek üniversitelerdeki başörtüsü yasağını desteklemiştir. Yine Baykal, dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın eşinin başörtülü olmasından dolayı, Cumhurbaşkanı olamayacağını belirtmiştir. Hatta AK Parti ile MHP'nin üniversitelerde başörtüsü yasağının kaldırılması konusundaki uzlaşısında, üniversitelerde başörtüsü takılmasını 'laikliğe' bulduğunu ifade ederek rejimin tehlikeye gireceğini belirtmiştir (http://www.zaman.com.tr/politika_chp-turbani-sadece-secimlerde_hatirliyor_639774.html).

Türk siyasal tasavvurunda ise laiklik oldukça çetrefilli bir yapı arz etmektedir. Bunun yanı sıra, başörtüsü ve türban, kamusal alanın sınırlarını belirleyen temel ölçüt olmuştur. Bu tartışma, Baykallı CHP dönemine damgasını vurmuş en temel tartışmalardan birisi olma özelliği taşır. Partinin din politikalarına dair ipuçlarına da bu tartışmalarda görebiliriz.

Başörtüsü meselesi, siyasal öznelerin laiklik algısında merkezi bir konum teşkil etmektedir. Kemalizm'in ve CHP'nin türban karşısındaki tavrındaki tavrı, yalnız

toplumun hukuk katında tanımlanan örgütleniş biçimini ve yurttaşın bu biçim dahilinde sahip olduğu/olmadığı hakları değil; ama aynı zamanda bireylerin yaşam tarzlarını, nelere inanmaları ve neleri değerli bulmaları gerektiğini, devamlı hangi yaşam tarzlarının, değerlerin, inançların kamusal alanda el üstünde tutulacağını konu alan; üstelik hazır bulunan devlet gücünü tüm bunları belirleme yeteneği ile donatma isteği gösteren; seferberlik halindeki bir akıldır. Tartışma laiklik ilkesinin teşkil ettiği Kemalist “hakikat rejiminin” vazettiği milli kimliğin kabulüyle alakalıdır (<http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/234/kemalist-soylemde-turban-bir-milli-kimlik-meselesi#.Vlrhz9LhBkg>). Başörtüsü, Baykallı CHP’nin siyasal aklına da uymamaktadır.

Kemalizm’in kamusal alan anlayışında “sanki yurttaşları olmayan bir toplumda kamusal düşünce ve irade oluşumunun ana aktörü, hukuk üreten devlet gibidir.” Kamusal alan, devlet iktidarının belirlediği ve bireylerin bu iktidarın tayin ettiği performansları giyindikleri bir alandır (Özbek, 2004: 528). Kamusal ve özel alan tanımlaması veya ayrımı sosyolojik bir ayrım olmasına rağmen, Cumhuriyet bu ayrımı hukuki bir formülasyona ve coğrafyası belli bir kavrama dönüştürmüştür (Aksoy, 2005:246). Modern Kemalist ve laik bireylerin inşa edildiği ve bir göstergeye dönüştüğü alan olarak kabul edilen kamusal alan, devletin alanı olarak tanımlanmıştır. İslami olanı özel alana hapseden Cumhuriyet, kamusal alandaki bireyleri dinden ve dini değerlerden arınmış makul vatandaşlara dönüştürmeye çalışmıştır.

CHP’nin söyleminde devletin alanı olan kamusal alan ile özel alan arası oldukça bulanıktır. Sistemin kendine özgü kamusal alan söyleminin yanı sıra, devletin iktidarını yeniden inşa etme gayretine hizmet etmektedir. Oysa Fraser’in de ifade ettiği gibi kamusal alan, devlet değildir; aksine devleti dengeleyen bir karşı ağırlık oluşturma işlevi görebilecek olan ve gayri resmi olarak harekete geçirilmiş hükümet dışı söylemsel fikirler gövdesidir” (Özbek, 2005:129). “Müslüman dünyada laikliğin resmi devlet ideolojisi olduğu tek ülke” (Özdalga, 1998: 23) olan Türkiye de Başörtüsü sorunu, 1990’lı yılların başından itibaren radikal İslam tehdidi söylemi üzerine kurulmuştur (Güven, 2007: 35). Baykal’ın 1993 yılından 2000’lere kadar, türban veya başörtüsü sorununda ortaya koymuş olduğu söylemin omurgasını radikal İslam söylemi oluşturur. Dışarıdan ithal edilen türban, Vahhabileşmektir, Araplaşmaktır. Baykal’a göre,

“Türkiye’de laik devlet anlayışı, teokratik devlet anlayışını Türkiye’ye getirmek isteyenlerle karşı karşıyadır” (Baykal, 07.06.1997).

CHP’ye göre de, kamusal alan devletin alanıdır; insanın kendini gerçekleştirdiği veya çevresine kendinin kim olduğunu gösterdiği bir alan değildir. CHP’li Milletvekili Kemal Anadol’un 7 Haziran 2005 tarihinde yapmış olduğu açıklamaya göre, Çankaya Köşkü kamusal alan olup, türbana kapalıdır; “Çankaya Kampusu, bizatihi kamusal alandır.”

Baykal’a göre sağ veya muhafazakâr partiler tarafından başörtüsü özgürlüğü, dini değil siyasal bir kaygının ifadesidir. Baykal’a göre, Anadolu köylüsünü temsil eden başörtüsü siyasal olarak istismar edilmektedir. Baykal’ın ifadesiyle, “Getirilmek istenen, gelen, Anadolu’daki kadınlarımızın yaşmağı, başörtüsü değildir. Gelen, Arap-Vahhabi, Abbasi-Emevi İslam yorumunun, Türkiye’ye yönelik projelerinin bir simgesi olarak, Türkiye’deki işbirlikçileriyle birlikte Anadolu halkına dayatmaya başladığı bir yabancı üniformadır... Bu yabancı formanın gelişiyile Türkiye’de yükselen İslamiyet değildir... Kuran’ın İslamiyet’i değildir. Gelen başka bir şeydir. Din için gelmiyor, siyaset için geliyor” (Baykal, 29.01.2008).

Baykal, türban ile başörtüsü ayrımı yapmakta ve bu ayrım üzerinden politika üretmektedir. Ona göre, “Türkiye’deki sorun, hiçbir şekilde bir başörtüsü sorunu değildir. Her kim Türkiye’deki soruna başörtüsü sorunu diyorsa, o bir şeyi gizlemek için öyle söylüyor” (15.01.2008). Baykal’a göre, türban, dini siyasete alet eden bir maskedir. Başörtüsü ise hayatımızın, tarihimizin ve kültürümüzün bir parçasıdır; geleneksel bir giyinme biçimidir. Türkiye’deki problem türban problemidir (Baykal, 29.01.2008). Oysa türban, Müslüman kimliğe sahip kadının kılık kıyafeti ile modern topluma katılma hikâyesidir (Göle; 1998).

Kemalizm, kamusal alanda dinin yerine milliyetçiliği ikame ederken kadın bedeninden istifade etmiştir. Hatta cumhuriyet modernleşmesi, kadın üzerinden kendi makul vatandaşını inşa etmiştir. Modern bir ideoloji olan İslamcılık ile beraber, başörtülü kadının kamusal alana “göz dikmesi”, Kemalizm’in tanımladığı “meşru kadınlığın” sınırlarını açıkça tehdit etmiş, Kemalizm’in beden üzerindeki hegemonyasını etkilemiştir. Laik/İslamcı kutuplaşmasının başörtüsünde berraklaşması, Kemalizm’in kadın imajına ne kadar önem verdiğini gösterir. Bundan dolayı Kemalizm, başörtüsü

sorununa laiklikle cevap vermeyi tercih etmiştir. Çünkü laikliğin olmazsa olması ve kendini ifşa ettiği alan, Kemalizm'in inşa ettiği “modern Türk kadını”dır (Çağatay, 2008: 325). Çünkü Türk modernleşmesi, kadınları kamusal vatandaş olarak tanımlayan en radikal örnektir (Göle, 2000: 19).

Baykal'a göre de türban laikliği tehdit eden, laikliğin altını dinamitleyen bir gerçekliktir. Türbanın yasak olması, laikliğin varlığının teminatıdır. “Tartıştığımız konu türban konusu değildir. Tartıştığımız konu, Türkiye Cumhuriyetinde laiklik anlayışı var olmaya devam edecek midir etmeyecek midir?” (Baykal, 26.01.2008) sorunudur.

Aslında laiklik ve başörtüsü arasında yaşanan gerilim, Türk modernleşme tarihinin bir özelliğini ortaya çıkarmaktadır. Türk modernleşme tarihinin karanlık yüzünü temsil eden İslam, eğitim yoluyla yükselen ve kamusal hayatta görünen yeni toplumsal grupların kimliğini oluşturmaktadır. Batıcı seçkinler için örtünen Müslüman kadın, batı medeniyetini reddetmek anlamına gelmesinin yanı sıra Kemalist iktidar seçkinlerinin kamusal iktidar alanına meydan okumuştur (Göle, 1998: 132).

Baykal'a göre ise inancın bir gereği olarak türban veya başörtüsü, özgürlük kapsamında değerlendirilemez. Çünkü “Anayasal olarak, bir kamu hukuku hakkı olarak Anayasana toplumsal bir kesimine dini inancının gereği olarak insan hak ve özgürlüğünün bir parçası olarak inancını yansıtan bir kıyafete girmesi hakkını tanıdığınız anda bunun toplumun her kesimi için kullanılması kaçınılmaz hale gelir.” (Baykal, 26.01.2008)

Başörtüsüne dair farklı zamanlarda farklı açıklama ve açılımlar yapan Baykal'ın CHP'si, “devleti kuran parti” ile “milletin partisi” olmak arasında sıkışmıştır. Doksanlı yılların ikinci yarısında siyasal rejimin kaygılarını parti politikasına dönüştüren Baykal, söyleminde bu gerilimi yansıtmıştır. Bu söylem; başörtüsüne, Kuran Kurslarına ve başörtülü kadının kamusal hayattaki varlığına karşıdır. 29 Mart 2007 Yerel Seçimlerine kadar, bu söylem, Baykal'ın politik duruşuna hakim durumdadır. 2007 Yerel Seçimleri öncesinde partiyi toplumun farklı kesimleriyle buluşturabilmek için Baykal ve bazı CHP'li politikacılar bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Kamuoyuna çarşaf açılımı olarak yansıyan olay ile beraber, Sefa Sirmen, “mahalle evleri” projesi kapsamında Kur'an kursları açma düşüncesi, bir taraftan CHP'de neler oluyor sorusunu gündeme getirirken

bir taraftan da din politikasında kırılma olarak yorumlanmıştır (Tosun, 2006: 7-9). Bu değişi ve gerilim, Baykal'ın siyasi söylem ve pratiklerine de yansımıştır.

Başörtüsü, türban, laiklik veya kamusal alan dolayısıyla yaşananlar, CHP'nin siyaset ile sosyolojiyi ve ekonomiyi buluşturma konusundaki tahayyülsüzlüğünden kaynaklanır. Tosun'a göre(2006: 8), toplumsalı devletin tasarladığı makuliyet üzerinden tanımlayan ve sınırlayan CHP, başörtülü, çarşafly üye tartışmaları ile kültürel olan ile siyasal olanın sınırlarının nerede başlayıp nerede bitmesi gerektiğine ilişkin yeni bir pozisyon almaktadır. Ancak, CHP'nin laiklik ile ilgili açıklamalardan uzak durduğu da belirtilmelidir. Bazı durumlarda tarihsel kimliğinden kopan CHP, bazı durumlarda ise tarihin ona dayattığı anlama tutunmaktadır.

Kemalist projede batıcı seçkinlere ait bir alan olarak tanımlanan kamusal alan batılı ve modern yaşayış biçimlerinin halka öğretildiği bir alandır. Gellner, Müslüman Toplum başlıklı eserinde Kemalist laiklik için didaktik laiklik tanımlamasını yapmıştır (Gellner, 2012). Batılı ülkelerde modern demokrasinin bir gereği olarak kabul edilen laiklik, Türkiye'de farklı bir anlam ve işleve bürünmüş ve hatta demokrasinin önüne geçmiştir. Laiklik farklı bir medeniyeti temsil eden, medeniyet değiştirmeye yarayan ve gündelik hayatı batılı değerlere göre yeniden dizayn etmeye yarayan bir emniyet supabıdır (Türkmen, 2000: 113). Bundan dolayı kamusal hayatta başörtüsü veya türbanın görünmesi, teokratik bir topluma gidiş, rövanş ve kırılma noktası olarak yorumlanmıştır. Kamuda kendi varlığını kabul ettirme çabasının bir sonucu olan Başörtüsü veya türban batıcı seçkinler tarafından laikliğe düşman bir ideolojinin argümanlarından biri olarak kabul edilmiştir. Bu tavır laiklik ile demokrasi arasındaki bağı da zedelemiştir. Sosyolojik olarak, laiklik ile demokrasi arasında doğrudan bir bağı bulunmaktadır; laiklik, demokrasinin ön şartıdır. Bu bağlamda laikliğin, özgürleştirici bir misyonu vardır. Batı toplumlarında laikliğin işleyişi böyle olmasına rağmen Müslüman toplumlarda otoriter rejimlerin kendini meşrulaştırmak için uyguladıkları baskıya dönüşmüştür. Bundan dolayı halkın egemenliğine dayanmayan laiklik, kendini mutlak doğru olarak görmekte ve alternatif bir din olarak ortaya çıkmaktadır (Göle, 2000: 92-94). Baykal döneminde ortaya konan böyle bir laiklik tasavvurudur.

Baykal'a göre ise kamusal alanda kendi kimliği ile var olma mücadelesi teokratik devlete gidişin göstergesidir. "Teokratik bir toplum olmaya doğru hep beraber

sürükleniyoruz. Bu çok üzüntü verici bir manzaradır. Yani 85 yıllık cumhuriyetten bir anlamda çok önemli, resmi, anayasal bir rövanş alınmaktadır” (Baykal, Kanal D, 09.02.2008).

CHP liderine göre, AK Parti döneminde yaşanan değişim de, laik toplum düzenini tahrip etmektedir. Yapılan anayasa değişikliği, eğitim ve kültür hayatında yapılan küçük hamleler, bunun ifşasıdır. Bugüne kadar izlenen eğitim ve kültür politikalarıyla, kadrolaşma uygulamalarıyla ve çıkarılan kanun ve yasalarla Türkiye’de laik toplum düzeni ciddi düzeyde yaralanmıştır.” Bunun sonucu da Türkiye’de laikliğin zedelenmesi ve teokratik bir devletin ortaya çıkmasıdır (Baykal, Kanal D, 09.02.2008).

Laiklik, CHP ve Baykal için neredeyse bir din gibidir. Konuşmalarında başörtüsünden, türbandan, iman ve İslam’dan bahseden Baykal, laikliğin yanı sıra dinin ne olduğundan ve sınırlarından da bahsetmeyi ihmal etmez. Baykal’a göre, türban İslam’ın kurucu şartı değildir. İslam’ın veya imanın şartları türban bulunmamaktadır” (Baykal, 12.02.2008).

Başörtüsü veya türban ile ilgili konuşmalarında başörtüsü ile türban arasında ayırım yapan Baykal, türbanı ötekileştirir. Baykal’a göre, başörtüsü, Türkiye’nin sosyolojik, toplumsal, tarihi ve kültürel bir geleneği olmasının yanı sıra yaşamımızın ve toplumumuzun bir parçasıdır. Tarihi bir olaydır ve yüz yıllardan beri vardır. Baykal’a göre, yeni bir icat olan türban Anadolu’nun geleneği değildir; ithal ve dışarıdan gelmedir”(Baykal, 19.02.2008). Oysa sosyolojik olarak türban, geleneksel biçimi ifade eden başörtüsünü aksine, modern zamanlarda baş örtmenin yeni bir biçimidir (Göle, 2000, 121).

Baykal’a göre, üniversitede okuyan kızların taktıkları örtü türbandır. Rejime karşı bir uygulama olan (Baykal, 17.06.2008) türban yasağını destekleyen Baykal’a göre yasak kalktığı takdirde ortaya din veya mezhep merkezli bir toplum çıkabilir. Bu durum, eğitimin dinselleşmesini çağrıştırmaktadır(Baykal, 05.02.2008).

1980’li yıllardan itibaren örtünme farklı bir anlam kazanmıştır. Özünde dinsel bir giyinme biçimi olan örtü, ideolojik bir hüviyete bürünmüş ve kamusal alanda kendine yer açmaya çalışmıştır. Dindarlığı sembolize eden başörtüsü ve başörtülü kadın, kamusal hayatta ve özellikle üniversite düzeyinde varlığını ortaya koymaya çalışmıştır. Kısacası başörtülü kadın kamusal alanda var olmaya başlamıştır. Subaşı’nın ifadesiyle

“Başörtüsü, artık taşralılıkla iç içelik şeklinde tanımlanabilen dinsel geleneksel kabuller sisteminin bir parçası haline gelirken, türban da zamanla gündelik hayatın aktif birer katılımcı üyesi olma talebini içinde barındıran okumuş kadın dindarlığının simgesel sermayesini yansıtmaya başlamıştır. Gitgide başörtüsü ile türbanın temsil kudretleri farklılaşmaya ve hatta gelenekle modernlik arasındaki zıtlaşmanın dindarlık evrenindeki unsurlarını içermeye yöneldi. Bu bağlam içinde türban, örtü konusundaki sıklığına rağmen modernlikle bir eş uyumluluğu yansıtırken, başörtüsü de zaman içinde halk dindarlığının popüler gevşekliğinin bir parçası olarak anlaşılmaya başlandı” (2005:148).

Göle'nin ifadesiyle kadının dinden özgürleşerek eğitim ve modern hayata katılımı Kemalizm'in ve laikliğin modern bir doğması olmasına rağmen, okuyan kentli modern kadının örtünmesi radikal İslamcılığın bir simgesi ve irtica simgesi olarak değerlendirilmiştir (1998: 116-126).

“Devlet inançlar üstüdür” (Baykal, 27.01.2008) diyen Baykal'ın zihniyet dünyasında kamusal alan devletin alanı olup filtreleme aygıtı işlevi görür. Katılmış olduğu bir televizyon programında; “Başörtüsüyle ilgili bir problem yok... Burada sorun şu: Bu, türbanı resmileştirme, türbanı Türkiye'nin resmi, anayasal, devlet düzeninin içine yerleştirme mücadelesidir. Buna direnenler de türbanın kendisine yönelik tepkiden çok, devletin türbanlaştırılmasına, devlete bir türban takılmasına yönelik kaygıları dolayısıyla tepki gösteriyorlar” diyen Baykal'a göre; “Türban, ‘Sizin laik devletinizi ben türbanlı devlet haline getirmek istiyorum’ iddiası olarak anlaşılıyor”

De facto “Herkesin kılığına, kıyafetine saygı gösteriyoruz” diyen Baykal; *de jure* “devleti belli bir kılık, kıyafeti içine sokmanın yanlış olduğu” (Baykal, 27.01.2008) vurgusunu da yapmayı ihmal etmez. Örneğin eşi türbanlı bir cumhurbaşkanı, devletin belli bir kılık kıyafet içine sokulması anlamına gelir.

Baykal, 2008 yılında Sultangazi, Eyüp ve Alibeyköy gibi İstanbul'un farklı yerlerinde partisine katılan türbanlı, çarşafly ve başörtülü insanların kabul töreninde yapmış olduğu konuşmada CHP'nin türban ile ilgili tavrının belli net olduğunu belirtmiştir. Kamusal alan ayrımına dikkat çeken Baykal, kamusal alan dışında insanların istedikleri gibi giyinebileceklerini belirtmiştir. Kültür muhafazakârlığı ile siyasi tercih arasında yarım yapmanın gerekli olduğunu vurgulayan Baykal, anayasaya uygun olmak kaydıyla insanların kılık, kıyafet ve örfüne dokunmayacaklarını belirtmiştir. Anayasanın ilk üç

maddesinin değişmezliğine atıf yapan Baykal, laikliğinde bu değişmezlik kapsamında olduğunu ifade etmiştir (Baykal, 18.01.2008).

Yukarıdaki ifade ve açıklamalardan anlaşılacağı üzere başörtüsü bir simge ise bu simgeyi yaratan ve siyasileştiren aktör, kamusal alanı sivil toplumun değil devletin alanı olarak gören CHP'nin bizatihi kendi siyasal tavrı olmuştur (Barın, 2004). Rejimi müslüman ve özellikle Müslüman kadınlardan koruma misyonu ile hareket eden CHP, kamusal alanı devletin alanına dönüştürmüş ve bir kısmı insanlara kapatmıştır. Türban ve Başörtüsü ayırımı diye sosyolojik gerçeklere uymayan bir analizden hareketle başörtüsü yasağını savunan Baykal, yeni Sol ile başladığı CHP liderliğini rejim muhafızı bir söylem ile tamamlamıştır.

2.5.2. Baykal ve Kollayıcı Laiklik

Baykal dönemindeki laiklik, rejimi koruma misyonu üstlenmiştir. Değişim ve özgürlüklerin karşısında duran, milletin reflekslerini değil de devletin reflekslerini esas alan, statükoyu koruyup kollayan, dini grup ve cemaatlerin varlığını yok sayan ve kamusal alanda dini reddeden bir hüviyete bürünmüştür. Baykal Dönemi CHP'sinde laiklik, rejimi koruyup kollama misyonu etrafında yapılan eylemlerin gerekçesi olmuştur. Bundan dolayı bu dönem laikliğini kollayıcı laiklik olarak tanımlamayı doğru bulduk.

Kollayıcı laikliğin ortaya çıkmasının, aslında, birkaç nedeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki, 1990'lı yıllarda gerçekleştirilen suikastlardır. Toplumun farklı kesimlerinde aydınları ve siyasetçileri hedef alan suikastların, siyaseti ve yeni sol söylemi dillendiren CHP'yi yeniden dizayn ettiği söylenebilir. Yeni Sol söylemi ile siyasete yeniden atılan Baykal'ın ve CHP'nin yön değiştirmesine neden olan en önemli olaylar farklı dünya görüşüne sahip olan aydınların öldürülmesidir. Doksanlı yılların başında hazırlattığı raporlarla Kürt meselesinde ezber bozan Baykal, bu süreçte oluşan siyasi atmosfere teslim olmuş ve laiklik ekseninde kendisini konumlandıran kamu bürokrasisi ile işbirliği yapmayı tercih etmiştir. Bu dönemin en belirgin özelliği, CHP'nin rejim muhafızlığı ve laiklik ekseninde bir siyasal anlayışı benimsemiş olmasıdır (Ete, 2010: 8-9)

Baykal, rejim muhafızlığı ve laiklik eksenindeki bir siyasetin gerekçesini farklı zamanlarda yapmış olduğu konuşmalarda gerekçelendirmeye çalışır. CHP'nin tarihinde

önemli bir yer tutan ve 6 Kasım 1994 tarihinde gerçekleştirilen SHP-CHP bütünleşme protokolünün imzalanması töreninde konuşan Baykal şöyle der: “Atatürk’ün kurduğu laik, demokratik cumhuriyetimizin temel ilke ve değerlerine yönelik saldırıların yoğunlaştığı, ulusal bütünlük ve can güvenliğine yönelik tehditlerin arttığı, insan onurunu ve haklarını koruyabilmenin, demokrasiyi yaşatabilmenin zor koşullarla karşı karşıya kaldığı... Günümüz Türkiye’inde sosyal demokratların, solun bütünlüğünün sağlanması, sorunlarının aşılabilmesinin temel güvencesidir” (Dağıstanlı, 1998: 272-273). Laikliğe yönelik saldırıların artması, CHP’nin siyaset söyleminin odağına laikliği yerleştirmesinin temel sebebidir denilebilir.

Baykal’ın ve CHP’nin kuşatıcı laikliği benimsemesinin bir nedeni de 28 Şubat Postmodern Darbe sürecidir. Baykal bu dönemde yine rejim kaygısını politikasının odağına almış ve söylem düzeneğini böyle kurgulamıştır. Baykal’ın 1995-2000 yılları arasında yapmış olduğu neredeyse tüm konuşmalarını şeriat tehlikesi, teokratik düzen, tarikatlar, Kuran Kursları, dinci tehlike laikliğin zedelenmesi gibi argümanlar oluşturmuştur. Özellikle yükselen Refah Partisi’ne karşı Baykal, statüko ve yerleşik kurumlarla ittifak yapmayı denemiştir.

Devletin kuşatıldığını iddia eden Baykal’a göre; “Laiklik, inanca ve imana karşı değildir; laiklik teokrasiye, teokratik devlet yönetimine karşıdır... Özgürlük hiçbir şekilde, din ve inancın istismarı, siyasete ve devlet idaresine din ve inancın karışması amacıyla kullanılamaz; dini cemaatler, bir siyasal ve resmi kamusal yapılanmaya dönüşemez, devleti kuşatmaya kalkışamaz” demiştir (Baykal, 1998: 38-39). Baykal’ın siyasal söyleminde laiklik, total bir biçimde toplumu dönüştürmesi gereken bir değerler sistemidir. 28 Şubat süreci ile beraber CHP; siyasi söyleminin odağına laikliği koyarak statükocu bir parti haline gelmiştir. Baykal, İnönü liderliğinde ‘Devletin partisi’, Ecevit liderliğinde ‘Halkın partisi’ olan CHP’ye yeni bir nitelik kazdırmış ve ‘rejimin bekçisi’ olan bir CHP ortaya çıkarmıştır (Ete, 2010: 11-12).

Baykal kendi döneminde, sekülerizm üzerinden CHP’yi yeniden inşa etmeye çalışmıştır (Cıngı 2010: 150). 25 Şubat 1997 tarihinde yapmış olduğu grup konuşmasında Türkiye’de bir hukukun dinselleşmeye başladığını ifade ederek şeriat vurgusu yapar; “Bizi ilgilendiren sadece Türkiye’nin hukuk düzeninin ve devlet düzeninin hukuki ve

siyasi esaslara göre şekillenmesidir. Dini esaslarla doldurulmamasıdır. Dini esaslarla hukuku ve siyaseti tarif etmemektir... Şeriat kavgası buradan çıkıyor” (1997: 10).

Baykal’a göre din ise sadece bireyin iç dünyasıyla ilgili olmalıdır Devlet düzeni, bireysel dini referans olarak dizayn edilemez. 28 Şubat sürecinde, Refah Partisi ve Tansu Çiller’in başkanlığını yapmış olduğu DYP koalisyonu hükümeti döneminde, din bireysel bir ilgi konusu olmaktan çıkmış, bir devlet düzeni olarak ima edilir hale gelmiştir (Baykal, 04.03.1994). Baykal’a göre darbenin ve kendi politik davranışının gerekçesi budur.

Üçüncü neden de 2 Kasım 2002 tarihinde AK Parti’nin iktidar olmasıdır. AK Parti’nin iktidar olması CHP daha çok laik cumhuriyet’in korunması siyasetini yönlendirmiştir. Ak Parti’yi dinci bir parti olarak kategorize eden Baykal’a göre CHP’nin misyonu rejimin değişmesine, değiştirilmesine engel olmaktır. Bundan dolayı Baykal, laik cumhuriyetin korunması siyasetini tercih etmiştir. Kamusal alan, Türban tartışmalarının odağında bu siyasi tercih bulunmaktadır (Övür, 2011: 8-10). Özellikle başörtüsü yasağının savunulmasında, kamusal alan siyasetinin desteklenmesinde, katı laikliğin yeniden kuşatıcı bir hal almasında bu siyasal gerçekliğin payı bulunmaktadır.

Özellikle ‘28 Şubat’ süreci ve siyasal İslam karşıtlarından beklenen oy, CHP’nin söylem ve politikalarının giderek ‘sağ’a kaymasına neden olmuştur. Böylece laiklik ve milliyetçilik ayakları ağır basan bir Atatürkçülük ideolojisi parti kimliğinin ontolojisi haline gelmeye başlamıştır. 2002’de iktidara gelen AK Parti’nin politikaları, popülizmi veya muhafazakârlığıyla değil, ‘İslamcı’ kimliğiyle tanımlandığından AKP iktidarına muhalefetin temelini de laiklik vurgusu ve rejim savunusu oluşturdu. Böylelikle Baykal CHP’si, reel sorunlara çözüm üretemeyen, devlet odaklı, farklı toplum kesimlerini dışlayıcı, kimliğini rejimi koruma misyonuyla tanımlayan ve zaman zaman milliyetçi öncelikleri ağır basan bir parti haline geldi (Kömürcü, 2011: 39).

Siyasal hüviyetini, rejime koruma olarak tanımlayan CHP ve Baykal’ın laiklik vurgusu her geçen gün berraklaşır. AK Parti iktidara geldiği gün AK Parti’yi ziyaret eden Baykal, laiklik vurgusunu ve uyarısını şöyle ifade eder; “Sakın ha Türkiye’nin tarihi Anayasal doğrultusuyla oynamayın...”, “Sakın ha Türkiye’nin laik bir cumhuriyet olarak çizgisine dokunmayın...” “Bakın bunca meselemiz var, ekonomik, sosyal

sorunlarımız var bunlarla ilgilenin. Ama tarihi rotasıyla Türkiye'nin oynamayın” (Baykal, 26.01.2008).

Baykal öneminde ortaya konulan ve bizim kuşatıcı laiklik olarak tanımladığımız, durum, rejimi koruma kaygısı ile laikliğe kuşatıcı ve total bir değerler sisteminin yüklenmesi hasisedir. İnönü döneminde devletin, Ecevit döneminde halkın Partisi olan CHP, Baykal döneminde rejimin partisine dönüşmüştür. Bu tipoloji, aynı zamanda hem laikliğin toplumun birçok kesimi tarafından düşman bir ideoloji olarak anlamlandırılmasına neden olmuş hem de laikliğin özgürlükçü yorumlarına giden yolu kapatmıştır.

2.6. Kemal Kılıçdaroğlu Dönemi Din Politikaları

2010 yılında Deniz Baykal'ın olaylı istifasından sonra Kemal Kılıçdaroğlu'nun genel başkanlık koltuğuna oturması ile beraber CHP'de uzun süreden beri dillendirilen değişim ve yenilik söylemi yeniden gündeme gelmiştir. Kılıçdaroğlu'nun 2015 yılına kadar olan siyasal yolculuğunu inceleyecek olduğumuz bu bölümde öncelikle laiklik politikalarında yaşanan kırılma ve din ile uzlaşma söylemi yorumlanacaktır. İdeolojik siyaseti arka plana atan, ekonomik ve toplumsal sorunlara odaklanan Kılıçdaroğlu, kamusal alanda dinin görünmesine de karşı çıkmamıştır. Bu faktörler doğrultusunda Kılıçdaroğlu dönemi CHP'sinin din politikaları incelenecektir.

2.6.1. Laiklik Vurgusunun Azalması

Uzun zamandan beri iktidar olamayan CHP, sadece belli sorunlara odaklanmış bir parti konumundaydı. Özellikle 1973-1977 dönemi hariç CHP, neredeyse, hiç iktidar olmamış; bundan da öte halktan gittikçe uzaklaşmıştır. CHP siyasetinin parametreleri; laiklik, şeriat tehlikesi, din, irtica gibi sakıncalı konulardı. Parti yetkilileri veya politika yapıcıları ideolojik merkezli bir siyaset ortaya koyuyordu. Belli dönemler hariç bu politik duruş etkili olmuştu. Deniz Baykal döneminde de aynı ideolojik tavır hegemonyasını sürdürmüştü. Ancak bu ideolojik siyaset, halk ile CHP arasında bir engel konumundadır. Ya da farklı bir ifade ile CHP'nin iktidarının önündeki engel, tarihsel niteliklere sahip olan ideolojik siyasetti. İdeolojik siyaset, laikliğe veya rejim kaygısına siyasetin hapsolması; ekonomik veya toplumsal sorunların ötelenmesidir. Özellikle Baykal döneminde CHP'de bu tür bir siyaset hakim pozisyondaydı. Bu

bölümde CHP’de yaşanan siyaset değişikliğini din politikaları bağlamında değerlendireceğim.

Yeni CHP, rotasını daha çok ekonomik sorunlara doğru çevirmiştir. Bunun önemli bir nedeni, Türkiye’de seçmen davranışlarının yöneliminde ideolojik faktörlerden öte ekonomik koşullar belirleyici olmasıdır (Çinko, 2006: 114-115). Bunun yanı sıra, 14 Ağustos 2001 tarihinde kurulan AK Parti’nin geniş halk kitlelerinden destek almasına rağmen, uzun ve kurumsallaşmış bir tarihe sahip olan CHP’nin sürekli irtifa kaybetmesi, politik değişimi zorunlu hale getirmiştir.

Kılıçdaroğlu döneminde gerçekleşen ideolojik değişimi ortaya koymadan önce kısaca Baykal ile Kılıçdaroğlu dönemini karşılaştırmak istiyorum. Her iki lider için laiklik partinin din politikalarının ana omurgasını oluşturmaktadır. Her iki liderin din-siyaset ilişkisini etkileyen bir diğer faktör AK Parti’dir. AK Parti, her ikisi için de dini siyasete alet eden bir dizi faaliyetin öznesidir. AK Parti, Baykal’a göre, dini siyaset alet etmekle laik ve demokratik rejimin temellerine karşı gizli, saklı ve derin bir hesaplaşma içindedir. Baykal’a göre türban veya din istismarı sorununun nedeni AK Parti’dir. Kılıçdaroğlu ise, AK Parti’nin dini siyaset alet edişinin merkezine ‘çıkarcı’ yerleştirir. AK Parti, ona göre oy avcılığı yaparak dini duygulara sahip halkın ve başörtülü kadınların inançlarını suiistimal etmektedir. Din istismarı, söylem benzerliğini ortaya koymaktadır (Altunoğlu, 2014: 85). Bu bağlam, ideolojik değişimin neden zorunlu görüldüğünü ortaya koymaktadır.

Ancak her iki lider arasında belirgin farkların da bulunduğu bir gerçektir. En belirgin farklılık, AK Parti’ye karşı yürütülecek muhalefetin merkezine laikliğin konulup konulmamasıdır. Kılıçdaroğlu, Baykal’ın aksine ‘laiklik’ merkezli muhalefetin sahihliğinden şüphelidir. Eleştirilerinin merkezine sosyal devlet anlayışını ve ekonomik sorunları koyar. Kılıçdaroğlu, başörtüsü serbestisi hususunda yapıcı bir muhalefet sergilemiştir. Baykal için, üniversitelerde ve diğer kamusal alanlarda başörtüsünün serbest bırakılması laikliğe dolayısıyla devletin üzerine kurulduğu temel ilkelere aykırı ve şeriat tehlikesinin göstergesidir. Bu sebeple, kamusal hayattaki türban yasağı sürdürülmelidir. Kılıçdaroğlu ise, bu konuda özgürlükçü bir yol izler. O, üniversitelerde ve diğer kamusal alanlarda başörtüsüne serbestlik yanlısıdır. Ona göre, her kadın nasıl isterse öyle giyinmelidir. Aslolan kadın giysisi ve bedeni üzerinden siyaset yapmaya

son vermek olmalıdır (Altunoğlu, 2014: 85-86). Laiklik, Kılıçdaroğlu dönemi elitlerinin ve partinin din söylemlerinin merkezi temalarından biri olma özelliğini kaybeder (Altunoğlu, 2014: 106).

Kılıçdaroğlu ile beraber yaşanan önemli değişimlerden birisi, CHP'nin klasik laiklik refleksindeki kırılmadır. Kiriş ve Gül'ün de (2010: 199) belirttiği gibi, "Sağ-sol ekseninin dayandığı asıl temel olan din-laiklik karşıtlığı, toplumda laik ve moderne karşı geleneksel modern denilebilecek bir tepkimeye yol açmış gözükmektedir." Ancak CHP, bu siyasal gerçekliğe yeteri düzeyde karşılık verememiş bundan dolayı da toplumsal, ekonomik ve siyasal ruhu doğru ve zamanında yakalayamamıştır. Kılıçdaroğlu döneminde yaşanan paradigmatik değişim sonucu, özellikle laiklik, din, başörtüsü tartışmaları siyasal gündemin dışına doğru kaymaya başlamıştır. Böylece CHP, daha güncel problemlere eğilme şansını yakalamıştır.

Bu değişimin en önemli göstergesi, 12 Eylül 2010 tarihinde gerçekleşen Anayasa değişikliği referandumundan sonra Almanya'da Avrupa Birliği(AB) temsilcileri ile buluşan Kılıçdaroğlu'nun Türkiye'de laikliğin tehlikede olmadığını söylemiş olmasıdır; "Ben bugün için laikliğin tehlikede olduğunu düşünmüyorum." Hatta konuşmasında "din alanında özgürlükleri daha da genişletmek lazım" diyerek dini baskı altında tutan laiklik anlayışından öte dini ve özgürlükleri koruyan bir laik anlayışı ortaya koymuştur (Habertürk, 22. 09. 2010).

CHP Genel Başkanlığı koltuğuna oturduktan sonra Kılıçdaroğlu'nun yaptığı ilk icraatlardan birisinin Sosyalist Enternasyonal toplantısına katılmak olduğu belirtilmelidir. Sosyalist Enternasyonal toplantısı için bulunduğu Paris'te ağırlığını Tuncelili vatandaşların oluşturduğu Türklerle buluşan Kılıçdaroğlu, laiklik anlayışındaki farklılığı ortaya koymuştur. "Türkiye'de demokrasiyi savunuyoruz" diyen Kılıçdaroğlu, demokrasi ve laikliğe karşı olanların olabileceğini belirterek CHP'nin misyonunun bunlarla mücadele etmek olduğunu belirtmiştir. Ancak Kılıçdaroğlu'na göre, "CHP olduğu sürece, 'Şeriat tehlikesi var' dersek kendimizi inkâr etmiş oluruz" (Hürriyet: 17. 11. 2010).

CHP'nin yeni siyaseti, sosyal ve ekonomik politikaları ideolojinin önüne almaktır. Din, laiklik, şeriat, başörtüsü konusunda ortaya konan tavır, yeni politikanın özünü temsil eder. Bazı Kemalistleri rahatsız etse de (Savaş, 2003) değişim ve yenilenme bu

dönemin ruhunu oluşturmuştur. Kılıçdaroğlu'nun değişim odaklı tavrını partinin bazı aktörleri de desteklemiştir.

CHP Genel Başkan Yardımcısı Nihat Matkap'a göre, "Türkiye'nin laiklikten koptuğu yönündeki endişe giderek azalıyor. Türkiye bugün daha muhafazakar yapıda ama bundan öteye gitmez!", "Düne kadar İslamcı akımlar, Türkiye'de öcü gibi görülüyordu. 'Türkiye, laik yapısından geri gider mi?' diye bir endişe yaşıyordu. CHP'lilerde böyle bir tedirginlik vardı. Hayır! Dünyadaki gelişmeler ve Arap Baharı arayışları gösterdi ki, Türkiye'yi laik konumundan artık kimse koparamaz. Bir kere bunu kabul etmek lazım"dır. Matkap'a göre, Ortadoğu'daki devletlerin bile laiklik arayışına girmesi, Türkiye'deki İslamcı siyasetin miadının doldurduğunun ispatıdır. Matkap'ın ifadesiyle, "Bugün eğer laik, demokratik, sosyal, hukuk devleti arayışına, Ortadoğu ülkeleri de girdiyse ve oradaki halklar da özgürlük peşindeyse, geçmişte adil düzen vaat eden, Türkiye'nin şeri hükümlerle başarılı olacağını öngören grupların anlayışları artık çöktü demektir. Devlet yönetimine, İslamcı siyaseti esas alma anlayışı artık kırıldı" (Taraf, 20. 02. 2012). Anlaşılacağı üzere Matkap'ın açıklamaları da Kılıçdaroğlu ile laiklik merkezli siyasetin değişmeye başladığının göstergesidir.

Klasik CHP refleksinden uzaklaşmanın önemli bir göstergesi de CHP'nin dini bir grup olan Fethullah Gülen Cemaatine yaklaşması olsa gerek. Bu dönemde Gülen kontenjanından bazı isimler CHP'de milletvekilliği yapmıştır(Özlü, 2015: 246). Tunay da Matkap gibi, Türkiye'de irtica tehdidi bulunmadığını düşünenlerden biridir. Kılıçdaroğlu ve CHP yönetiminin çoğunun kendi ile aynı fikirde olduğunu belirten Tunay'a (Akşam, 11. 07. 2012) göre kamuda uygulanan türban yasağı 15 sene önce kaldırılmalıydı (Aydınlık, 8 Ekim 2013). Bu ve bu tür söylemler, CHP'de pek görülmeyen söylemlerdir.

Ancak CHP'de farklı sesler de yok değildir. Sık sık Kılıçdaroğlu ile karşı karşıya gelen Birgül Ayman Güler'e göre, "İrtica tehdidi yoktur. İrtica iktidardadır. Tehdit olmaktan çıkmış, iktidara yerleşmiştir" (Milliyet, Melih Âşık, 07. 03. 2012). Ak Parti hükümetini irticam temsilcisi olarak tanımlayan Güler, klasik CHP refleksine sahiptir.

CHP'nin bir önceki genel başkanı olan Baykal da laiklik bağlamında yaşanan değişimi eksen kayması olarak değerlendirmiş ve Kılıçdaroğlu'nu uyarmıştır. Baykal'a göre yaşananlar CHP'ye kurulan bir tuzaktır. "İktidar olmak hafif eksen kaydırmayla olsaydı

bugüne kadar olurdu. Daha derin bir durum var. Bu bir tuzaktır; CHP’yi AKP’lileştirmektir. Daha rahat oynanabilir bir Türkiye projesinin sonucudur” (Dündar, Arena, 08, 11, 1010). Baykal rejimi kaygısı etrafında şekillenen laiklik anlayış ve pozisyonunu korumaktadır.

Parti içinden ve kamuoyundan kendisine yöneltilen eleştirilere aynı çerçevede cevap veren Kılıçdaroğlu’na göre “Laiklik elden gidiyor politikası izlemek doğru değil” dir (Çakırözler, Cumhuriyet: 24. 09. 2010). İdeolojik politikanın ana omurgasını oluşturan laiklik, ekonomik ve sosyal sorunlarının önüne geçmemelidir.

Laiklik konusunda yaşanan bu değişim din konusunda da yaşanmıştır. Kendinin dindar bir insan olduğunu söyleyen Kılıçdaroğlu’na göre, “Dini siyasete alet edenler, dine inmayan, inançları olmayanlardır.” Dinsel inanışta bireyselliği ön plana çıkaran Kılıçdaroğlu, muhafazakar veya geleneksel seçmen kitlesinin aksine inancı bireysel pratiklere indirger; “Ben de dindar bir insanım. Benim de inançlarım var ama ben inançlarımı siyasete malzeme etmiyorum. Hiç kimseyi inancından ötürü ötekileştirmek doğru değil. Herkes kendi inancını yaşar. Allah’a dua edilir. İtibarını kaybedenler, son çare olarak insanların dini duygularını istismar ederek iktidarlarını korumak istiyor” (Bugün, 16.05.2015). “Herkes kendi inancını yaşar ve Allah’a dua edilir” mottosuyla din ile olan anlam ilişkisini ortaya koyan Kılıçdaroğlu, dinin ve dindarların bireyselleşmesi gerektiğini ifade etmektedir. Oysa dinin bireyselleşme veya bireysel bir tutum olarak değerlendirilmesi sekülerliğin veya dünyevileşmenin bir boyutudur (Paker, Akçalı, 2013: 42-43)

Siyasi iktidarını kaybedecek olan insanların ve siyasetçilerin din istismarına müracaat ettiğini belirten Kılıçdaroğlu’na göre dinin özü sevgidir, adalettir. 2012 Yılında Kutlu Doğum Haftasında yapmış olduğu konuşmada şöyle demiştir: “Ben bir siyasetçiyim ve ahlak bunalımının bir toplumu nerelere savurabileceğini biliyorum... Milletimizin yüzyıllar boyunca özümsemiği, içselleştirdiği Peygamber ahlakından uzaklaşarak, din adına, dindarlık adına ne yaparsak yapalım sonuç hüsrana olacaktır. Çünkü uzaklaştığımız o ahlakın yerine ikame edeceğimiz hiç bir şeyimiz yok. Hiç bir siyaset, hiç bir ideoloji, hiç bir sosyal program o boşluğu dolduramaz. Laik bir ülke olan Türkiye’de isteyen istediği hayat tarzını seçer ve yaşar. Şurası bir gerçektir ki, bunların hiçbiri, ahlaktan soyutlanmış sözde dindarlık kadar toplumsal dokumuzu tahrip

edemez... Ahlakla siyaseti, ahlakla ticareti, ahlakla makam, mevki ve serveti takas etmeye başlamışsak, helak olmuş kavimlerin yoluna girmiş oluruz.” Atatürk döneminde sosyal bir ethos olarak kabul edilen din, bu dönemde yeniden imaj tazeler ve ideolojinin önüne geçer. Muharrem İnce'nin de, “CHP ‘Türkiye laikdir laik kalacak’ sloganının ötesine geçmelidir” ve “otuz yıl ana nakaratı söyleyemeyiz” (<http://www.internethaber.com/basortulu-kadinlara-boyle-hakaret-etti-289060h.htm>) gibi ifadelerine rastlanmaktadır.

Atilla Kart'a göre de, “Cumhuriyet ile laiklik elbette vazgeçilmez değerlerimiz, ama sadece cumhuriyet ve laiklik kavramlarıyla bu iş olmuyor. İşte yüzde 18-22'ye saplanıp kalıyorsun. Ondan sonra Anadolu'da milyonlarca insan günde 10-20-30 liraya karnını doyurmaya çalışıyor; Anadolu gerçeği bu. O insanlar cumhuriyet ve laikliği bilmiyor, onlar için öyle bir kavramın anlamı yok. Öyle bir kavramı bilmiyor o insanlar. O insanlar günlük geçim telaşı içinde. O insanlara bir ekonomik, sosyal ümit vermemiz gerekiyor. O insanların sırtını sıvazlamamız gerekiyor. O heyecanı yaşatmamız gerekiyor. O heyecanı yaşatmak için de o insanların arasında olmamız gerekiyor” (<http://habervitrini.com/haber/chpli-kart-sadece-laiklik-ve-cumhuriyet-ile-bu-is-olmuyor-583541/>) Kart'a göre halkla bütünleşmek için, ekonomik ve sosyal sorunlara odaklanılmalıdır. İdeoloji merkezli değil, ekonomik ve sosyal sorunlara odaklanan siyasallıklar inşa edilmelidir.

CHP'li elitlerin kimileri, yukarıdaki iki örneğin gösterdiği üzere, laikliği hükümete yönelik muhalefetin odağına yerleştirmekten yana değildir. Buna karşın, özellikle eğitim ve başörtüsü ile ilgili hükümetin yasa değişikliği önerilerine yönelik tepkilerinde açığa çıktığı üzere, ihmal edilemez bir partili grup, hem partilerini yeterince laiklik vurgusu yapmadığı için hem de AK Parti'yi dini siyasete alet ederek Cumhuriyet'in laik karakterini tahrif ettiği için suçlamaktadırlar. Örneğin, Nur Serter, “CHP'de artık 2 ok kırılmıştır. Laiklik ve milliyetçilik okları ortadan kalkmıştır” (Milliyet, 29.09.2012) derken, hem partisinin Oslo görüşmelerine yönelik tutumunu hem de laiklikle ilgili hassasiyetlere yeterince kaynaklık etmeyişi eleştiri konusu etmektedir. Benzer bir rahatsızlık, İsa Gök'ün, Kılıçdaroğlu tarafından laikliğin Anayasa'ya girişinin 75. yılında sosyal medya aracılığıyla iletilen mesaja yönelik değerlendirmelerinde karşımıza çıkıyor: “Parti AKP'lileştirildi, çünkü parti sağa kayd. Dün laikliğin Anayasa'ya

girişinin 75. yıl dönümüydü. CHP'den 'tık' yok. Dün Genel Başkanımız akşamüstü twitter'dan bir tweet'le laikliği kutluyor. Bu kadar basit mi? CHP'nin altı okundan biri laikliktir" (Gök, Milliyet, 7.02.2012).

CHP'li elitlerin bir kısmının hükümete yönelik eleştirilerinde laiklik ilkesinin altını önemle çizdiklerini de belirtmek gerekir. Örneğin, Gürkut Acar, D. Akagün Yılmaz, B. Ayman Güler, Süheyl Batum, Oktay Ekşi, M. Siyam Kesimoğlu ve Şevki Kulkuloğlu'nun ortak imzalarıyla ve TBMM'ye başörtüsü ile girişe imkân tanıyan düzenlemenin iptali istemiyle CHP İstanbul milletvekili Mahmut Tanal tarafından Anayasa Mahkemesi'ne yapılan başvuruyu desteklemek amacıyla yayınlanan bildirideki şu ifadelere dikkat etmek gerekir: "Dini sembelleri devlet hizmetine sokan bu ve benzeri düzenlemeler, kamu hizmetlerinde tarafsızlık ve eşitliği ortadan kaldırır. Devletin tarafsız ve eşitlikçi muamele kanallarını tıkayan rejimlerde, hiçbir yurttaşın hak ve özgürlükleri güvence altında olamaz. (...) Bu dava, gerici karşıdevrime karşı açılmıştır. Doksan yıldır savrulan ve çok iyi tanıdığımız tehditler böyle olduğuna kuşku bırakmamıştır. Tanal Davası'nda hepimiz, laiklik yani evrensel ve ulusal özgürlükler adına davacı olduğumuzu kamuoyuna saygıyla ilan ederiz" (<http://baguler.blogspot.com/2013/10/tanal-davasi-hepimizin-davasidir.html>). Hülasa, adı geçen milletvekilleri, laiklik adına, karşı devrimi temsil eden ve TBMM'ye başörtüsü ile girilmesine izin veren düzenlemeye şiddetle karşıdrlar.

Bir başka örnek, 13 Aralık 2013 tarihli, 'Laik Devlet Özgür Toplum Aydınlar Bildirisi'dir. İçlerinde B. Ayman Güler, Süheyl Batum, Oktay Ekşi, D. Akagün Yılmaz, Mustafa Balbay, İsa Gök, Tanju Özcan, Mahmut Tanal gibi CHP milletvekillerinin de olduğu 119 kişi tarafından imzalanan söz konusu bildiri, mevcut iktidarın önceki gerici partilerden kendisine miras kalan laik devleti yıkma girişimlerini hızla sürdürdüğünü iddia etmektedir. Hem okullarda hem de kamuda, türbanı bir baskı unsuru hâline getirerek Anayasal bir suç işleyen mevcut iktidar, bildiri sahiplerine göre, "dünyevi kurallara dayandırılması gereken devlet işlerini, dini gerekçelere dayandırmaya başlamıştır." Oysa "çağdaş, ilerici ve demokratik devletlerde hukuksal düzenlemelerin kaynağı yoruma bağlanmış dini kurallar ve buyruklar değil, toplumun sosyal ve iktisadi gereksinimleri çerçevesindeki dünyevi kurallardır. Bu her türlü din ve vicdan özgürlüğünü güvence altına alan laik devlet ilkesi demektir. Karşı karşıya

bulduğumuz durum ise, Türkiye’yi ihvanlaştırma gayretinden ve anayasal laik devlet ilkesini açıkça ihlal etmekten başka bir anlam taşımamaktadır.” Söz konusu bildiri, özellikle 4+4+4 yasası ve türban serbestîsi ile okullarda başlayan gericileşme ya da laik devlet ilkesini açıkça ihlal etme sürecinin türbanlı kadınların TBMM’yi de içerecek şekilde kamudaki mevcudiyetine kapı aralanması sûretiyle devam ettirilmesine karşıdır. Dahası, “Cumhuriyeti savunan siyasi parti ve toplum kesimlerinin yeni sahte mağduriyetler yaratmama ve bu yöndeki AKP çabalarını boşa çıkarma” amacıyla takındıkları tutum da, bildiri sahiplerine göre laikliği yok etmek isteyen iktidarın daha ileri adımlar atmasına engel teşkil edememiştir. Son olarak, bildiri, laiklik ilkesinden verilecek her türlü tavizi gericiliğe teslim olmakla özdeşleştirmektedir (<http://baguler.blogspot.com/2013/10/tanal-davasi-hepimizin-davasidir.html>).

Mersin milletvekili İsa Gök, ‘Yeni CHP’yi Kılıçdaroğlu’nun şahsında eleştiren partili elitlerden biridir. “Ben Kılıçdaroğlu’na karşıyım” derken, bu karşıtlığın sebebini, partinin AKP’lileştirilmesi, sağa kayması ve laiklikle ilgili gereken hassasiyetin gösterilmeyişine dayandırır. Dahası, Atatürk’e, Altı Ok’a, gerçek CHP’ye dönüştürülünceye kadar mücadelesini sürdüreceğini ifade ederken de, aslında açıkça partinin Atatürk’e, Altı Ok’a ve gerçek CHP’ye muhâlif bir zeminde hareket ettiğini söylemeye çalışmaktadır (Gök, Milliyet, 07.02.2012). Hülasa, Gök’ün de esas itirazı, CHP’nin ekseninin ‘Yeni CHP’ ile birlikte kaymasına yönelikti.

Yukarıdaki açıklamalardan ve itirazlardan anlaşılacağı üzere, Kılıçdaroğlu klasik CHP refleksinin dışında bir politika üretmeyi denemektedir. Laiklik ve din anlayışı, onun baskıcı Fransız laikliğinden uzaklaştırmış ve pasif laikliğe yakınlaştırmıştır. Özellikle AK Parti’nin geniş toplum kesimleriyle kurmuş olduğu ilişki, Kılıçdaroğlu’nu laiklik politikasını yumuşatmaya zorlamıştır. Bu gerçeklik, demokratik dünyanın baskısı ile çok partili hayata geçmek zorunda kalan İsmet İnönü’yü hatırlatmaktadır. Bununla beraber, Kılıçdaroğlu kendini Ecevit’e yakın görmektedir. Dinin toplumsal bir gerçek, güçlü bir tutkal ve geniş toplumsal kesimlerin kimliği olduğunu fark eden Kılıçdaroğlu, klasik CHP refleksinden uzaklaşmak zorunda kalmıştır. Ancak bu politika değişikliği partinin seçkin ve elitist bazı vekillerini de rahatsız etmiştir.

2.6.2. Kılıçdaroğlu ve Uzlaşmacı Laiklik

Bu bölümde, Kılıçdaroğlu'nun din ve laiklik anlayışını inceleyerek belli bir tipolojisini çıkarma çalışacağız. Öncelikle Kılıçdaroğlu, laiklik söylemini önemseyen, laikliği vurgulayan biridir. Laiklik hala CHP'nin din politikalarının ana omurgası olmaya devam etmektedir.

“Biz dini, etnik kimlikleri siyasete alet etmiyoruz” (Ekşi, 2001: 8-9) diyen Kılıçdaroğlu'na göre, Türkiye laik, demokratik ve sosyal hukuk devletidir. “İnanç, kişi ile Allah arasındaki manevi ilişkidir” (Kılıçdaroğlu, 2001: 10). İnançlar da siyasete alet edilmemelidir. Kılıçdaroğlu da laiklik ilkesini ortaya koyarken tıpkı kendinden önceki CHP liderleri gibi davranmıştır. Laiklik, din ile devlet işlerinin ayrılmasını, siyasetin din sömürsü yapmasının önüne geçilmesini ve hiçbir inancın devlete egemen olmasını hedeflemiştir (Ekşi, 2001: 7).

13 Ocak 2015 tarihinde yapmış olduğu Grup Konuşmasında laikliğin dinsizlik olmadığını vurgulayan Kılıçdaroğlu; inançların güvencesi olan laikliğin vicdan özgürlüğünün de teminatı olduğunu söylemiştir. Temel insan haklarının savunulması olarak tanımlanan laiklik, ibadet özgürlüğünü de güvence altına almak anlamını da bünyesinde barındırır (Ekşi, 2001: 7).

CHP ve Kılıçdaroğlu'nun laiklik hassasiyeti konusunda şu da ifade edilmeli; CHP, dini bir ton taşıyan siyaset biçimine karşıdır. Doğu ve güneydoğu bölgelerimizde yıllarca din ve etnik kimlik eksenli siyaset yapılmıştır. Bu bölgelerde yapılması gereken, inanç ve etnik kimliklere saygı politikasının yanı sıra sosyal, ekonomik ve kültürel sorunlara dair çözüm öneren bir siyaset biçimi olmalıdır. Bu yol, sosyal demokratların insan odaklı siyasetidir (Ekşi, 2001: 9). Kılıçdaroğlu'nun laiklik odaklı siyaseti daha sosyal demokrat bir perspektife sahiptir.

Kılıçdaroğlu'nun laiklik anlayışı konusunda belirtilmesi gereken bir husus da din eğitimidir. Din eğitimi zorunlu olmaktan çıkarılmalıdır. Din eğitim ve öğretimi laiklik anlayışı ve öğretim birliği ilkesi çerçevesinde yapılmalıdır. Önemli bir tartışma alanı olan Din kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri zorunlu olmaktan çıkarılarak isteğe bağlı dersler kapsamına alınmalıdır (Ekşi, 2001: 8)

Din dersi tartışmasının önemli bir boyutunu Alevilerin sıkıntıları oluşturmaktadır. Alevilerin ciddi sıkıntıları olduğunu belirten Kılıçdaroğlu'na göre, Cemevlerinin açılmasının önündeki engeller kaldırılmalıdır. CHP iktidarında Cemevlerinin önündeki engellerin kaldırılacağı sözünü veren Kılıçdaroğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yapısının da değişmesi gerektiğini düşünmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı, tüm inanç ve mezheplerin taleplerine duyarlılık içinde olmalıdır. Diyanet, inanç çoğulculuğunu gözetecek ve eşitlik anlayışını koruyacak bir biçimde yeniden düzenlenmelidir (Ekşi, 2001: 8).

Bu arada, Kılıçdaroğlu'na göre Alevilik, ayrı bir din değildir, İslam'ın bir parçasıdır. “Aynı Allah'a inanıyorsunuz, aynı Peygamber'e, aynı kitaba inanıyorsunuz. Farklı bir din olabilir mi? Hayır.” Dinin siyasete alet edilmemesi gerektiğini vurgulayan Kılıçdaroğlu, “Hiç kimsenin elinde bir başkasının inancını ölçebilecek terazi”nin de olmadığını ifade etmiştir. “Allah ile kul arasındaki o manevi, yüce duyguya birisinin, bir siyasetçinin aradan girmesi doğru değil” diyen Kılıçdaroğlu'na göre, “Herkes kendi inancını özgürce yaşayabilmeli ve herkes bir başkasının inancına saygı göstermeli”dir. Kendi duruşunu tasavvufun parametreleri ile meşrulaştıran CHP liderine göre, “Müslümanlıkta tasavvuf, dini düşünen, manevi duyguları en yoğun yaşayan insanların alanıdır. O alanı okuruz, öğreniriz, manevi dünyamızda yaşarız ama o alanı siyasete malzeme etmemeliyiz. Mevlana'ya, Hacı Bektaş-ı Veli'ye, Sarı Saltuk'a, Âşık Sümmani'ye, Karacaoğlan'a, Yunus Emre'ye haksızlık etmiş oluruz. Onlar hiç siyaset yapmadılar, inançlarını insanlık felsefesi ile yoğurdular. Geleceğe, aydınlığa bir toplumun nasıl taşınacağını gösterdiler” (<http://gundem.bugun.com.tr/kilicdaroglu-alevilik-din-degil-199516-haberi.aspx>).Anlaşılabacağı üzere dini siyasete alet etmemek söylemi CHP'nin parametrelerinden birisidir.

Laiklik söyleminden öte ekonomik ve sosyal sorunlara odaklanan CHP liderine göre, Alevilerin sorunlarını sadece ekonomik eşitlik ile çözemeyiz; aynı zamanda kültürel eşitlik de gerekmektedir. Çünkü uzun yıllardan beri hakları ve inanç özgürlükleri görmezden gelinen, yadsınan Aleviler, bu toplumun zenginliğidir (Özdemir, 2011: 42).

Kılıçdaroğlu ve CHP'nin bu anlayışının kaynağında laiklik ilkesi ve toplumsal bütünleşme ilkesi bulunmaktadır. Bu siyaset anlayışına göre, din ve vicdan özgürlüğü ancak devletin laik olması ile mümkündür. Hiçbir inancın bir diğeri baskı

yapmamasının teminatı laiklik ilkesidir. Bütünleşme anlayışı ise farklı kimlik ve inançların ortadan kaldırılmasını değil, onlara saygı gösterilerek ülke bütünlünün korunması esasına dayanır. Bu tavır, asimilasyona karşı entegrasyon önerisidir (Özdemir, 2011: 41-44).

27 Temmuz 2013 tarihinde ekonomi gazetecileri ile bir iftar programında ekonomi gazetecileri ile buluşan Kılıçdaroğlu: “Kişinin inancı ile ilgili yorum yapmak, Alevi, Müslüman, Hıristiyan, Musevi diye bakmak uygun değil. Her inanca, saygı göstermemiz gerekiyor. Sonuçta hepimiz insanız. Kişinin kimliği ne olursa, Kürt olur, Çerkez olur, Arap olur, Laz olur sonuçta bu bizim ülkemizin insanı. Bazen kavga ederiz, sonra beraber oluruz ve asla ayrılmak istemeyiz. Ben kendi ülkemi çok seviyorum. İnsanları ayırmak değil, birleştirmek gerekiyor” dedi(<http://www.internethaber.com/kilicdoroglundan-olay-aciklamalar-565122h.htm>).

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere Kılıçdaroğlu laikliği önemsemekle beraber laiklikten öte ekonomik ve toplumsal sorunlara eğilen bir siyasetçidir. Uzlaşmacı laiklik anlayışı din ve siyasetin uzlaşımını esas alır. Siyaset ve din, toplumun geleceği için oldukça işlevsel olan iki ayrı değerdir. İkisinden de vazgeçilmesi düşünülemez. Kılıçdaroğlu’na göre, örneğin din kaynaklı terörün panzehiri laikliktir. Kılıçdaroğlu’nun laiklik anlayışı, özgürlükçü ve Anglo-Sakson dünyanın laiklik anlayışına yakındır. Laikliği önemsemekle beraber, toplumun ve siyasalın laiklik tarafından kuşatılmasına karşıdır. Kılıçdaroğlu, çok partili hayata geçiş ile beraber neredeyse hiçbir dönem iktidar olamayan bir partinin başkanı olması münasebetiyle siyaset yapma anlayış ve algısının değişmesi gerektiğini düşünmektedir. Bundan dolayı, laiklik başta olmak üzere, siyaset yapma biçimini kısmen değiştirmiştir. Başörtüsü, Diyanet ve Alevilik sorununa bakışı oldukça özgürlükçü olmakla beraber, ortaya koymuş olduğu siyasal tutum Kılıçdaroğlu’lu CHP’yi hem daha sosyal demokrat yapmıştır, hem de laiklik vurgusunu azalttırmıştır.

Kılıçdaroğlu’nun CHP’nin genel başkanlık koltuğuna geçmesi ile beraber özellikle din ve laiklik politikasında değişme yaşanmıştır. Söylem itibarıyla laik ve demokratik Cumhuriyetin ilke, değer ve kurumlarına her koşulda sahip çıkacağını belirten CHP, tüm din ve inançların ibadethane açmalarının önündeki engelleri kaldıracağını vurgulamıştır (CHP 2011 Seçim Bildirgesi: 18). Bunun yanı sıra “Din işlerinin

siyasetten ayrılmasına özen gösterecek, dinin siyasi sömürü aracı haline getirilmesine son vereceğini”, “Her din, mezhep veya inanç grubundan yurttaşımızın inanç ve ibadet özgürlüğünü güvence altına alacağını”, ifade etmiştir. Ayrıca Seçim Bildirgesinde şu politikası ile ilgili olarak şu hususlar ön plana çıkmıştır: Yurttaşlar arasında dinî inançlar ve mezhepler bakımından ayırım yapılmasını engellenmelidir. Alevi yurttaşların eşit yurttaşlık talebi hayata geçirilmelidir. Diyanet İşleri Başkanlığı, tüm inanç ve mezheplerin taleplerine duyarlılık içinde, inanç çoğulculuğunu gözeterek ve eşitlik anlayışıyla yaklaşmasını sağlamak için gerekli düzenlemeler yapılmalıdır. Din kültürü ve ahlak bilgisi dersleri zorunlu olmaktan çıkaracak, temel eğitimde ve lisede isteğe bağlı hale getirilmelidir. Din öğretimi, laiklik anlayışı ve öğretim birliği ilkesi çerçevesinde gerçekleştirilmesi sağlanmalıdır. Azınlık din mensubu vatandaşlara yönelik din ve inanç temelli ayrımcılık, nefret söylemleri ve nefret suçlarıyla mücadele edilmelidir (2011: 18).

Yeni CHP’ye göre, laiklik ve inanç özgürlüğü korunmalı ve geliştirilmelidir. Laiklik, demokrasi ve toplumsal barış için bir zorunluluktur. Devlet, tüm inançlara eşit mesafede durulmalı, tüm inançlara saygı gösterilmelidir. Din ve vicdan özgürlüğü tam güvence altına alınmalıdır. Din ve siyaset işleri ayrı tutulmalı, dinin siyasete alet edilmesine izin verilmemelidir (Seçim Bildirgesi 2015: 16).

Kılıçdaroğlu ile beraber, laiklik demokrasi kültürü ile yeniden inşa edilmeye çalışılır. Kılıçdaroğlu’na göre, laiklik demokrasinin ışığında şekillenmelidir. Çünkü içinde yaşadığımızı coğrafya ve ülkemizde yaşanan gelişmeler laiklik olmadan demokrasinin, demokrasi yaşatılmadan laikliğin güvence altına alınmayacağını açıkça ortaya koymaktadır (Seçim Bildirgesi 2015: 21-22).

Yeni CHP ile beraber, dinsel baskıdan veya kontrolden din ve vicdan özgürlüğü merkezli laiklik söylemi ortaya çıkmaya başlar. Din ve vicdan özgürlüğü, güvence altına alınmalıdır. Siyaset ve din ayrılmalı; aynı zamanda dinin siyasete alet edilmesine karşı çıkılmalıdır. Devlet tüm inançlara ve bireysel tercihlere eşit mesafede durmalı, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın bu ilke çerçevesinde hareket etmelidir. Kurum, çoğulcu ve kapsayıcı bir yapıya kavuşmalı ve gündelik siyasetin dışında tutulmalıdır (Seçim Bildirgesi 2015: 22)

2015 Seçim Bildirgesi'nde laiklik birlikte yaşama ilkesi olarak değerlendirilir. Kılıçdaroğlu laiklik bağlamında partisinin yol haritasını şöyle belirler; Din, mezhep ve inanç farkı gözetmeksizin tüm yurttaşlarımızın inanç ve ibadet özgürlüğü güvence altına alınmalıdır. Din ve siyasetin birbirinden ayrı tutulmasına ve dinin siyasete alet edilmemesine özen gösterilmelidir. DİB, tüm inançlara eşit mesafede duracak şekilde yeniden yapılandırılmalıdır. Evrensel insan hakları ilkeleri çerçevesinde, farklı din ve inançlara mensup tüm yurttaşların ibadethane açmalarının önündeki engeller kaldırılmalıdır. Cem evlerini diğer ibadethaneler gibi yasal statüye kavuşturulmalıdır. Zorunlu din dersleri kaldırılmalıdır. Bu dersler, çoğulcu bir içeriğe kavuşturulmalı ve seçmeli hale getirilmelidir. Din ve inanç temelli ayrımcılık ve nefret suçlarına karşı yasal yaptırımlar uygulanmalıdır (Seçim Bildirgesi 2015: 33-34).

Anlaşılabacağı üzere, Kılıçdaroğlu döneminde CHP'de din ve laiklik konusunda farklı bir perspektif hâkimdir. Özgürlükçü bir anlayışın hakim olduğu bu dönemde katı laiklik görünmez olmuştur. Hakim olan anlayış, din ve vicdan özgürlüğünü koruyan, dine ve dindarlara baskı yapmayan bir laiklik anlayışlıdır.

Uzlaşmacı bir siyasal tutum izleyen Kılıçdaroğlu Kamusal alan ve başörtüsü sorununda kendinden önceki dönemin siyasal aklından farklılaşır. Baykal döneminde rejim ve laik kaygısı ile hareket eden parti, toplumsal ve ekonomik sorunların oldukça gerisinde kalmıştır. Başörtüsü, bazen dinsel gerekçe ile bazen de geleneksellik ile açıklanmış olan toplumsal bir gerçekliktir. Ancak, modern Müslüman kadının kamuya katılımını kolaylaştıran başörtüsünün takılması, uzun yıldan beri yasaktı. Dönem dönem farklılaşmakla beraber başörtüsü, genel olarak kamusal alandan dışlanmıştı. Kamusal alan tartışmasında başörtüsü önemli bir ağırlığa da sahiptir. Kamusal alanda dinin varlığı veya kısıtlanması hep başörtüsü ekseninde düşünülmüş ve tartışılmıştır. Partisinin Çağlayan mitinginde “Türbanı da biz özgür kılacağız” (Vatan, 23 Ağustos 2010) diyen Kılıçdaroğlu, hizmet alan ile hizmet veren arasında ayrım yapar. 09.20.2010 tarihinde Abant'ta konuşan Kılıçdaroğlu'na göre, “Bir hukuk devletinde zorunlu alanlar bellidir. O zorunlu alanlarda nelerin olduğu bellidir. İlköğretim, ortaöğretimde türban diye bir şey olmaz zaten, orada devletin koyduğu kurallar vardır. O kurallara herkes uymak zorundadır, oralarda zorunlu eğitim var biliyorsunuz. Kamuda da öyle konan kurallar vardır... Sadece bizim ülkemizde mi bu böyle; gidin

Papua Yeni Gine'de de böyledir, Angola'da da böyledir, İngiltere'de de böyledir. Devlet dediğiniz, bir kurumlar ve kurallar rejimidir, herkes uyacaktır” (<http://www.internethaber.com/kilicdaroglu-turbanda-siniri-cizdi-300234h.htm>).

Bu tavra rağmen başörtüsü konusunda özgürlükçü bir politika izlemiştir. “Bir başörtüsü sorunu var. Biz bu sorunu çözeceğiz. Kılık kıyafetler yasa konusu olmaz”(Vatan, 18 Eylül 2010) diyen Kılıçdaroğlu, açıklamalarını “Türban sorununu samimi olarak çözmek istiyoruz... Türban, Türkiye gerçeğidir. Uzlaşmayla sorun çözülmeli. Bu kızlarımız okumalı” (Hürriyet, 22 Eylül 2010) diyerek sürdürmüştür. Bununla beraber, her fırsatta türban serbestisinin mimarı olduğunu söyleyen Kılıçdaroğlu, “Üniversitelerde türbanın serbest olmasını sağlayan kişi benim” diyerek başörtüsünde özgür bir politika ortaya koymuştur.

Hatta “seçimlerde türbanlı adayımız olacak mı” sorusunu “aday kazanacaksa niye olmasın” diye yanıtlayan Kılıçdaroğlu “Başörtülü adayımız olabilir” dahi demiştir (Aydınlık, 5 Ekim 2013). İzlenen yeni ve özgürlükçü siyasette Genel Başkan Yardımcısı Gürsel Tekin de benzeri bir tavır ortaya koymuştur; “Meclis’e başörtülü bir adayın girmesi durumunda Merve Kavakçı’ya gösterilen tepkiyi göstermeyeceklerini” söyledi. “AKP bu şansını deneyebilir, biz zorluk çıkarmayacağız” (Vatan, 24 Mart 2011) demiştir.

31 Ekim günü 4 AKP’li milletvekili, Türbanla Meclis’e gelmiştir. Kılıçdaroğlu, Cumhuriyet tarihinde ilk kez Meclis’e türbanla girilmesini “Bugün çok mutluyum” sözleriyle ifade etmiştir. “Tarih yazdık, çok önemli bir gerçeği Türkiye’nin gündeminden çıkardık” (Hürriyet, 3, Kasım 2013) diyerek kamusal alan tartışmasını sonlandırmıştır. CHP Grup Başkan Vekili Akif Hamzaçebi de, “Kadın milletvekillerimizin başörtülü olarak Genel Kurul’a girmeleri bir özgürlük meselesidir” (Hürriyet, 2 Kasım 2013) diyerek Kılıçdaroğlu dönemi CHP’sinin kamusal alanda türban takılmasına özgürlük perspektifi ile yaklaştığını ortaya koymuştur.

Kılıçdaroğlu iktidara geldikleri takdirde “kamuda ya da belediyelerde başörtülü çalışanlarla ilgili hiçbir sıkıntı yaşanmayacak”ını (Radikal, 16 Ocak 2014) belirterek yeni CHP’nin siyasal kodlarını ortaya koymuştur. Başlangıçta kamusal alan ile ilgili sınırlamaları bulunan Kılıçdaroğlu, başörtüsü sorununda oldukça özgürlükçü bir çizgi izlemiştir. Bu bağlamda ilke ile popülizm arasındaki denklem önemlidir. CHP, farklı

zamanlarda başörtüsü, çarşaf, türban, Kuran kursu gibi açılımlar yapmış, fakat devam ettirememiştir. Çünkü bu ve benzeri siyasal olaylara popülist çerçeveden yaklaşmıştır; ilkeli davranmamıştır. Keyman'ın belirttiği gibi ilke ve popülizm arasında kalan CHP, şaşırtıcı bir manevra yapıp muhafazakâr kesimlere göz kırparak, ilkeli siyaset yapmak yerine seçim sonrası unutulacak vaatleri ortaya koymakta ve çarşafly kadınları bile oy veren müşteriler olarak gören bir popülizmi yaşama geçirmektedir (Keyman, Radikal 2, 21.12.2008).

Yukarıda anlatılanlardan hareketle şunları söyleyebiliriz; Kılıçdaroğlu döneminde kamusal alanda dini özgürlüklerin desteklenmesi siyaseti, ekonomik ve sosyal sorunlara eğilen CHP'nin bir ürünüdür. Laikliğin ideolojik hegemonyasından uzaklaşarak, halkın değerlerine veya halkçılık ilkesinin ruhuna yaklaşımdır. Türbanla meclise girilmesi, başörtüsü yasağının kaldırılması yönündeki örtük destek Kılıçdaroğlu'nu da farklılaştırmıştır. Bu farklı tutum ve davranışlar Kılıçdaroğlu'nu farklılaştırmıştır. Özellikle laiklik vurgusunun azalması ve ekonomik sorunların ön plana çıkması, kamusal alan ve din tartışmasında farklı bir siyaset izlenmesi Kılıçdaroğlu'nu farklılaştırmış ve uzlaşmacı yapmıştır.

BÖLÜM 3: CHP TABANININ PARTİ DİN POLİTİKALARINA BAKIŞININ METODOLOJİSİ

Bu bölümde, çalışmanın metodolojisi hakkında bilgi verilecektir. Günümüzde sosyal ve siyasal bilimlerin en çok ihtiyaç duyduğu şey, “kendisinin dışındaki dünyada ve kendi benliğinde olup bitenleri anlamasını sağlayacak düşünsel bir nitelik kazanmak; böylece, önünde bulunduğu bilgilerden bu amaçla yararlanabilmek için gelişkin bir düşünce düzeyine çıkabilecek duruma gelebilmektir” (Mills, 1979: 10) Sosyal bilimlerin amacı da sosyolojik düşünme yoluyla olayları öncelikle olduğu gibi anlamaktır.

Unutulmamalıdır ki, bilimsel veya sosyolojik bir araştırmada önemli olan metot yada yöntemdir. Herhangi bir araştırmada incelenecek konunun ruhuna uygun belirli bir metot takip edilmeden bilimsel, doğru ve tutarlı sonuçlara ulaşmak mümkün değildir. Konuya veya soruna bağlı olarak ortaya konulan metodoloji, çalışmayı sonuca götüren yoldur. Metot, belirli bir amaca ulaşmak için kullanılan yolların tümü olarak tanımlanabilir (Gökçe, 1988: 30).

Biz bu çalışmamızda, nicel araştırma yöntemleri arasında bulunan anketi kullandık. Sistematik veri toplama yöntemi olan anket ile belli bulgulara ulaştık ve ardından anket verilerimizi yorumladık. Faktör analizi ile beraber, cinsiyet ve eğitim durumu değişkenlerini de inceledik. Ayrıca güvenilirliği yüksek olan sorulara da ki-kare testi uyguladık.

3.1. Ampirik Araştırmanın Unsurları

3.1.1. Araştırmanın Temel Varsayımları, Problemleri ve Hipotezleri

Varsayımlar, bilimsel olarak sınanması mümkün olmayan alanlara ait olan ve doğru olarak kabul edilen zihinsel hareket noktaları olarak belirtilir (Dikeçligil, 2005: 88; Dikeçligil, 2002:108). Bu çalışmanın varsayımlarını şöyle sıralayabiliriz:

- I. Araştırmada kullanılacak olan anketleri, araştırmaya konu olan CHP seçmenlerinin samimi ve doğru cevaplandıracakları varsayılmaktadır.
- II. Veri toplama metodunun, tabanın din politikalarına bakışı ortaya çıkaracak nitelikte olduğu varsayılmaktadır.

III. Herhangi bir partinin din politikaları ile parti tabanının din anlayışı arasında doğrudan veya dolaylı bir bağ bulunmaktadır.

IV. İstanbul örneğinde belirlenen örneklem, evreni yansıtır ve sorular, CHP'nin din politikasını ve tabanın din anlayışını ölçmeye uygundur.

Çalışmamızın ilk aşamasında Cumhuriyet Halk Partisi'nin din politikaları betimlenmesi ardından da parti tabanının bu din politikalarına bakışının analiz edilmesi amaçlanmıştır. Araştırmamızın temel problemini şu sorular oluşturmaktadır;

- I. Laiklik bağlamında tavan ile taban arasında belli bir farklılık var mıdır?
- II. Atatürk Döneminden günümüze kadar CHP'nin din politikaları süreklilik arz etmekte midir?
- III. Cumhuriyet Halk Partisi din politikaları, nasıl tanımlanabilir ve tipolojileştirilebilir?
- IV. Parti merkezi tarafından belirlenen ve ortaya konan din politikaları tabanda yeterince karşılık bulmakta mıdır?
- V. Din politikaları bağlamında parti tavanının taban ile arasındaki ilişkinin boyutu nedir?
- VI. CHP'nin seçmen tabanı, CHP'nin din politikalarına nasıl değerlendirmektedir?

Bu çalışmada, yukarıdaki temel problemler ile aşağıda bulunan alt problemler çerçevesinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin farklı dönemlerdeki din politikaları tespit edilerek bu politikaların parti tabanına etki ya da etkisizliği çok boyutlu bir şekilde ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Şu sorulardan hareketle CHP seçmeninin CHP'nin din politikalarına bakışı ortaya koyulmaya çalışılacaktır:

1. Laiklik, din ile devlet işlerinin ayrılması mı yoksa dinin devlet tarafından kontrol altında tutulması mıdır?
2. Laiklik, din ve vicdan hürriyetinin önünde engel midir?
3. Türkiye'de insanlar ibadetlerini özgürce yerine getirebiliyor mu?
4. Atatürk dönemi sert laiklik uygulamasının asıl nedeni irticai hareketler midir?
5. Atatürk dönemindeki laiklik uygulamaları, Atatürk'ün kendisinden mi yoksa uygulayıcılardan mı kaynaklanmıştır?

6. CHP Seçmeni tarafından İnönü'nün din politikası sert karşılanmakta mıdır?
7. CHP'nin din politikasının belirlenmesinde liderin etkisi nedir?
8. CHP'nin din politikasının belirlenmesinde rakip partilerin etkisi nedir?
9. CHP'li seçmen nezdinde Atatürk, İnönü, Baykal ve Kılıçdaroğlu dönemlerinin laiklik anlayışları arasında fark var mıdır?
10. Baykal ve Kılıçdaroğlu dönemlerinin laiklik anlayışları arasında fark var mıdır?
11. Din politikaları bağlamında en başarılı dönem Kılıçdaroğlu dönemi midir?
12. CHP'nin düzenlemiş olduğu iftar yemekleri isabetli bir uygulama mıdır?
13. CHP'li seçmen nezdinde din gericilik midir?
14. Deniz Baykal'ın torunu ile beraber Bayram Namazı'na gitmesi CHP'nin dine saygılı olduğunu mu yoksa dini istismar ettiğini mi göstermektedir?
15. Parti mitinginde çarşafly bir kadına parti rozeti takmak dini siyasete alet etmek midir?
16. Bazı siyasi partiler dini, siyasete alet etmekte midir?
17. Ezanın, Türkçeden Arapçaya döndürülmesi din özgürlü müdür?
18. Seçim dönemlerinde laiklik ve irtica daha az vurgulanmaya başlanması doğru mudur?
19. Diyanet İşleri Başkanlığı konusunda yeni bir politikaya ihtiyaç var mıdır?
20. Diyanet İşleri Başkanlığı özerk bir kuruma dönüştürülmeli midir?
21. Diyanet İşleri Başkanlığı kaldırılmalı mıdır?
22. Cem evlerine ibadethane statüsü verilmeli midir?
23. CHP, dini grup gerçeğini kabul etmeli midir?
24. CHP seçmeni nezdinde dini gruplar zararlı mıdır?
25. Kemal Kılıçdaroğlu döneminde tarikat ve cemaatlere karşı daha yumuşak bir politika izlenmesi doğru mudur?
26. Kamusal alanda başörtüsü yasak olmalı mıdır?

27. Başörtüsü ile vekilin meclise gelmesi laikliğe aykırı mıdır?
28. CHP'nin son dönemde yapmış olduğu başörtüsü, türban veya çarşaf açılımı yeterince başarılı mıdır?
29. Kuran-ı Kerim, Peygamberimizin Hayatı ve temel dini bilgiler derslerinin seçmeli olarak okullarda okuması laikliğe aykırı mıdır?
30. Türkiye'de hala irtica tehlikesi bulunmakta mıdır?
31. CHP Seçmenine göre, gerçek İslam ilerlemeye engel midir?
32. Dini semboller kamusal alanda yer almalı mıdır?
33. Devlet, din hizmetlerinden tamamen elini çekmeli midir?
34. CHP, din istismarına karşı mıdır?
35. CHP, din istismarı yapmakta mıdır?
36. Devlet memuru kadınlar isterlerse başlarını örtebilir mi?
37. Tek Parti döneminde bazı masum dindarlar baskı yapılmış mıdır?
38. Türban laiklik karşıtlığının sembolü olarak değerlendirilebilir mi?
39. Başörtüsü ve türban birbirinden farklı mıdır?

Bir araştırmada hipotez, çalışmanın amaçları olarak da ifade edilebilecek araştırma sorusuna verilmiş cevap niteliğindedir. Bir çalışmada araştırma sorusu, çalışmada neyi bulmaya çalıştığımızı ifade eder (Punch, 2005: 39). Din politikasının tabanın din anlayışı ile ilişkisine bağlı olarak oluşturulan alt problemlere göre hipotezlerimiz şöyle sıralanmıştır:

1. Din politikasının en etkili olduğu grup, orta yaşlıdır.
2. CHP'li erkek seçmen kadınlara nispetle daha siyasal bir duruşa sahiptir.
3. CHP'nin din politikaları ile tabanın din anlayışı arasındaki ilişkinin en yüksek olduğu kesim üniversitelilerdir.
4. CHP'nin din politikası temel belirleyeni laikliktir.
5. CHP'nin laiklik anlayışı *de jure* özgürlükçü, *de facto* kontrol ve baskıcıdır.

6. CHP, kamusal alanı devletin alanı olarak değerlendirmektedir.
7. CHP seçmeni, kamusal alanda başörtü takılmasına karşıdır.
8. CHP seçmenine göre, Diyanet İşleri Başkanlığının varlığı laikliğe aykırıdır.
9. CHP seçmenine göre Alevilerin hak ve özgürlükleri baskı altındadır.
10. CHP ve CHP seçmenine göre cemevleri ibadethane olarak tanınmalıdır.
11. CHP'li seçmen Alevilerin ve gayri Müslimlerin hakları konusunda hassas ve özgürlükçü olmalarına rağmen başörtülü veya çarşafly kadınların hakları konusunda baskıcı veya devletçidir.

3.1.2. Araştırmanın Evren Ve Örnekleme

Çalışmanın evreni, İstanbul'un farklı ilçelerinde ikamet eden Cumhuriyet Halk Partisi seçmenidir. Örnekleme ise, farklı ekonomik düzeye, eğitim durumuna, cinsiyet ve yaşa göre seçilmiş 401 CHP seçmenidir (201 bayan, 200 erkek). Sayısal olarak 401 CHP seçmeni yeterlidir; çünkü anket sayısının belirlenmesinde belirleyici olan evrenin büyüklüğü veya küçüklüğüdür. Örneğin evrenin büyüklüğü 50.000 ise 381 kişi, 100.000 ise 383 kişi yeterlidir. Herhangi bir yanılma veya hata ihtimalinden dolayı 401 kişi ile anket yapılmıştır.

Örneklemin belirlenmesinde değişik yöntemler izlenmiştir. Kota yöntemi uygulamakla beraber, derinlemesine araştırma yapabilmek için amaçsal-tabakalı örnekleme yöntemi tercih edilmiş ve kullanılmıştır. Seçmen belirlenirken, CHP'ye üye olması veya CHP'ye oy vermesi şartı aranmıştır.

3.1.3. Örneklemin İstatistikî Dağılımı

Öncelikle, değişkenler, yaş, cinsiyet, dindarlık ve eğitim durumundan oluşmaktadır. Anket sorularımızı 200'ü erkek ve 201'i kadın olmak üzere 401 CHP seçmeni cevaplamıştır. Anketlerimizin bir kısmı tek tek bir kısmı ise toplu olarak cevaplanmıştır. Bu verilere göre, katılımcıların % 49.88'i erkek, %50.12'si ise kadındır. Anket sorularımıza; 18-24 yaş grubundan 57 kişi (%14,21), 25-34 yaş grubundan 143 kişi (%35,66), 35-44 yaş grubundan 91 kişi (%22,69), 45-54 yaş grubundan 65 kişi

(%16,21), 55-64 yaş grubundan 35 kişi (%8,73), 65 yaş üstünde ise 10 kişi (%2,49) cevap vermiştir.

Ayrıca, araştırmamıza katılan CHP seçmeninin %1,75'i okuryazar (7 Kişi), % 12.97'si ilkokul mezunu (52 Kişi), % 13.72'si ilköğretim (55 Kişi), % 34.91'i lise (140 Kişi), % 7.73'ü ön lisans (31 Kişi), % 28,18'i üniversite (113 Kişi) ve % 0.75'i (3 kişi) ise lisansüstü veya doktora mezunudur.

Araştırmaya katılanların %1,25'i kendini çok dindar (5kişi), % 25,44'ü dindar (112 Kişi), %40,15'i az dindar (161 Kişi), % 23,69'u dine ilgisiz (95 Kişi) ve % 9,48'i (38 Kişi) de ateist olarak tanımlamıştır.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre kendinizi dini açıdan nasıl tanımlıyorsunuz sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkeklerin % 1,5 çok dindar, % 23 dindar, %38 az dindar % 29 dine ilgisiz ve % 8,5 ateist; kadınların ise % 1 çok dindar, % 27,9 dindar, %42,3 az dindar % 18,4 dine ilgisiz ve % 10,4 ateist cevaplarını verdikleri gözlenmektedir.

2013 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın TUIK verinden hareketle yayınlamış olduğu "Türkiye'de Dini Hayat" başlıklı Türkiye geneli anket çalışmasında da kadınların erkeklere göre daha dindar olduğu görülmektedir. Erkeklerin % 18,1 kendini oldukça dindar ve %67, 3'ü dindar olarak tanımlarken; kadınların % 20,6'sı kendini oldukça dindar ve % 68,8'i de dindar olarak tanımlamıştır (2014: 239). CHP'li seçimde de benzeri bir korelasyon ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra, Koç'a göre (2010: 234) yetişkin erkekler, yetişkin kadınlara göre gösterişçilikten uzak, daha samimi ve içselleştirilmiş bir dindarlık biçimine sahip olduğu da vurgulanmalıdır. Kısacası erkeklerin içgüdümsel dindarlık oranı kadınlardan yüksektir (Yapıcı, 2007: 243-244).

Araştırmaya katılanların yaşa göre kendini dini açıdan nasıl tanımlıyorsunuz sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; 18-24 yaşın % 0 çok dindar, % 12,3 dindar, % 45,6 az dindar % 33,3 dine ilgisiz ve % 8,8 ateist cevaplarını verdikleri gözlenmiştir.

25-34 yaşın % 0,7 çok dindar, % 29,4 dindar, % 35,7 az dindar % 15,5 dine ilgisiz ve % 9,5 ateist cevaplarını verdikleri; 35-44 yaşın % 2,2 çok dindar, % 22 dindar, %38 az dindar % 39,6 dine ilgisiz ve % 11 ateist cevaplarını verdikleri gözlenmiştir.

45-54 yaşın % 0 çok dindar, % 13,8 dindar, % 56,9 az dindar % 20 dine ilgisiz ve % 9,2 ateist cevaplarını verdikleri; 55-64 yaşın % 5,7 çok dindar, % 51,4 dindar, % 20 az dindar % 14,3 dine ilgisiz ve % 8,6 ateist cevaplarını verdikleri; 65 yaş ve üstünün ise % 0 çok dindar, % 60 dindar, % 40 az dindar % 0 dine ilgisiz ve % 0 ateist cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Bu veriler ışığında, 60 yaş üstü seçmen kendini dindar olarak tanımlarken, seçmenin genel eğilimi az dindar olmak yönündedir. Diyanet'in yapmış olduğu çalışmaya göre dindarlık yaşa göre artarken (2013: 240) CHP'li seçmen için bunu söylemek oldukça zordur. Ayrıca dindarlık düzeyinin farklı nedenlerle sürekli artması veya azalması yaklaşımı üzerine yeniden düşünülmelidir. Bu perspektifin yerine dindarlık, hiçbir zaman tüm sosyal kesimlerde düzenli ve devamlı bir yükselme veya alçalma göstermez bunun aksine psikolojik, sosyolojik ve antropolojik olaylara bağlı olarak azalır veya çoğalır biçimindeki bir yaklaşımdan hareket edilmesi daha anlamlıdır. Böylece dindarlık pratiği, daha bütüncül ve rasyonel olarak değerlendirilebilir (Şentürk, 2004: 15). Değişik faktörlere göre kişinin dindarlık durumu değişiklik gösterebilir.

Araştırmaya katılanların eğitim durumuna göre kendini dini açıdan nasıl tanımlıyorsunuz sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; okuryazarların % 0 çok dindar, % 14,3 dindar, % 28,6 az dindar, % 57,1 dine ilgisiz ve % 0 ateist cevaplarını verdikleri; ilköğretim mezunlarının % 1,9 çok dindar, % 21,2 dindar, % 57,7 az dindar % 19,2 dine ilgisiz ve % 0 ateist cevaplarını verdikleri; ilköğretim mezunlarının % 0 çok dindar, % 18,2 dindar, % 45,5 az dindar % 29,1 dine ilgisiz ve % 7,3 ateist cevaplarını verdikleri;

Lise mezunlarının % 2,1 çok dindar, % 27,9 dindar, % 35,7 az dindar % 22, dine ilgisiz ve % 11,4 ateist cevaplarını verdikleri; ön lisans mezunlarının % 0 çok dindar, % 25,8 dindar, % 51,6 az dindar % 12,9 dine ilgisiz ve % 9,7 ateist cevaplarını verdikleri; Üniversite mezunlarının % 0,9 çok dindar, % 28,3 dindar, % 33,6 az dindar % 24,8 dine ilgisiz ve % 12,4 ateist cevaplarını verdikleri; Lisansüstü / Doktora mezunlarının ise % 0 çok dindar, % 33,3 dindar, % 0 az dindar % 33,3 dine ilgisiz ve % 33,3 ateist cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Eğitim durumu ile dindarlık arasında anlamlı bir korelasyon ortaya çıkmamıştır. CHP'li seçmende eğitim düzeyi, dindarlık derecesini belirleyen bir faktör değildir.

Konuyla ilgili yapılan çalışmalarda eğitim değişkeni, dindarlığın bilgi ve bireyselleşme boyutunda önemli roller üstlenmesine rağmen, eğitim ile beraber dini tutum ve davranışlar da belli bir azalma görölmektedir. Eğitimin, bireysel veya entelektüel dindarlık oranını yükseltirken dinin pratik boyutuna olan ilgiyi azalttığı görölmektedir. Batı akademik dünyasında yapılan çalışmalarda ise eğitim düzeyi ile dindarlığı bazen olumlu bazen de olumsuz bir ilişki ortaya çıktığı görölmektedir (Kurt, 2009: 20-21; Yapıcı, 2007; 264-265). Kısacası, eğitim düzeyi ile dindarlık arasında doğrudan bir ilişki kurmaktan kaçınılmalıdır. Ancak KONDA (2007: 35)'ya göre eğitimin artması ile dindarlık ölçüsü arasında bir ters ilişki olduğunu göstermektedir. Bizim çalışmamıza göre, CHP'li seçmenin eğitim durumu ile dindarlığı arasında doğrudan bir bağ bulunmamaktadır.

BÖLÜM 4: TABANIN CHP’NİN DİN POLİTİKALARINA BAKIŞI

4.1. Bulgular Ve Yorumlar

Çalışmamızın bu bölümünde elde edilen bulgular yorumlanacaktır. Bu bölümde şöyle bir yöntem izlenmiştir; öncelikle tablo verilmiş, ardından sözel okuma yapılmış ve yorumlanmıştır. Kendini CHP seçmeni olarak tanımlayanlara belli önermeler hakkında ne düşündüğü sorulmuş ve bu sorular çerçevesince CHP seçmeninin partisinin din politikalarına bakışı ölçülmeye çalışılmıştır. Ölçeğimiz 5’li Likert tipi derecelendirme ölçekli olup “katılıyorum”, “kesinlikle katılıyorum”, “katılmıyorum”, “kesinlikle katılmıyorum” ve “ne katılıyorum ne de katılmıyorum” şeklinde derecelendirilmiştir. Cinsiyet, yaş, eğitim durumu değişkenleri kullanılmıştır. Bunun yanı sıra, her tablo çalışmamız içerisinde yer almamıştır. Örneğin bazı önermelerde yaş veya eğitim değişkeni hakkında yorum yapabilmek için yeterli veri elde edilememiştir. Bundan dolayı bölüm içerisinde tablo yer almamış ve sözel okuması da yapılmamıştır.

4.1.1. Din ve Vicdan Özgürlüğü

Tablo 1. Din ve vicdan özgürlüğü temel bir insan hakkıdır

	N	%
Kesinlikle Katılmıyorum	10	2,49
Katılmıyorum	6	1,50
Ne Katılmıyorum Ne de katılıyorum	4	1,00
Katılıyorum	146	36,41
Kesinlikle Katılıyorum	235	58,60
Toplam	401	100,00

Araştırmamıza katılan CHP seçmenlerinin din ve vicdan özgürlüğü temel bir insan hakkıdır sorusuna verdikleri şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır; % 2,49 kesinlikle katılmıyorum, % 1,5 katılmıyorum, % 36,41 katılıyorum ve %58,6’sının da kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 1’lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir.

Din ve vicdan özgürlüğü temel bir insan hakkıdır söyleminin seçmen nezdinde güçlü bir karşılığı olduğu görülmektedir. Batı dünyasına ruh veren laiklik, insanların inançlarından dolayı baskı görmelerini önleyen, din ve vicdan özgürlüğünü sağlayan toplumsal uzlaşma aracıdır (Kahraman, 2008: 58). Bu verilere göre, CHP’li seçmen din ve vicdan özgürlüğünü temel bir insan hakkı olarak görmektedir. Bunun yanı sıra, Erdem’e (2007: 69-70) göre, Türk toplumu da özgürlükçü bir laiklik yorumunu benimsemektedir. Toplumun genel anlayışına göre, laik bir toplumda, toplumsal kurallar düzenlenir veya uygulanırken inançlar belirleyici değildir.

Tablo 2. Cinsiyete göre din ve vicdan özgürlüğü temel bir insan hakkıdır

		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum	Toplam
Erkek	N	3	1	0	51	145	200
	%	1,5	0,5	0,0	25,5	72,5	100,0
Kadın	N	7	5	4	95	90	201
	%	3,5	2,5	2,0	47,3	44,8	100,0

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre din ve vicdan özgürlüğü temel bir insan hakkıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkeklerin % 1,5 kesinlikle katılmıyorum, % 0,5 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, %25,5 katılıyorum ve % 72,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmiştir.

Kadınların ise % 3,5 kesinlikle katılmıyorum, % 2,5 katılmıyorum, % 2 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 47,3 katılıyorum ve % 44,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. CHP’nin kadın ile erkek seçmeninde, din ve vicdan özgürlüğünün temel bir insan hakkı olarak değerlendirilmesinde belli bir dengelilik bulunmaktadır.

Tablo 3. Yaşa göre din ve vicdan özgürlüğü temel bir insan hakkıdır

		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılmıyorum ne de Katılıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum	Toplam
18-24 Yaş	N	2	0	1	12	42	57
	%	3,5	0,0	1,8	21,1	73,7	100,0
25-34 Yaş	N	6	5	1	50	81	143
	%	4,2	3,5	0,7	35,0	56,6	100,0
35-44 Yaş	N	1	1	0	36	53	91
	%	1,1	1,1	0,0	39,6	58,2	100,0
45-54 Yaş	N	1	0	1	31	32	65
	%	1,5	0,0	1,5	47,7	49,2	100,0
55-64 Yaş	N	0	0	1	12	22	35
	%	0,0	0,0	2,9	34,3	62,9	100,0
65 Yaş ve üstü	N	0	0	0	5	5	10
	%	0,0	0,0	0,0	50,0	50,0	100,0

Araştırmaya katılanların yaşa göre din ve vicdan özgürlüğü temel bir insan hakkıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; 18-24 yaşın % 3,5 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 1,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 21 katılıyorum ve % 73,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 25-34 yaşın % 4,2 kesinlikle katılmıyorum, % 3,5 katılmıyorum, % 0,7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 35 katılıyorum ve % 56,6 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmiştir.

Bununla beraber, 35-44 yaşın % 1,1 kesinlikle katılmıyorum, % 1,1 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 39,6 katılıyorum ve % 58,2 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 45-54 yaşın % 1,5 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 1,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 47,7 katılıyorum ve % 49,2 kesinlikle katılıyorum cevaplarını vermiştir. 55-64 yaşın % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 2,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 34,3 katılıyorum ve % 62,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 65 yaş ve üstünün ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 50 katılıyorum ve % 50 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

CHP seçmeninde, din ve vicdan özgürlüğü temel bir insan hakkıdır sorusunda yaşa göre oranın en yüksek olduğu kesim 65 yaş ve üstüdür. Ancak CHP seçmeninin genel eğilimi, din ve vicdan özgürlüğünün temel bir insan hakkı olduğu yönündedir.

Tablo 4. Eğitime göre din ve vicdan özgürlüğü temel bir insan hakkıdır

		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum	Toplam
Okuryazar	N	0	0	0	3	4	7
	%	0,0	0,0	0,0	42,9	57,1	100,0
İlkokul	N	2	0	1	19	30	52
	%	3,8	0,0	1,9	36,5	57,7	100,0
İlköğretim	N	1	1	0	19	34	55
	%	1,8	1,8	0,0	34,5	61,8	100,0
Lise	N	3	3	0	51	83	140
	%	2,1	2,1	0,0	36,4	59,3	100,0
Ön Lisans	N	0	0	2	9	20	31
	%	0,0	0,0	6,5	29,0	64,5	100,0
Üniversite	N	4	1	1	45	62	113
	%	3,5	0,9	0,9	39,8	54,9	100,0
Lisansüstü / Doktora	N	0	1	0	0	2	3
	%	0,0	33,3	0,0	0,0	66,7	100,0

Araştırmaya katılanların eğitim durumlarına göre din ve vicdan özgürlüğü temel bir insan hakkıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; okuryazarların % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 42,9 katılıyorum ve % 57,1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmiştir.

İlkokul mezunlarının % 3,8 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 1,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 36,5 katılıyorum ve % 57,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; İlköğretim mezunlarının % 1,8 kesinlikle katılmıyorum, % 1,8 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 34,5 katılıyorum ve % 61,8 kesinlikle katılıyorum cevabını vermiştir.

Lise mezunlarının % 2,1 kesinlikle katılmıyorum, % 2,1 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 36,4 katılıyorum ve % 59,3 kesinlikle katılıyorum

cevaplarını verdikleri; Ön lisans mezunlarının % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 6,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 29 katılıyorum ve % 64,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri görülmüştür.

Üniversite mezunlarının % 3,5 kesinlikle katılmıyorum, % 0,9 katılmıyorum, % 0,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 39,8 katılıyorum ve % 54,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Lisansüstü/Doktora mezunlarının ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 33,3 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 0 katılıyorum ve % 66,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Bu veriler ışığında sadece lisansüstü ve doktora oran biraz düşüktür. Bunun nedeni de katılımcıların az olması olabilir. Veriler ışığında eğitim durumu ile din ve vicdan özgürlüğü temel bir insan hakkı önermesi arasında ahenkli bir kabul ediş bulunmaktadır. Bu soru bağlamında eğitim derecesi, etkili bir belirleyici olmaktan uzaktır.

Din ve vicdan özgürlüğünün önemli bir boyutunu ibadetlerin serbestçe yapılıp yapılamadığı tartışması oluşturur. Öncelikle ibadetten kastımız; namaz, oruç, zekât, cuma namazı veya camiye gitmek gibi eylemlerdir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin 9. Maddesine göre; herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, açıkça veya özel tarzda ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir. Bu bağlamda CHP seçmenine Türkiye'de insanlar, ibadetlerini serbestçe yerine getirebiliyor önermesini sorduk.

Tablo 5. Türkiye'de insanlar, ibadetlerini serbestçe yerine getirebiliyor

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	47	11,72
Katılmıyorum	131	32,67
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	50	12,47
Katılıyorum	105	26,18
Kesinlikle Katılıyorum	68	16,96
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların Türkiye'de insanlar, ibadetlerini serbestçe yerine getirebiliyor sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 11,72 kesinlikle katılmıyorum, % 32,67

katılmıyorum, % 26,18 katılıyorum ve % 16,96'sının da kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 12,47'lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir.

Bizim CHP seçmenine sormuş olduğumuz sorunun benzerini Çarkoğlu ve Toprak da Türkiye genelindeki farklı seçmene sormuştur. Bu çalışmada, insanların ibadetlerini serbestçe yerine getirebildiğini düşünenlerin oranı; 1999 yılında % 63,8 iken 2002 yılında % 63,3'e düşmüştür. Ancak 2006 yılında yapılan aynı çalışmada insanların ibadetlerini serbestçe yerine getirebildiğini düşünenlerin oranı % 81,9'a yükselmiştir (2006: 90). Bu verilere göre genel seçmenin kanaati ile CHP seçmeninin kanaati örtüşmemektedir.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre Türkiye'de insanlar, ibadetlerini serbestçe yerine getirebiliyor ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkeklerin % 11,5 kesinlikle katılmıyorum, % 30,5 katılmıyorum, % 10,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 25 katılıyorum ve % 22,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Kadınların ise % 11,9 kesinlikle katılmıyorum, % 34,8 katılmıyorum, % 14,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 27,4 katılıyorum ve % 11,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Cinsiyete göre Türkiye'de insanlar, ibadetlerini serbestçe yerine getirebiliyor ifadesine verilen cevaplar incelendiğinde; kadınlara nispetle erkekler, Türkiye'de insanların ibadetlerini özgürce yerine getirdiğini düşünmektedir. Türkiye'de gerçekleştirilen araştırma sonuçlarına göre, cinsiyet ile din arasında farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Köktaş (1993: 79), Karaca (2000: 347), Onay (2004: 103) ve Mehmedoğlu (2004: 162) tarafından yapılan çalışmalarda inanç ile ibadetleri yerine getirme oranlarının erkeklerde kadınlara göre yüksek olduğu görülmüşken; Kimter (2012: 439-468) araştırmalarında kadınların oranı yüksektir. Bu çalışmalardan da anlaşılacağı üzere dini ibadetleri yerine getirme ile cinsiyet arasında genelleme yapmak mümkün gözükmemektedir.

Araştırmaya katılanların yaşına göre Türkiye'de insanlar, ibadetlerini serbestçe yerine getirebiliyor sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; 18-24 yaşın % 21,1 kesinlikle katılmıyorum, % 26,3 katılmıyorum, % 17,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 19,3 katılıyorum ve % 15,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

25-34 yaşın % 9,8 kesinlikle katılmıyorum, % 25,2 katılmıyorum, % 13,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 31,5 katılıyorum ve % 20,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 35-44 yaşın % 13,2 kesinlikle katılmıyorum, % 36,3 katılmıyorum, % 9,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 26,4 katılıyorum ve % 14,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

45-54 yaşın % 9,2 kesinlikle katılmıyorum, % 41,5 katılmıyorum, % 15,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 21,5 katılıyorum ve % 12,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 55-64 yaşın % 5,7 kesinlikle katılmıyorum, % 45,7 katılmıyorum, % 2,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 25,7 katılıyorum ve % 20 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 65 yaş ve üstünün ise % 10 kesinlikle katılmıyorum, % 40 katılmıyorum, % 20 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 20 katılıyorum ve % 20 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Bu bağlamda yaş verisinden hareketle bir yorum yapmak pek mümkün gözükmemektedir.

Araştırmaya katılanların eğitim durumuna göre Türkiye’de insanlar, ibadetlerini serbestçe yerine getirebiliyor sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; okuryazarların % 14,3 kesinlikle katılmıyorum, % 71,4 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 0 katılıyorum ve % 14,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

İlkokul mezunlarının % 9,6 kesinlikle katılmıyorum, % 57,7 katılmıyorum, % 11,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 17,3 katılıyorum ve % 3,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ilköğretim mezunlarının % 10,9 kesinlikle katılmıyorum, % 38,2 katılmıyorum, % 10,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 25,5 katılıyorum ve % 14,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lise mezunlarının % 12,1 kesinlikle katılmıyorum, % 27,9 katılmıyorum, % 11,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 29,3 katılıyorum ve % 19,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Ön lisans mezunlarının % 6,5 kesinlikle katılmıyorum, % 35,5 katılmıyorum, % 19,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 19,4 katılıyorum ve % 19,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; üniversite mezunlarının % 14,2 kesinlikle katılmıyorum, % 20,4

katılmıyorum, % 14,2 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 31 katılıyorum ve % 20,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmiştir.

Lisansüstü/Doktora mezunlarının ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 66,7 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 0 katılıyorum ve % 33,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Bu verilerden hareketle şunu söyleyebiliriz; kendini okuryazar ve ilkokul mezunu olarak tanımlayan CHP’li seçmen ibadet özgürlüğü konusunda farklı düşünmekte ve sıkıntılar olduğunu görmektedir.

Din ve gericilik tartışması Aydınlanma dönemine kadar gider. Dinin modern eleştirisi, Aydınlanma düşüncesi ile başlar. Rönesans ve Reform süreci ile devam eder. Din ve vicdan özgürlüğü bağlamında gericilik ve din tartışması, modernleşme veya batılılaşma sorunu yaşayan toplumların önemli bir gerçekliğidir. Bu bağlamda genel olarak din gericiliktir ifadesini CHP’li seçmene sorduk.

Tablo 6. Genel olarak din gericiliktir

	N	%
Kesinlikle Katılmıyorum	68	16,96
Katılmıyorum	143	35,66
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	53	13,22
Katılıyorum	81	20,20
Kesinlikle Katılıyorum	56	13,97
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların genel olarak din gericiliktir sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 16,96 kesinlikle katılmıyorum, % 35,66 katılmıyorum, % 20,2 katılıyorum ve % 13,97 kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 13,22’lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir.

Çalışmamızın önemli bir önermesi olan din gericiliktir ifadesine verilen cevaplar, CHP seçmeninin yaklaşık % 40’ının dini gericilik olarak değerlendirdiğini göstermektedir (“katılıyorum” ve “kesinlikle katılıyorum” derecelendirmesine katılımın oranı % 34’tür. Bunun yanı sıra “ne katılıyorum ne de katılmıyorum” oranı % 13,22’dir. Çalışmamız boyunca kararsızlar her iki tarafa eşit oranda dağıtılmıştır). Bir aydınlanma ve modernlik dogması olan dinin gericilik olduğu söylemi, hala seçmen nezdinde karşılık

bulmaktadır. Bu küçümsenecek bir oran değildir. Oysa CHP kuruluş döneminden günümüze kadar belli bir süreklilik içinde dine dair politikalar geliştirmiştir. Toplumsal dayanışmanın çimentosu olan din, devletin kuruluşu döneminde sosyal ethosu oluşturan en önemli omurga iken, günümüzde toplumun, siyasetin ve kültürün en önemli yapı taşı olmuştur. Dinin bir gericilik olarak kabul edilmesi bir aydınlanma dogmasıdır. Bir Aydınlanma filozofu olan Immanuel Kant'a göre, "Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. İşte bu ergin olmayışa insan kendi suçu ile düşmüştür; bunun nedenini de aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmaksızın kullanmak kararlılığını ve yürekliliğini gösteremeyen insanda aramalıdır Sapare Aude!" (Kant, 1984: 213)

CHP seçmeninin önemli bir kısmının, dinin gericilik olduğunu düşünmesi ve bu dogmaya inanması siyasal, toplumsal ve kültürel gerçeklere aykırıdır. Çünkü bu toplumun yapı taşlarından en önemlisi hala dindir (Mardin, 1998: 43-80). Dinin gericilik olarak kabul edilmesi, aydınlanmanın ve erken cumhuriyet döneminin önemli siyasal doğmalarından birisidir. İnönü'nün konuşmaları veya baskıcı tutumu, anlaşılabilir ki, hala karşılık bulmaktadır. Bu bakış açısı, aydınlanmanın dine bakışının vulgar bir versiyonu olmanın yanı sıra, toplumsal değere de yabancılaşmak anlamına gelir. Dinin gericilik olarak değerlendirilmesi; CHP'nin muhafazakâr camiaya açılmasının, dini gruplara ziyaretler yapılmasının ve iftar organizasyonları düzenlenmesinin de yanlış olduğu anlamını taşır. Bu veri, CHP'nin % 40 seçmenin CHP'nin din ile ilgili farklı açılımlarına karşı olduğunu veya desteklemediğini de gösterir.

Tablo 7. Cinsiyete göre din gericiliktir

		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum	Toplam
Erkek	n	47	68	17	43	25	200
	%	23,5	34,0	8,5	21,5	12,5	100,0
Kadın	n	21	75	36	38	31	201
	%	10,4	37,3	17,9	18,9	15,4	100,0

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre genel olarak din gericiliktir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkeklerin % 23,5 kesinlikle katılmıyorum, % 34

katılmıyorum, % 8,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 21,5 katılıyorum ve % 12,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Kadınların ise % 10,4 kesinlikle katılmıyorum, % 37,3 katılmıyorum, % 17,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 18,9 katılıyorum ve % 15,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Cinsiyete göre belli bir denge vardır. Ancak kadınların kararsızlık eğilimi de yüksektir.

Bu soruda ki-kare testini de kullandık. “Ki-kare”, ilişkilerin saptanmasında ve değişkenler arasındaki farklılıkların belirlenmesinde kullanılan bir analiz yöntemidir. “Ki-kare analiz yöntemi frekans dağılımları üzerinden işlem yapan bir analiz yöntemidir. Sorumuzdaki din genel olarak gericiliktir ifadesine erkek bazında katılım düzeyi %34, kadınlar da ise %34,3 tür. Diğer taraftan bu görüşe katılmayan erkeklerin oranı %71,1 olmasına karşın kadınlarda katılmama oranı % 47,7’dir. Aradaki fark istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki bulunmaktadır (p=.001).

Tablo 8. Yaşa göre genel olarak din gericiliktir

		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılmıyorum Nede Katılıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum	Toplam
18-24 Yaş	n	9	13	4	14	17	57
	%	15,8	22,8	7,0	24,6	29,8	100,0
25-34 Yaş	n	30	54	14	23	22	143
	%	21,0	37,8	9,8	16,1	15,4	100,0
35-44 Yaş	n	10	37	15	18	11	91
	%	11,0	40,7	16,5	19,8	12,1	100,0
45-54 Yaş	n	9	18	15	17	6	65
	%	13,8	27,7	23,1	26,2	9,2	100,0
55-64 Yaş	n	7	17	4	7	0	35
	%	20,0	48,6	11,4	20,0	0,0	100,0
65 Yaş ve üstü	n	3	4	1	2	0	10
	%	30,0	40,0	10,0	20,0	0,0	100,0

Araştırmaya katılanların yaşına göre din gericiliktir sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; 18-24 yaşın % 15,8 kesinlikle katılmıyorum, % 22,8 katılmıyorum, % 7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 24,6 katılıyorum ve % 29,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

25-34 yaşın % 21 kesinlikle katılmıyorum, % 37,8 katılmıyorum, % 9,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 16,1 katılıyorum ve % 15,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 35-44 yaşın % 11 kesinlikle katılmıyorum, % 40,7 katılmıyorum, % 16,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 19,8 katılıyorum ve % 12,1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

45-54 yaşın % 13,8 kesinlikle katılmıyorum, % 27,7 katılmıyorum, % 23,1 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 26,2 katılıyorum ve % 9,2 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 55-64 yaşın % 20 kesinlikle katılmıyorum, % 48,6 katılmıyorum, % 11,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 20 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 65 yaş ve üstünün ise % 30 kesinlikle katılmıyorum, % 40 katılmıyorum, % 10 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 20 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Ki-kare testine göre ise durum şöyledir; 18-24 yaş aralığının bu soruda toplam olumsuz değerlendirme yüzdesi 38,6'dır. Olumlu değerlendirme yüzdesi ise 54,4 tür. 25,34 yaş aralığının bu soruda toplam olumsuz değerlendirme yüzdesi 58,7'dir. Olumlu değerlendirme yüzdesi ise 31,5 tür. 35-44 yaş aralığının bu soruda toplam olumsuz değerlendirme yüzdesi 51,6'dır. Olumlu değerlendirme yüzdesi ise 31,9 dur. 45-54 yaş aralığının bu soruda toplam olumsuz değerlendirme yüzdesi 41,5'dir. Olumlu değerlendirme yüzdesi ise 35,4 tür. 55-64 yaş aralığının bu soruda toplam olumsuz değerlendirme yüzdesi 68,6'dır. Olumlu değerlendirme yüzdesi ise 20'dir. 65 Yaş üstü yaş aralığının bu soruda toplam olumsuz değerlendirme yüzdesi 70'tir. Olumlu değerlendirme yüzdesi ise 20'dir. Ki-kare testine göre yaş ile din gericiliktir ifadesi arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($20p=004$).

Tablo 9. Eğitim durumuna göre genel olarak din gericiliktir

		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum	Toplam
Okur yazar	N	0	2	2	3	0	7
	%	0,0	28,6	28,6	42,9	0,0	100,0
İlkokul	N	5	16	8	19	4	52
	%	9,6	30,8	15,4	36,5	7,7	100,0
İlköğretim	N	3	23	8	16	5	55
	%	5,5	41,8	14,5	29,1	9,1	100,0
Lise	N	29	48	20	20	23	140
	%	20,7	34,3	14,3	14,3	16,4	100,0
Ön Lisans	N	5	17	1	6	2	31
	%	16,1	54,8	3,2	19,4	6,5	100,0
Üniversite	N	24	37	14	16	22	113
	%	21,2	32,7	12,4	14,2	19,5	100,0
Lisansüstü / Doktora	N	2	0	0	1	0	3
	%	66,7	0,0	0,0	33,3	0,0	100,0

Araştırmaya katılanların eğitim durumlarına göre din gericiliktir sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; Okuryazarların % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 28,6 katılmıyorum, % 28,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 42,9 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

İlkokul mezunlarının % 9,6 kesinlikle katılmıyorum, % 30,8 katılmıyorum, % 15,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 36,5 katılıyorum ve % 7,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; İlköğretim mezunlarının % 5,5 kesinlikle katılmıyorum, % 41,8 katılmıyorum, % 14,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 29,1 katılıyorum ve % 9,1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri görülmüştür.

Lise mezunlarının % 20,7 kesinlikle katılmıyorum, % 34,3 katılmıyorum, % 14,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 14,3 katılıyorum ve % 16,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Ön lisans mezunlarının % 16,1 kesinlikle katılmıyorum, % 54,8 katılmıyorum, % 3,2 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 19,4 katılıyorum ve % 6,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Üniversite mezunlarının % 21,2 kesinlikle katılmıyorum, % 32,7 katılmıyorum, % 12,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 14,2 katılıyorum ve % 19,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Lisansüstü-Doktora mezunlarının ise % 66,7 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 33,3 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Ki kare testi verilerine göre de, din gericilik ifadesi ile eğitim durumu arasında var olan ilişki istatistiksel olarak anlamlıdır (p=.003). Sonuç olarak, eğitim durumu bağlamında din gericilik söylemine katılan CHP seçmeni kendi içinde bir bütünlük arz etmektedir.

Diğer bir önermemiz de, Ezanın Türkçeden Arapçaya döndürülmesi, din özgürlüğüdür. Verilen cevaplar aşağıdadır.

Tablo 10. Ezanın Türkçeden Arapçaya döndürülmesi, din özgürlüğüdür

	N	%
Kesinlikle Katılmıyorum	53	13,22
Katılmıyorum	96	23,94
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	106	26,43
Katılıyorum	122	30,42
Kesinlikle Katılıyorum	24	5,99
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların Ezanın Türkçeden Arapçaya döndürülmesi, din özgürlüğüdür yargısına verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 13,22 kesinlikle katılmıyorum, % 23,94 katılmıyorum, % 30,42 katılıyorum ve % 5,99 unun da kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 26,43 lük bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. CHP seçmeninin ancak yarısı, Ezanın Türkçeden Arapçaya döndürülmesi, din özgürlüğü olarak değerlendirmektedir. Bu aynı zamanda CHP’li seçmenin yarısının da bu konuya özgürlük olarak bakmadığını da gösterir. Değişik zamanlarda medyaya yansıyan açıklamalarda bu doğrultudadır. Bizim verilerimize göre de CHP’li seçmenin eğilimi, bazı televizyon ekranlarına yansıyan “CHP’lilerin Ezan Rahatsızlığı” şeklindeki haberlerin bir karşılığı bulunduğu yönündedir. Örneğin, Beylikdüzü Belediyesi’nin Aralık 2013 ayındaki toplantısında söz alan CHP’li Meclis üyesi Taşkın Ofluoğlu’nun, ilçedeki ibadet alanlarının yeşil alanlara dönüştürülmesini istedikten sonra “Ezan duyamıyorlarmış, ezan duymak isteyen evine ezan kaseti

dinlesin” sözleri ezan konusundaki rahatsızlığın bir göstergesidir. Ayrıca ezan tartışmasının tarihsel bir yönü de bulunmaktadır. Bu tavır da bizim tezimizle aynı minval üzeredir.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre Ezanın Türkçeden Arapçaya döndürülmesi, din özgürlüğüdür önermesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkeklerin % 16,5 kesinlikle katılmıyorum, % 20,5 katılmıyorum, % 31,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 28 katılıyorum ve % 3,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri, kadınların ise % 10 kesinlikle katılmıyorum, % 27,4 katılmıyorum, % 21,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 32,7 katılıyorum ve % 8,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmiştir. Ezanın Türkçeden Arapçaya döndürülmesi, din özgürlüğüdür ifadesine katılan CHP seçmeni içerisinde kadınların oranı yüksektir. Bu bağlamda kadınların eğilimi, ezanın Türkçeden Arapçaya çevrilmesinin din özgürlüğü olduğu yönündedir.

Araştırmaya katılanların eğitim durumlarına göre Ezanın Türkçeden Arapçaya döndürülmesi, din özgürlüğüdür sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; okuryazarların % 14,3 kesinlikle katılmıyorum, % 42,9 katılmıyorum, % 42,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 0 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

İlkokul mezunlarının % 3,8 kesinlikle katılmıyorum, % 30,8 katılmıyorum, % 28,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 26,9 katılıyorum ve % 9,6 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ilköğretim mezunlarının % 16,4 kesinlikle katılmıyorum, % 27,3 katılmıyorum, % 23,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 32,7 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lise mezunlarının % 14,3 kesinlikle katılmıyorum, % 20,7 katılmıyorum, % 25,7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 32,1 katılıyorum ve % 7,1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ön lisans mezunlarının % 6,5 kesinlikle katılmıyorum, % 41,9 katılmıyorum, % 16,1 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 35,5 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Üniversite mezunlarının % 16,8 kesinlikle katılmıyorum, % 16,8 katılmıyorum, % 29,2 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 30,1 katılıyorum ve % 7,1 kesinlikle katılıyorum

cevaplarını verdikleri, lisansüstü/doktora mezunlarının ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 33,3 katılmıyorum, % 33,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 0 katılıyorum ve % 33,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. CHP seçmeninin eğitim durumu yükseldikçe ezanın Türkçeden Arapçaya döndürülmesini din özgürlüğü olarak değerlendirenlerin oranı yükselmektedir. Eğitim durumu ezan mevzusuna bakışı değiştirmektedir.

4.1.2. Laiklik Anlayışı ve Laiklik Politikaları

Türk siyasal hayatında laiklikle ilgili yapılan tartışmalarda, laikliğin din ve vicdan özgürlüğünü garanti altına alan bir ilke olduğu vurgulana gelmiştir. CHP’li seçmen tabanının laiklik anlayışı ve laiklik politikaları bağlamında ilk önermemiz laiklik, din ve vicdan özgürlüğünü garanti altına alır ifadesidir. Bu önermeye verilen cevaplar ve yorumlar aşağıdadır.

Tablo 11. Laiklik, din ve vicdan özgürlüğünü garanti altına alır

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	5	1,25
Katılmıyorum	12	2,99
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	16	3,99
Katılıyorum	122	30,42
Kesinlikle Katılıyorum	246	61,35
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların laiklik din ve vicdan özgürlüğünü garanti altına alır sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 1,25 kesinlikle katılmıyorum, % 2,99 katılmıyorum, % 30,42 katılıyorum ve %61,35inin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 3,99’luk bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. Bu veriler ışığında din ve vicdan özgürlüğünü garanti altına alan ilkenin laiklik olduğu vurgusu, CHP’li seçmen nazarında oldukça güçlüdür.

Din ve vicdan özgürlüğü ile laiklik arasındaki ilişki, laikliğin siyasal boyutunu göstermesi bakımından önemlidir. Özgürlükçü laiklik, farklı din ve inançlara karşı saygıyı ifade eder. Laik devlette bireyler inanç ve ibadetlerini yerine getirirler. Devlet, inançlar karşısında tarafsızdır (Erdoğan, 2000: 264). Bu bağlam çerçevesinde CHP’li

seçmenin eğilimi, laikliğin din ve vicdan özgürlüğünü koruyan bir ilke olduğu yönündedir.

Tablo 12. Cinsiyete göre laiklik din ve vicdan özgürlüğü anlayışı

		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum	Toplam
Erkek	n	2	4	5	62	127	200
	%	1,0	2,0	2,5	31,0	63,5	100,0
Kadın	n	3	8	11	60	119	201
	%	1,5	4,0	5,5	29,9	59,2	100,0

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre, laiklik din ve vicdan özgürlüğünü garanti altına alır sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkeklerin % 1 kesinlikle katılmıyorum, % 2 katılmıyorum, % 2,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 31 katılıyorum ve % 63,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Kadınların ise % 1,5 kesinlikle katılmıyorum, % 4 katılmıyorum, % 5,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 29,9 katılıyorum ve % 59,2 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Kadınların eğilim oranı biraz düşük olması rağmen, yorum yapacak düzeyde değildir. Bundan dolayı, kadın ve erkeklerin eğilimi aynıdır denebilir.

Tablo 13. Eğitim durumuna göre laiklik din ve vicdan özgürlüğünü garanti altına alır

		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum	Toplam
Okur yazar	N	0	0	0	2	5	7
	%	0,0	0,0	0,0	28,6	71,4	100,0
İlkokul	N	0	0	1	28	23	52
	%	0,0	0,0	1,9	53,8	44,2	100,0
İlköğretim	N	0	2	3	14	36	55
	%	0,0	3,6	5,5	25,5	65,5	100,0
Lise	N	3	6	4	45	82	140
	%	2,1	4,3	2,9	32,1	58,6	100,0
Ön Lisans	N	0	2	3	4	22	31
	%	0,0	6,5	9,7	12,9	71,0	100,0
Üniversite	N	2	2	5	27	77	113
	%	1,8	1,8	4,4	23,9	68,1	100,0
Lisans üstü / Doktora	N	0	0	0	2	1	3
	%	0,0	0,0	0,0	66,7	33,3	100,0

Araştırmaya katılanların eğitim durumlarına göre laiklik din ve vicdan özgürlüğünü garanti altına alır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; Okuryazarların % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 28,6 katılıyorum ve % 71,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

İlkokul mezunlarının % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 1,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 53,8 katılıyorum ve % 44,2 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ilköğretim mezunlarının % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 3,6 katılmıyorum, % 5,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 25,5 katılıyorum ve % 65,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; lise mezunlarının % 2,1 kesinlikle katılmıyorum, % 4,3 katılmıyorum, % 2,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 32,1 katılıyorum ve % 58,6 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Ön lisans mezunlarının % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 6,5 katılmıyorum, % 9,7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 12,9 katılıyorum ve % 71 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; üniversite mezunlarının % 1,8 kesinlikle katılmıyorum, % 1,8 katılmıyorum, % 4,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 23,9 katılıyorum ve % 68,1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lisansüstü/Doktora mezunlarının ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 66,7 katılıyorum ve % 33,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Bu verilerden de anlaşılacağı üzere eğitim durumu önemli bir değişken değildir. Genel olarak CHP seçmeni laikliğin din ve vicdan özgürlüğünü koruduğunu düşünmektedir.

Laiklik bağlamda CHP’li seçmene sormuş olduğumuz önermelerden birisi de “Laiklik din ve vicdan özgürlüğünün kullanılmasına engel olmamalıdır” önermesidir.

Tablo 14. Laiklik din ve vicdan özgürlüğünün kullanılmasına engel olmamalıdır

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	7	1,75
Katılmıyorum	3	0,75
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	12	2,99
Katılıyorum	205	51,12
Kesinlikle Katılıyorum	174	43,39
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların laiklik din ve vicdan özgürlüğünün kullanılmasına engel olmamalıdır yargısına verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 1,75 kesinlikle katılmıyorum, % 0,75 katılmıyorum, % 51,12 katılıyorum ve % 43,39 unun da kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 2,99'luk bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. Laiklik, din ve vicdan özgürlüğünün kullanılmasına engel olmamalıdır yargısına verdikleri cevap, CHP seçmeninin neredeyse tamamının laikliği din ve vicdan hürriyeti merkezli düşündüklerini göstermektedir.

Son dönemde ülke genelinde yapılan bir çalışmada, İslam'ı özgürce yaşamının yolunun laikten geçtiği ortaya çıkmıştır. Diyanet'in yapmış olduğu bir çalışmaya göre, İslam'ı özgürce yaşamının yolunun laikten geçtiğini düşünenlerin oranı % 61,1 iken aksini düşünenlerin oranı % 17,4'tür (2014; 229). Bu veri de CHP seçmeninin bakışıyla paralellik arz etmekle beraber CHP'li seçmenin eğilimi genel Türkiye panoramasından biraz yüksektir. Buradan din ve vicdan özgürlüğünün CHP'li seçmen için oldukça önemli olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 15. Cinsiyete göre laiklik din ve vicdan özgürlüğünün kullanılmasına engel olmamalıdır.

		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum	Toplam
Erkek	n	4	2	4	87	103	200
	%	2,0	1,0	2,0	43,5	51,5	100,0
Kadın	n	3	1	8	118	71	201
	%	1,5	0,5	4,0	58,7	35,3	100,0

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre laiklik din ve vicdan özgürlüğünün kullanılmasına engel olmamalıdır önermesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkeklerin % 2 kesinlikle katılmıyorum, % 1 katılmıyorum, % 2 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 43,5 katılıyorum ve % 51,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri görülmüştür. Kadınların ise % 1,5 kesinlikle katılmıyorum, % 0,5 katılmıyorum, % 4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 58,7 katılıyorum ve % 35,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmiştir.

Bu veriyi ki-kare testi ile de analiz ettik. Katılımcıların cinsiyete göre dağılımı 200 erkek (%49,9) 201 (%50,1) kız şeklindedir. Sorudaki erkek bazında bu görüşe katılım düzeyi %95'tir. Kadınlarda ise %94 tür. Ki-kare testine göre aradaki fark istatistiksel açıdan anlamlıdır (p=,015). Her iki veriye göre, laiklik din ve vicdan hürriyetinin kullanılmasına engel olmamalıdır.

Laiklik tartışmasında sıkça karşılaşılan sorunlardan birisi, laikliğin din kontrol altında tutan bir ilke olduğudur. Bu bağlamda bir diğer önermemiz de “laiklik, dinin devlet tarafından kontrol edilmesidir” ifadesidir. Bu bağlamda verilen cevaplar ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 16. Laiklik, dinin devlet tarafından kontrol edilmesidir

	N	%
Kesinlikle Katılmıyorum	75	18,70
Katılmıyorum	92	22,94
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	77	19,20
Katılıyorum	123	30,67
Kesinlikle Katılıyorum	34	8,48
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların laiklik, dinin devlet tarafından kontrol edilmesidir yargısına verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 18,7 kesinlikle katılmıyorum, % 22,94 katılmıyorum, % 30,67 katılıyorum ve% 8,48'nin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 19,2'lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir.

CHP seçmeninin yarısı, neredeyse, laikliği dinin devlet tarafından kontrol edilmesi olarak değerlendirmektedir. Laikliği, din ve vicdan hürriyeti olarak değerlendiren Anglo-Sakson laiklik anlayışının yerine baskıcı ve kontrolcü felsefe kabul edilmektedir. Bu da aslında yakın dönem siyasi hayatımıza hakim olan kontrolcü laiklik anlayışının CHP'li seçmenlerin önemli bir kısmı tarafından kabul edilmekte olduğunu göstermektedir. Kontrol ile baskı arasında ince bir sınır bulunmaktadır. Özellikle cumhuriyetin ilk yıllarında hakim olan kontrolcü laiklik felsefesi etkisini hala göstermektedir. Kuru'ya göre, Türkiye ve Fransa örneklerinde olduğu gibi, yeni bir rejim olarak ortaya çıkan Cumhuriyet, önündeki en büyük engel olarak, monarşi ve hakim din ile her ikisi arasındaki ittifaka dayanan “devr-i sabık”ı görmektedir

(2011:26). Bu bağlamda Çarkoğlu ve Toprak'ın 2006 yılında yapmış olduğu bir çalışmada “dindar insanlara baskı yapılıyor mu?” sorusuna katılımcılar, yüzde 17 oranın evet, yüzde 77,1'i hayır yanıtını vermiştir.

Tablo 17. Cinsiyete göre laiklik, dinin devlet tarafından kontrol edilmesidir

		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum	Toplam
Erkek	n	51	42	36	55	16	200
	%	25,5	21,0	18,0	27,5	8,0	100,0
Kadın	n	24	50	41	68	18	201
	%	11,9	24,9	20,4	33,8	9,0	100,0

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre laiklik, dinin devlet tarafından kontrol edilmesidir sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; Erkeklerin % 25,5 kesinlikle katılmıyorum, % 21 katılmıyorum, % 18 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 27,5 katılıyorum ve % 8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Kadınların ise % 11,9 kesinlikle katılmıyorum, % 24,9 katılmıyorum, % 20,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 33,8 katılıyorum ve % 9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. CHP'li kadın seçmen ile erkek seçmen arasında bu konuda belli bir dengelilik gözlemlenmekle beraber kadınların oranı biraz daha fazladır. Bunun nedeni laiklik konusunda kadınların daha fazla hassas olması olabilir. Bunun nedeni, kadınların seçme ve seçilme gibi bazı hakları Türkiye'nin laikleşme sürecinde elde etmiş olmasının yanı sıra, Türk modernleşmesinin kendisini kadın üzerinden inşa etmesidir (Göle, 1997).

CHP'nin parti programları incelendiğinde laikliğin sık sık tekrar edildiği görülecektir. Bunun yanı sıra, kadın ve laiklik söylemi de bir bütünlük arz etmektedir. “Çağdaş Türkiye İçin Değişim” başlıklı parti programında laiklik; “insan haklarının, kadın-erkek eşitliğinin, çağdaşlığın ve modernleşmenin güvencesi olduğu” da aktarılmaktadır (2004; 16).

Tablo 18. Yaşa göre laiklik, dinin devlet tarafından kontrol edilmesidir

		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum	Toplam
18-24 Yaş	n	13	8	11	17	8	57
	%	22,8	14,0	19,3	29,8	14,0	100,0
25-34 Yaş	n	30	34	34	37	8	143
	%	21,0	23,8	23,8	25,9	5,6	100,0
35-44 Yaş	n	16	24	12	31	8	91
	%	17,6	26,4	13,2	34,1	8,8	100,0
45-54 Yaş	n	8	13	12	25	7	65
	%	12,3	20,0	18,5	38,5	10,8	100,0
55-64 Yaş	n	6	13	4	9	3	35
	%	17,1	37,1	11,4	25,7	8,6	100,0
65 Yaş ve üstü	n	2	0	4	4	0	10
	%	20,0	0,0	40,0	40,0	0,0	100,0

Araştırmaya katılanların yaşına göre laiklik, dinin devlet tarafından kontrol edilmesidir yargısına verdikleri cevaplar incelendiğinde; 18-24 yaşın % 22,8 kesinlikle katılmıyorum, % 14 katılmıyorum, % 19,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 29,8 katılıyorum ve % 14 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

25-34 yaşın % 21 kesinlikle katılmıyorum, % 23,8 katılmıyorum, % 23,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 25,9 katılıyorum ve % 5,6 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 35-44 yaşın % 17,6 kesinlikle katılmıyorum, % 26,4 katılmıyorum, % 13,2 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 34,1 katılıyorum ve % 8,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

45-54 yaşın % 12,3 kesinlikle katılmıyorum, % 20 katılmıyorum, % 18,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 38,5 katılıyorum ve % 10,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 55-64 yaşın % 17,1 kesinlikle katılmıyorum, % 37,1 katılmıyorum, % 11,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 25,7 katılıyorum ve % 8,6 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 65 yaş ve üstünün ise % 20 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 40 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 40 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Bu verilere göre, orta yaş grubunda olan CHP'li seçmene göre laiklik, dinin devlet tarafından kontrol edilmesidir. Bu bağlamda CHP'nin orta yaş seçmeni özgürlükçü laiklikten öte baskıcı ve kontrolcü laikliğe yakın durmaktadır.

Tablo 19. Eğitim durumuna göre laiklik, dinin devlet tarafından kontrol edilmesidir

		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum	Toplam
Okur yazar	N	1	2	2	2	0	7
	%	14,3	28,6	28,6	28,6	0,0	100,0
İlkokul	N	3	7	13	27	2	52
	%	5,8	13,5	25,0	51,9	3,8	100,0
İlköğretim	N	3	10	10	26	6	55
	%	5,5	18,2	18,2	47,3	10,9	100,0
Lise	N	29	38	28	30	15	140
	%	20,7	27,1	20,0	21,4	10,7	100,0
Ön Lisans	N	9	6	4	8	4	31
	%	29,0	19,4	12,9	25,8	12,9	100,0
Üniversite	N	30	28	19	29	7	113
	%	26,5	24,8	16,8	25,7	6,2	100,0
Lisans üstü / Doktora	N	0	1	1	1	0	3
	%	0,0	33,3	33,3	33,3	0,0	100,0

Araştırmaya katılanların eğitime göre laiklik, dinin devlet tarafından kontrol edilmesidir yarısına verdikleri cevaplar incelendiğinde; okuryazarların % 14,3 kesinlikle katılmıyorum, % 28,6 katılmıyorum, % 28,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 28,6 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

İlkokul mezunlarının % 5,8 kesinlikle katılmıyorum, % 13,5 katılmıyorum, % 25 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 51,9 katılıyorum ve % 3,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ilköğretim mezunlarının % 5,5 kesinlikle katılmıyorum, % 18,2 katılmıyorum, % 18,2 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 47,3 katılıyorum ve % 10,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lise mezunlarının % 20,7 kesinlikle katılmıyorum, % 27,1 katılmıyorum, % 20 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 21,4 katılıyorum ve % 10,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ön lisans mezunlarının % 29 kesinlikle katılmıyorum, % 19,4

katılmıyorum, % 12,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 25,8 katılıyorum ve % 12,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Üniversite mezunlarının % 26,5 kesinlikle katılmıyorum, % 24,8 katılmıyorum, % 16,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 25,7 katılıyorum ve % 6,2 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lisansüstü/Doktora mezunlarının ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 33,3 katılmıyorum, % 33,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 33,3 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Eğitim durumuna yükseldikçe laikliğin, dinin devlet tarafından kontrol edilmesi anlayışında düşük düzeyde de olsa değişim yaşanmaktadır.

Diğer bir önermemiz de, CHP, laikliği halka anlatmada hep sıkıntı çekmektedir ifadesidir. Anlaşılacağı üzere laiklik farklı birçok anlamı içinde barındırmaktadır. Bir de Türkiye'nin kendi tarihsel tecrübesi laikliğin anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Devletin kuruluşundan günümüze kadar CHP tarafından laiklik farklı farklı da yorumlanmıştır. CHP'nin, laikliği halka anlatmada hep sıkıntı çekip-çekmediği bu çalışmanın konularından birisidir. Bu ifadeye verilen cevaplar ve yorumlar aşağıdadır.

Tablo 20. CHP, laikliği halka anlatmada hep sıkıntı çekmektedir

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	21	5,24
Katılmıyorum	57	14,21
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	64	15,96
Katılıyorum	168	41,90
Kesinlikle Katılıyorum	91	22,69
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların CHP, laikliği halka anlatmada hep sıkıntı çekmektedir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 5,24 kesinlikle katılmıyorum, % 14,21 katılmıyorum, % 41,9 katılıyorum ve % 22,69'unun da kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 15,96'lık bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. CHP seçmeninin önemli bir oranı laikliği halka anlatmada sıkıntı görmektedir. CHP seçmeninin neredeyse %70'i CHP'nin, laikliği halka anlatmada

sıkıntı yaşadığını düşünmektedir. Buradan da anlaşılıyor ki, CHP laikliği halka anlatmak ve bu konudaki sıkıntısını aşmak için yeni bir politikaya ihtiyaç duymaktadır.

Türkiye, Müslüman dünyada laikliği resmi devlet ideolojisi olarak benimseyen tek ülkedir. Bunun yanı sıra, sert tek parti Kemalizm'i sürecinde, devlete yeni değerler kazandıracak, ıslah edilmiş ve Türkleşmiş bir İslâm yaratılmaya çalışılıyordu (Karpaz, 1996: 70) Dinin, Türk toplum ve siyasetindeki rolüne ilişkin genel bilançonun yeterince farkında olmayan; bununla beraber, dinin toplum katmanındaki etkisini azaltan değişim programının laiklik adı altında yapılmış olması, hem din ve vicdan hürriyetini gözeten laikliğin anlaşılmasını zorlaştırmış (Özdalga, 1998: 23-25) hem de laikliği ideolojisinin merkezine koyan CHP'yi sıkıntıya sokmuştur. Verilere göre, CHP'li seçmen bu sıkıntının farkındadır.

Araştırmaya katılanların cinsiyete göre CHP, laikliği halka anlatmada sıkıntı çekmektedir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkeklerin % 5,5 kesinlikle katılmıyorum, % 11 katılmıyorum, % 16 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 40,5 katılıyorum ve % 27 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Kadınların ise % 5 kesinlikle katılmıyorum, % 17,4 katılmıyorum, % 15,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 43,3 katılıyorum ve % 18,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Bu konuda kadınlara nispetle erkeklerin oranından daha düşüktür. Buradan laiklik konusunda kadın seçmenin daha hassas olduğu da söylenebilir.

Araştırmaya katılanların yaşa göre CHP, laikliği halka anlatmada sıkıntı çekmektedir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; 18-24 yaşın % 1,8 kesinlikle katılmıyorum, % 12,3 katılmıyorum, % 17,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 38,6 katılıyorum ve % 29,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

25-34 yaşın % 5,6 kesinlikle katılmıyorum, % 9,1 katılmıyorum, % 18,2 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 42 katılıyorum ve % 25,2 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 35-44 yaşın % 7,7 kesinlikle katılmıyorum, % 22 katılmıyorum, % 8,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 42,9 katılıyorum ve % 18,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

45-54 yaşın % 3,1 kesinlikle katılmıyorum, % 13,8 katılmıyorum, % 16,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 46,2 katılıyorum ve % 20 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 55-64 yaşın % 8,6 kesinlikle katılmıyorum, % 11,4 katılmıyorum, % 20 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 40 katılıyorum ve % 20 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 65 yaş ve üstünün ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 40 katılmıyorum, % 20 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 30 katılıyorum ve % 10 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Araştırmaya katılanların yaşına göre CHP, laikliği halka anlatmada sıkıntı çekmektedir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; genel olarak yaş grupları arasında belli bir ahenk bulunmaktadır. Ancak 65 yaş ve üstünde olan CHP seçmenin de laikliği anlatmak konusunda yaşanan sıkıntı oranı biraz düşmektedir.

Araştırmaya katılanların eğitim durumlarına göre CHP, laikliği halka anlatmada sıkıntı çekmektedir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; okuryazarların % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 14,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 71,4 katılıyorum ve % 14,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

İlkokul mezunlarının % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 17,3 katılmıyorum, % 17,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 57,7 katılıyorum ve % 7,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; İlköğretim mezunlarının % 3,6 kesinlikle katılmıyorum, % 18,2 katılmıyorum, % 14,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 47,3 katılıyorum ve % 16,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lise mezunlarının % 6,4 kesinlikle katılmıyorum, % 15 katılmıyorum, % 18,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 37,1 katılıyorum ve % 22,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ön lisans mezunlarının % 9,7 kesinlikle katılmıyorum, % 9,7 katılmıyorum, % 12,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 41,9 katılıyorum ve % 25,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; üniversite mezunlarının % 6,2 kesinlikle katılmıyorum, % 12,4 katılmıyorum, % 14,2 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 35,4 katılıyorum ve % 31,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lisansüstü/doktora mezunlarının ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 66,7 katılıyorum ve % 33,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

CHP'ye oy veren seçmenler analiz edildiğinde genel olarak Türkiye'nin okumuş yazmış kesimlerinin, eğitimlilerin, seçkinlerinin CHP'ye oy verdiği görülmektedir. CHP, laikliği halka anlatmada sıkıntı çekmektedir ifadesine katılanların en yüksek olduğu eğitim alanı da üniversite, lisansüstü ve doktora mezunlarıdır. Bu durumda CHP'nin seçmen tabanı ile uyumludur. Sosyal demokrat kimliği ön planda tutmakla birlikte zaman zaman milliyetçi ve katı laik kimliği ile siyaset sahnesinde boy gösteren CHP, kimliğini aramayan bir parti konumundadır. Son dönemde yapılan bir araştırmaya göre; CHP'yi Kemalist-Atatürkçü bir parti olarak görenlerin oranı %82'dir. Parti'yi sol-sosyal demokrat olarak değerlendirenlerin oranı %77 civarındadır. CHP'yi milliyetçi bir parti olarak görenlerin oranı ise %70'tir (KONDA, 2001: 6).

Bu bağlamda son önermemiz, seçim dönemlerinde, laiklik vurgusunun ve irtica tehlikesinin eskiye oranla daha az kullanılması doğru ve yerindedir ifadesidir. Çünkü Türkiye'de laiklik tartışması, irtica ve şeriat tehlikesi söylemlerini de beraberinde getirmiştir. Bu ifadeye verilen cevaplar ve yorumlar aşağıdadır.

Tablo 21. Seçim dönemlerinde, laiklik vurgusunun ve irtica tehlikesinin eskiye oranla daha az kullanılması doğru ve yerindedir

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	18	4,49
Katılmıyorum	47	11,72
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	185	46,13
Katılıyorum	128	31,92
Kesinlikle Katılıyorum	23	5,74
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların seçim dönemlerinde, laiklik vurgusu ve irtica tehlikesi eskiyle kıyaslandığında daha az kullanılmaya başlandı. Bu değişim, doğru ve yerindedir sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 4,49 kesinlikle katılmıyorum, % 11,72 katılmıyorum, % 31,92 katılıyorum ve % 5,74 ünün de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 46,13 lük bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir.

2010 yılından önceki seçim dönemlerinde laiklik endişesi, şeriat tehlikesi gibi korkular CHP'nin temel argümanları olarak ön plana çıkarmıştı. Ancak son dönemlerde, bu politik tavırda bir değişiklik olmuş ve bir söylem farklılığına gidilmiştir. Laiklik, daha

da az vurgulanır hale gelmiştir. Ayrıca laiklik vurgusunu merkeze alan ideolojik bir tavır alış, toplumun sosyal ve ekonomik problemlerini de merkezden uzaklaştırır (Ete, 2010: 9)

Bu bağlamda KONDA yöneticisi Bekir Ağırır'ın Radikal (20-22.05.2010) gazetesi için hazırlanmış olduğu "Değişmek ya da Değişmemek" başlıklı yazı dizisinde şöyle bir soru sormuştur; "Ülkemiz için hangi tehdit daha büyüktür." Bu soruya Baykalcı CHP'liler yüzde 42 oranında irtica, yüzde 40 oranında da hem irtica hem darbeyi tehdit olarak gördüklerini söylerken, diğer CHP'liler yüzde 40 oranında irtica, yüzde 41 oranında da hem darbe hem irtica cevabını vermişlerdir. Bu bağlamda CHP'li seçmene bu politik değişikliği sorduk. Ancak verilen cevaplar, CHP'li seçmenin kafa karışıklığı ve kararsızlık yaşadığı yönündedir. Bu politika değişimi destek oranı biraz yüksek olmasına rağmen kararsızların oranı daha fazladır. Bunun olası sebepleri ise CHP'li seçmenin ideolojik dünyasında laikliğin yadsınamaz ağırlığı, dinsel veya seküler kaygılar veya bu politik değişimin yeterince anlatılamamış olması olabilir.

Araştırmaya katılanların cinsiyete göre seçim dönemlerinde, laiklik vurgusu ve irtica tehlikesi eskiyle kıyaslandığında daha az kullanılmaya başlandı. Bu değişim, doğru ve yerindedir sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; Erkeklerin % 3,5 kesinlikle katılmıyorum, % 10,5 katılmıyorum, % 46,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 32 katılıyorum ve % 7,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Kadınların ise % 5,5 kesinlikle katılmıyorum, % 12,9 katılmıyorum, % 45,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 31,8 katılıyorum ve % 4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Bu politik değişim konusunda kadın ve erkekler arasında kararsızlık oldukça yüksektir. Bu konuda seçmenin ikna olmaya ihtiyacı vardır. CHP, laikliği anlatmada yeni bir strateji geliştirmelidir. Burada din ile toplum arasında yeni bir ilişki kurulmalıdır. CHP'nin toplumsal tabanı seküler, laik, varlıklı ve daha çok din ile arasında mesafe bulunan insanlar olduğu için ne dinsel bir görüntü verilmeli, ne de tamamen katı laikçi bir çizgide olmalıdır. Ancak CHP seçmeni için laiklik vurgusu önemlidir.

4.1.3. CHP, Din ve İslam

CHP tabanının din ve İslam anlayışı bağlamında sorduğumuz önermelerden ilki CHP, dinin kendisine değil yanlış yorumlarına karşıdır ifadesidir. Bu önermeye verilen cevap ve yorumlar aşağıdadır;

Tablo 22. CHP, dinin kendisine değil yanlış yorumlarına karşıdır

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	5	1,25
Katılmıyorum	22	5,49
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	61	15,21
Katılıyorum	138	34,41
Kesinlikle Katılıyorum	175	43,64
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların CHP, dinin kendisine değil yanlış yorumlarına karşıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 1,25 kesinlikle katılmıyorum, % 5,49 katılmıyorum, % 34,41 katılıyorum ve % 43,64'ünün de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 15,21'lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. Bu veriler ışığında CHP'li seçmenin eğilimi; CHP'nin, dinin yanlış yorumlarına karşı olduğu yönündedir.

Baykal döneminde CHP'de milletvekilliği yapan Yaşar Nuri Öztürk'ün partiye temel eleştirisi; kurucusu Atatürk olan CHP'nin din yanlış yorumlarına değil, bizzat dinin kendisine karşı olduğu yönündeydi (2004: 6-219). Bir de CHP'li vekillerin medyaya yansıyan din karşıtı söylemleri, CHP'nin din karşıtı bir partiymiş gibi algılanmasına neden olmuştur. Örneğin, CHP Genel Başkan Yardımcılarından Süheyl Batum'un "Başörtüsünü 'Dinim emrediyor' diye takmayacaksın. Başörtüsü, moda olarak takılırsa sorun olmaz" ifadesi, Binnaz Toprak'ın, "Her canlı ölümü tadacaktır" ayeti hakkında "Sinir bozucu" demesi, Hurşit Güneş'in Cuma namazı saatinde tören yapılmasını eleştirenlere, "Böyle bir sıkıntıları varsa kaza etsinler" gibi ifadeler böyle bir algının oluşmasına neden olmuştur. Ayrıca Tek Parti döneminde yaşanan sıkıntı ve baskı veya dinin hurafelerden arındırılması, kitabileştirilmesi gibi uygulamalar bu algının oluşmasında etkili olmuş olabilir.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre CHP, dinin kendisine değil yanlış yorumlarına karşıdır sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkeklerin % 2 kesinlikle katılmıyorum, % 5 katılmıyorum, % 16 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 31 katılıyorum ve % 46 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri, Kadınların ise % 0,5 kesinlikle katılmıyorum, % 6 katılmıyorum, % 14,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 37,8 katılıyorum ve % 41,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Bu soru bağlamında kadınların oranı az da olsa yüksektir. Ancak bu fark yorum yapmak veya yönelim tespit etmek için yeterli değildir.

Araştırmaya katılanların eğitim durumuna göre CHP, dinin kendisine değil yanlış yorumlarına karşıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; okuryazarların % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 28,6 katılıyorum ve % 71,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

İlkokul mezunlarının % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 9,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 28,8 katılıyorum ve % 61,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ilköğretim mezunlarının % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 12,7 katılmıyorum, % 18,2 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 34,5 katılıyorum ve % 34,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lise mezunlarının % 2,1 kesinlikle katılmıyorum, % 6,4 katılmıyorum, % 17,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 32,9 katılıyorum ve % 40,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ön lisans mezunlarının % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 3,2 katılmıyorum, % 9,7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 41,9 katılıyorum ve % 45,2 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Üniversite mezunlarının % 1,8 kesinlikle katılmıyorum, % 4,4 katılmıyorum, % 15 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 38,1 katılıyorum ve % 40,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; lisansüstü/Doktora mezunlarının ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 33,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 0 katılıyorum ve % 66,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

CHP'nin din politikası bağlamında yapılan eleştirilerden biri, CHP'nin dinin kendisine karşı olduğu şeklindeydi. Bu çalışmaya göre, CHP'li seçmen genel olarak dinin yanlış yorumlarına karşı çıktığı görülmektedir. Eğitim durumu da kendi içinde belli bir

bütünlük arz etmektedir. Ancak burada gerçek İslam'ın ne olduğu sorusu gündeme gelmektedir.

Diğer bir önermemiz de, gerçek İslam ilerlemenin önünde engel değildir ifadesidir. Osmanlının son dönemine kadar giden bu tartışmayı CHP seçmenine sorduk. Cevap ve yorumlar aşağıdadır;

Tablo 23. Gerçek İslam ilerlemenin önünde engel değildir

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	21	5,24
Katılmıyorum	41	10,22
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	48	11,97
Katılıyorum	170	42,39
Kesinlikle Katılıyorum	121	30,17
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların gerçek İslam ilerlemenin önünde engel değildir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 5,24 kesinlikle katılmıyorum, % 10,22 katılmıyorum, % 42,39 katılıyorum ve % 30,17 sinin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 11,97'lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir.

Türkiye'nin, modernleşme yolculuğuna başlaması ile beraber, din gerçekliği ile karşı karşıya kalınmıştır. Bazı aktörlere göre din, modernleşmenin önündeki engel iken bazılarına göre de gerçek İslam ilerlemenin önünde engel değildir. Türkiye'de meselenin tartışılmaya başlanması Ernest Renan'ın ünlü, "İslam mani-i terakkidir" sözüyle beraberdir. Renan'ın iddiası Namık Kemal'in dikkatini çekmiş ve Renan'a reddiyeler yazarak, İslam'ın terakkiye engel olmadığını savunmuştur (Kemal, 2014). Modern ve çağdaş niteliklerle kendini tanımlayan CHP'li seçmenin eğilimi, gerçek İslam ilerlemenin önünde engel değildir yönündedir. Bu yönelim de gerçek İslam nedir sorusunu karşımıza çıkarmaktadır. Ancak bu soru bu çalışmanın kapsamı dışındadır.

Araştırmaya katılanların eğitim durumuna göre gerçek İslam ilerlemenin önünde engel değildir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; okuryazarların % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 14,3 katılmıyorum, % 14,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 57,1

katılıyorum ve % 14,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını vermiştir. Bu veriye göre, % 15'i gerçek İslam'ın dahi ilerlemenin önünde engel olduğunu düşünmektedir.

İlkokul mezunlarının % 3,8 kesinlikle katılmıyorum, % 7,7 katılmıyorum, % 9,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 65,4 katılıyorum ve % 13,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

ilköğretim mezunlarının % 1,8 kesinlikle katılmıyorum, % 7,3 katılmıyorum, % 12,7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 47,3 katılıyorum ve % 30,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; lise mezunlarının % 5,7 kesinlikle katılmıyorum, % 8,6 katılmıyorum, % 12,1 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 37,9 katılıyorum ve % 35,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Ön lisans mezunlarının % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 9,7 katılmıyorum, % 16,1 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 32,3 katılıyorum ve % 41,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; üniversite mezunlarının % 8,8 kesinlikle katılmıyorum, % 14,2 katılmıyorum, % 11,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 38,1 katılıyorum ve % 27,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lisansüstü/Doktora mezunlarının ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 33,3 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 0 katılıyorum ve % 66,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Eğitim durumuna göre, CHP'li seçmenin % 15 gerçek İslam'ı ilerlemenin önünde bir engel olarak görmektedir. Bu seçmen haliyle din politikalarına yönelik uygulama ve açılımlardan da rahatsızdır. CHP'nin yönetici kadrosunun açılım olarak değerlendirdiği birçok uygulama da din istismarı veya karşı devrim olarak değerlendirilmektedir. Ramazan ayında yapılan iftar programları veya tekke ziyaretleri bu kapsamda eleştirilmektedir.

4.1.4. CHP, Din ve Devlet İlişkileri

Tabanın din ve devlet ilişkilerine bakışı bağlamında devlet, din hizmetlerinden tamamen elini çekmelidir önermesini CHP seçmenine sorduk. Devletin, din hizmeti verip veremeyeceği tartışması ve dinin devlet tarafından suiistimal edilmesi sürekli tartışıla gelmiştir. Bu bağlamda CHP'li seçmene devlet, din hizmetlerinden tamamen elini

çekmelidir önermesi hakkında ne düşündüğünü sorduk. Ulaştığımız bulgular ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 24. Devlet, din hizmetlerinden tamamen elini çekmelidir

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	7	1,75
Katılmıyorum	14	3,49
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	39	9,73
Katılıyorum	171	42,64
Kesinlikle Katılıyorum	170	42,39
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların mümkünse devlet din hizmetlerinden tamamen elini çekmelidir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 1,75 kesinlikle katılmıyorum, % 3,49 katılmıyorum, % 42,64 katılıyorum ve % 42,39'unun da kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 9,73 lük bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir.

CHP'li seçmenin eğilimi, devletin din hizmetlerinden elini çekmesi yönündedir. Bu yönelim, laiklik sorularına verilen cevaplarla da uyumludur. Laiklik ile din özgürlüğü arasında kurulan korelasyon bu soruda da ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda devletin din hizmetlerinden elini çekmesi, din özgürlüğü kapsamında değerlendirilebilir.

Din mevzusu, Türkiye'de çok tartışılmış olan konuların başında gelir. İslam'ın laik düzene karşı ciddi bir tehdit oluşturduğu iddiası sürekli dillendirilir. Çarkoğlu ve Toprak tarafından 1999 yılında yapılan "Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset" başlıklı çalışmada, halkın büyük çoğunluğunun dindar olduğu, ancak bu dindarlığın farklı yaşam tarzlarına karşı hoşgörülü olduğu, Cumhuriyet reformlarına sahip çıktığı, Türkiye'de bir şeriat özlemi olmadığı, dinin siyasete alet edilmesine sıcak bakılmadığı, dini temellere dayalı partiler istenmediği ve ne devletin dine ne de dinin devlete karışmasının hoş karşılanmadığı ortaya koyulmuştur (2000; 41-89).

Bunun yanı sıra cinsiyet, eğitim durumu ve yaş değişkenlerine göre belli bir farklılık ortaya çıkmamıştır. Bundan dolayı, bu bölümde detaylı bir bilgi verilmemiştir.

4.1.5. CHP ve Din Eğitimi

Tabanın Din Eğitimine Bakışı bağlamında Kuran'ı Kerim ve Peygamberimizin Hayatı ve Temel Dini Bilgiler derslerinin okullarda seçmeli olarak okutulması laikliğe aykırı değildir önermesini sorduk.

Tablo 25. Kuran'ı Kerim ve Peygamberimizin Hayatı ve Temel Dini Bilgiler derslerinin okullarda seçmeli olarak okutulması laikliğe aykırı değildir

	N	%
Kesinlikle Katılmıyorum	38	9,48
Katılmıyorum	81	20,20
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	87	21,70
Katılıyorum	148	36,91
Kesinlikle Katılıyorum	47	11,72
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların Kuran'ı Kerim ve Peygamberimizin Hayatı ve Temel Dini Bilgiler derslerinin okullarda seçmeli olarak okutulması laikliğe aykırı değildir sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 9,48 kesinlikle katılmıyorum, % 20,2 katılmıyorum, % 36,91 katılıyorum ve % 11,72'sinin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 21,7'lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. CHP seçmeninin önemli bir kısmının yönelimi, bu derslerin okullarda okutulmasının laikliğe aykırı olduğunu yönündedir.

Kuran'ı Kerim ve Peygamberimizin Hayatı ve Temel Dini Bilgiler derslerinin okullarda seçmeli olarak okutulması yeni bir değişimdir. Daha önce okullarda mecburi din dersi okutulmaktaydı. Bu bağlamda bu bölümde mecburi din dersi ile kendi ifademizi karşılaştıracamız. Parti farkı gözetmeksizin tüm Türkiye'de yapılan bir çalışmaya göre, seçmenlere yaşındakilerin %82 gibi büyük bir kesimi mecburi din dersi uygulamasını desteklemektedir. Bunun yanı sıra, bu derslerde Müslümanlık dışında diğer dinler hakkında ders verilmesi gerektiğini düşünenlerin oranı %60'tır. Mecburi din eğitimine karşı olanların demografik özelliği ise şöyledir; kentte yaşayanlar, ideolojik olarak solda olanlar ve CHP'liler ve görece sosyo-ekonomik statüsü yüksek olanlardır (Çardakoğlu, Toprak, 2006: 53-54). Her iki çalışma karşılaştırıldığı zaman, farklı sorulara rağmen benzer sonuçlar çıkmaktadır.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre Kuran'ı Kerim ve Peygamberimizin Hayatı ve Temel Dini Bilgiler derslerinin okullarda seçmeli olarak okutulması laikliğe aykırı değildir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkeklerin % 7,5 kesinlikle katılmıyorum, % 23 katılmıyorum, % 26 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 32 katılıyorum ve % 11,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Kadınların ise % 11,4 kesinlikle katılmıyorum, % 17,4 katılmıyorum, % 17,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 41,8 katılıyorum ve % 11,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Bu derslerin okullarda okutulması laikliğe uygun olduğunu düşünen kadınların oranı erkeklerden yüksektir. Kuran'ı Kerim ve Peygamberimizin Hayatı ve Temel Dini Bilgiler derslerinin okullarda seçmeli olarak okutulmasının laikliğe aykırı görülmesi, CHP'li seçmenin laikliği nasıl algıladığı ile de ilgilidir. Bu sorunun verileri ışığında Türkiye'de laikliğin, dinin veya dinin kaynaklarının öğretilmesine karşı bir yönü bulunmaktadır. Kadınlarda bu eğilimin biraz yüksek olmasının nedeni ise laiklik konusunda hassasiyetin kadınlarda biraz yüksek olması olabilir.

Araştırmaya katılanların yaşa göre Kuran'ı Kerim ve Peygamberimizin Hayatı ve Temel Dini Bilgiler derslerinin okullarda seçmeli olarak okutulması laikliğe aykırı değildir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; 18-24 yaşın % 10,5 kesinlikle katılmıyorum, % 19,3 katılmıyorum, % 24,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 31,6 katılıyorum ve % 14 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

25-34 yaşın % 12,6 kesinlikle katılmıyorum, % 21 katılmıyorum, % 25,2 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 30,8 katılıyorum ve % 10,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 35-44 yaşın % 11 kesinlikle katılmıyorum, % 17,6 katılmıyorum, % 14,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 47,3 katılıyorum ve % 9,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

45-54 yaşın % 4,6 kesinlikle katılmıyorum, % 27,7 katılmıyorum, % 20 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 35,4 katılıyorum ve % 12,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 55-64 yaşın % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 17,1 katılmıyorum, % 20 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 45,7 katılıyorum ve % 17,1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 65 yaş ve üstünün ise % 10 kesinlikle katılmıyorum,

% 0 katılmıyorum, % 40 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 40 katılıyorum ve % 10 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Bu verilere göre yaş yükseldikçe laiklik hassasiyeti veya Kuran'ı Kerim ve Peygamberimizin Hayatı ve Temel Dini Bilgiler derslerinin okullarda seçmeli olarak okutulması laikliğe aykırı bulma eğilimi yükselmektedir.

4.1.6. Atatürk Dönemi Din Politikaları

Tabanın Atatürk Dönemi Din Politikalarına Bakışı bağlamında ilk olarak Atatürk dönemi sert laiklik uygulamalarının asıl sorumlusu irtica hareketleridir önermesini sorduk. Aldığımız cevaplar ve yorumlar aşağıdadır.

Tablo 26. Atatürk dönemi sert laiklik uygulamalarının asıl sorumlusu irtica hareketleridir.

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	52	12,97
Katılmıyorum	57	14,21
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	89	22,19
Katılıyorum	138	34,41
Kesinlikle Katılıyorum	65	16,21
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların Atatürk dönemi sert laiklik uygulamalarının asıl sorumlusu irtica hareketleridir sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 12,97 kesinlikle katılmıyorum, % 14,21 katılmıyorum, % 34,41 katılıyorum ve %16,21 inin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 22,19'luk bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. Bu veriler ışığında CHP seçmeni sert laiklik uygulaması ile laiklik arasında bağ kurmaktadır. Sert laiklik politikasının nedeni, irtica hareketleridir. İrtica hareketleri, CHP'nin din politikasının önemli değişmezlerinden birisidir. Atatürk ve Tek Parti döneminde ortaya çıkan irtica hareketleri, hem CHP'nin din politikasını etkilemiş hem de günümüze kadar devam eden bir irtica söylemini beslemiştir.

1928'de laikliğin anayasal bir nitelik kazanmasından sonra rejime karşı olabilecek irtica hareketlerinin engellenmesi için bütün vilayetlere tebligat gönderilmiştir. Kocaoğlu'na göre, özellikle 1935 yılından sonra irtica faaliyetlerinin çoğalması üzerine, 11 Aralık

1935 tarihinde Umumi Müfettişliklere ve tüm vilayetlere tamimler gönderilmiş, irticaın ciddi boyutlara ulaştığı ve dini gün ve aylarda tedbirlerin artırılması istenmiştir. Bunun yanı sıra, siyasal ve toplumsal hayatın her alanını kuşatan laiklik uygulamaları geleneksel unsurları rahatsız etmiştir (2007:1306).

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre Atatürk dönemi sert laiklik uygulamalarının asıl sorumlusu irtica hareketleridir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; Erkeklerin % 19 kesinlikle katılmıyorum, %10,5 katılmıyorum, % 15 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 35 katılıyorum ve % 20,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Kadınların ise %7 kesinlikle katılmıyorum, % 17,9 katılmıyorum, % 29,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 33,8 katılıyorum ve % 11,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Atatürk dönemi sert laiklik uygulamalarının asıl sorumlusu irtica hareketleridir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; CHP'nin erkek seçmenlerinin eğilimi kadınlara göre daha yüksektir.

Tablo: 27 Atatürk dönemi sert laiklik uygulamalarının asıl sorumlusu irtica hareketleridir (Chi-Square Analizi).

			cinsiyet		Total
			Erkek	Kadın	
Q76 Atatürk dönemi sert laiklik uygulamalarının asıl sorumlusu irtica hareketleridir.	Kesinlikle Katılmıyorum	Count	38	14	52
		ExpectedCount	25,9	26,1	52,0
		% within Q76	73,1%	26,9%	100,0%
		% within D1	19,0%	7,0%	13,0%
	Katılmıyorum	Count	21	36	57
		ExpectedCount	28,4	28,6	57,0
		% within Q76	36,8%	63,2%	100,0%
		% within D1	10,5%	17,9%	14,2%
	Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	Count	30	59	89
		ExpectedCount	44,4	44,6	89,0
		% within Q76	33,7%	66,3%	100,0%
		% within D1	15,0%	29,4%	22,2%
	Katılıyorum	Count	70	68	138

Tablo: 27'nin devamı

		ExpectedCount	68,8	69,2	138,0
		% within Q76	50,7%	49,3%	100,0%
		% within D1	35,0%	33,8%	34,4%
	Kesinlikle Katılıyorum	Count	41	24	65
		ExpectedCount	32,4	32,6	65,0
		% within Q76	63,1%	36,9%	100,0%
		% within D1	20,5%	11,9%	16,2%
Total	Count	200	201	401	
	ExpectedCount	200,0	201,0	401,0	
	% within Q76	49,9%	50,1%	100,0%	
	% within D1	100,0%	100,0%	100,0%	
Chi-Square	X= 28,947sd= 4p=000 P<.05				

Aradaki fark istatistiksel açıdan anlamlıdır ($p = ,000$). Sorudaki Erkek bazında bu görüşe katılım düzeyi %55,5'tir. Kadınlarda ise %45,8 tür. Diğer yandan bu görüşe katılmayan erkeklerin % si 29,5 iken kadınlarda ise katılmayan %24,9 yüzdendir.

Araştırmaya katılanların eğitim durumuna göre Atatürk dönemi sert laiklik uygulamalarının asıl sorumlusu irtica hareketleridir sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; okuryazarların % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 28,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 42,9 katılıyorum ve % 28,6'ısı kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

İlkokul mezunlarının % 5,8 kesinlikle katılmıyorum, % 7,7 katılmıyorum, % 25 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 57,7 katılıyorum ve % 3,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; İlköğretim mezunlarının % 9,1 kesinlikle katılmıyorum, % 20 katılmıyorum, % 12,7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 47,3 katılıyorum ve % 10,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lise mezunlarının % 12,9 kesinlikle katılmıyorum, % 15,7 katılmıyorum, % 22,1 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 26,4 katılıyorum ve % 22,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Ön lisans mezunlarının % 22,6 kesinlikle katılmıyorum, % 12,9 katılmıyorum, % 25,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 16,1 katılıyorum ve % 22,6 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; üniversite mezunlarının % 16,8 kesinlikle katılmıyorum, % 14,2 katılmıyorum, % 24,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 30,1 katılıyorum ve % 14,2 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; lisansüstü/Doktora

mezunlarının ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 100 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Aradaki fark istatistiksel açıdan anlamlıdır ($p=,002$). Bu soruda lise ve orta öğretim mezunlarından “Katılıyorum” ifadesini seçen %69,6’dır. Kesinlikle katılıyorum ifadesini seçen ise 66,2’dir. Ön lisans ve daha yüksek eğitim kurumlarından mezun olan kişiler ‘Katılıyorum’ ifadesini seçen %69,6’dır. Kesinlikle katılıyorum ifadesini seçen ise 36,7’dir.

İkinci önermemiz Atatürk dönemindeki laiklik uygulamalarındaki problemler, Atatürk’ün kendisinden kaynaklanmıştır. Yorum ve bulgularımız aşağıdadır.

Tablo 28. Atatürk dönemindeki laiklik uygulamalarındaki problemler, bizzat Atatürk’ün kendisinden kaynaklanmıştır

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	171	42,64
Katılmıyorum	142	35,41
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	38	9,48
Katılıyorum	46	11,47
Kesinlikle Katılıyorum	4	1,00
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların Atatürk dönemindeki laiklik uygulamalarındaki problemler, bizzat Atatürk’ün kendisinden kaynaklanmıştır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 42,64 kesinlikle katılmıyorum, % 35,41 katılmıyorum, % 11,47 katılıyorum ve %1 inin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 9,48’lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. CHP’li seçmen laiklik sorunsalında yaşanan problemin nedeni olarak Atatürk’ün kendisini görmemektedir. Bunun nedeni de Atatürk’ün hem kurucu aktör hem de siyasal önder olmasından kaynaklanıyor olsa gerek. Ayrıca Atatürk’ün tarihsel bir şahsiyet olmasının yanı sıra, ulus devletin kurucu olması dolayısıyla eleştirmek zordur.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre Atatürk dönemindeki laiklik uygulamalarındaki problemler, bizzat Atatürk’ün kendisinden kaynaklanmıştır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; Erkeklerin % 51,5 kesinlikle katılmıyorum, % 29,5

katılmıyorum, % 6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 12 katılıyorum ve % 1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Kadınların ise % 33,8 kesinlikle katılmıyorum, % 41,3 katılmıyorum, % 12,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 10,9 katılıyorum ve % 1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. CHP'li kadın ve erkek seçmenler arasında kararsız olan kadınların oranı biraz yüksek olmakla beraber, kadın ve erkeklerin eğilim oranı yaklaşık aynıdır.

Araştırmaya katılanların yaşa göre Atatürk dönemindeki laiklik uygulamalarındaki problemler, bizzat Atatürk'ün kendisinden kaynaklanmıştır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; 18-24 yaşın % 33,3 kesinlikle katılmıyorum, % 40,4 katılmıyorum, % 5,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 21,1 katılıyorum ve % 0,0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

25-34 yaşın % 49 kesinlikle katılmıyorum, % 27,3 katılmıyorum, % 9,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 11,9 katılıyorum ve % 2,1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 35-44 yaşın % 34,1 kesinlikle katılmıyorum, % 44,0 katılmıyorum, % 9,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 11 katılıyorum ve % 1,1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

45-54 yaşın % 43,1 kesinlikle katılmıyorum, % 38,5 katılmıyorum, % 15,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 3,1 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 55-64 yaşın % 48,6 kesinlikle katılmıyorum, % 37,1 katılmıyorum, % 5,7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 8,6 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

65 yaş ve üstünün ise % 60 kesinlikle katılmıyorum, % 20 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 20 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Çalışmamızın verilerine göre, yaş ile bu önerme arasında doğrusal bir denklem bulunmaktadır. CHP'li seçmenin yaşı yükseldikçe Atatürk dönemindeki laiklik uygulamalarındaki problemler, bizzat Atatürk'ün kendisinden kaynaklanmıştır önermesine katılım yükselmektedir.

Araştırmaya katılanların eğitim durumuna göre Atatürk dönemindeki laiklik uygulamalarındaki problemler, bizzat Atatürk'ün kendisinden kaynaklanmıştır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; okuryazarların % 28,6 kesinlikle katılmıyorum, % 28,6 katılmıyorum, % 14,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 28,6 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

İlkokul mezunlarının % 23,1 kesinlikle katılmıyorum, % 36,5 katılmıyorum, % 23,1 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 17,3 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; İlköğretim mezunlarının % 29,1 kesinlikle katılmıyorum, % 50,9 katılmıyorum, % 7,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 12,7 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lise mezunlarının % 47,1 kesinlikle katılmıyorum, % 32,9 katılmıyorum, % 7,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 11,4 katılıyorum ve % 0,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Ön lisans mezunlarının % 48,4 kesinlikle katılmıyorum, % 29 katılmıyorum, % 3,2 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 16,1 katılıyorum ve % 3,2 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Üniversite mezunlarının % 52,2 kesinlikle katılmıyorum, % 31,9 katılmıyorum, % 8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 6,2 katılıyorum ve % 1,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Lisansüstü/Doktora mezunlarının ise % 33,3 kesinlikle katılmıyorum, % 66,7 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 0 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Eğitim durumu ile Atatürk dönemindeki laiklik uygulamalarındaki problemler, bizzat Atatürk'ün kendisinden kaynaklanmıştır önermesine katılım arasında doğrudan bir bağ bulunmaktadır. Eğitim durumu iyileştikçe CHP'li seçmen Atatürk'ü problemlerden uzak görmekte ve hatta biraz kutsallaştırmaktadır. Bu da parti seçmenin Atatürkçü kimliğinden olsa gerek.

Üçüncü önermemiz ise Atatürk dönemindeki laiklik uygulamalarındaki problemler, uygulayıcılardan kaynaklanmıştır ifadesidir. Bulgu ve yorumlar aşağıdadır.

Tablo 29. Atatürk dönemindeki laiklik uygulamalarındaki problemler, uygulayıcılardan kaynaklanmıştır

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	28	6,98
Katılmıyorum	39	9,73
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	101	25,19
Katılıyorum	162	40,40
Kesinlikle Katılıyorum	71	17,71
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların Atatürk dönemindeki laiklik uygulamalarındaki problemler, uygulayıcılardan kaynaklanmıştır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 6,98'i kesinlikle katılmıyorum, % 9,73'ü katılmıyorum, % 40,4 katılıyorum ve %17,71 inin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 25,19'luk bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir.

CHP'li seçmenin genel eğilimi, Atatürk dönemindeki laiklik uygulamalarında yaşanan problemlerin, uygulayıcılardan kaynaklandığı yönündedir. Bu ifade ile Atatürk dönemindeki laiklik uygulamalarındaki problemler, bizzat Atatürk'ün kendisinden kaynaklanmıştır ifadesinin verileri birbiri ile uyumludur. CHP seçmeni laiklik konusunda yaşanan sıkıntılardan dolayı Atatürk'ü değil, uygulayıcıları sorumlu tutmaktadır.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre Atatürk dönemindeki laiklik uygulamalarındaki problemler, uygulayıcılardan kaynaklanmıştır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır; Erkeklerin % 9 kesinlikle katılmıyorum, % 9,5 katılmıyorum, % 21 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 39 katılıyorum ve % 21,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Kadınların ise % 5 kesinlikle katılmıyorum, % 10 katılmıyorum, % 29,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 41,8 katılıyorum ve % 13,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Bu veriler ışığında CHP'li kadın seçmenin eğilimi erkeklere göre oldukça yüksektir. Bunun nedeni kadın seçmen, Atatürk ile daha duygusal bağ kurmuş olabilir. Laik politikanın ilk muhataplarının kadınlar olması, kadının çağdaşlık projesinin ana aktörü

olması gibi sebepler, CHP'li kadın seçmeni Atatürk dönemi laikliği ile daha duygusal bağ kurmuş olabilir. Ayrıca cinsiyet ile oy verme eylemi arasında farklı değişkenler bulunmaktadır. Kadının evli veya bekâr, dindar, kırsal ya da şehirli olması oy verme davranışını etkilemektedir. Dinin kırsal kesimdeki kadının oy vermesinde önemli bir faktör olduğunu belirten Tekeli, kadınların erkeklere nispetle daha fazla etkilediğini vurgular (Tekeli, 1982: 129-135).

Araştırmaya katılanların yaşa göre Atatürk dönemindeki laiklik uygulamalarındaki problemler, uygulayıcılardan kaynaklanmıştır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; 18-24 yaşın % 1,8 kesinlikle katılmıyorum, % 14 katılmıyorum, % 24,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 40,4 katılıyorum ve % 19,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

25-34 yaşın % 9,1 kesinlikle katılmıyorum, % 8,4 katılmıyorum, % 22,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 39,2 katılıyorum ve % 21 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 35-44 yaşın % 5,5 kesinlikle katılmıyorum, % 11 katılmıyorum, % 22 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 41,8 katılıyorum ve % 19,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

45-54 yaşın % 6,2 kesinlikle katılmıyorum, % 4,6 katılmıyorum, % 35,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 41,5 katılıyorum ve % 12,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

55-64 yaşın % 8,6 kesinlikle katılmıyorum, % 11,4 katılmıyorum, %31,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 42,9 katılıyorum ve % 5,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 65 yaş ve üstünün ise % 20 kesinlikle katılmıyorum, % 20 katılmıyorum, % 10 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 30 katılıyorum ve % 20 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Yaş ile bu ifade arasında doğrudan bir bağlantı ortaya çıkmamıştır.

Araştırmaya katılanların eğitim durumuna göre Atatürk dönemindeki laiklik uygulamalarındaki problemler, uygulayıcılardan kaynaklanmıştır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde;

Okuryazarların % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 57,1 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 42,9 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum

cevaplarını verdikleri; İlkokul mezunlarının % 1,9 kesinlikle katılmıyorum, % 9,6 katılmıyorum, % 46,2 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 28,8 katılıyorum ve % 13,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

İlköğretim mezunlarının % 5,5 kesinlikle katılmıyorum, % 5,5 katılmıyorum, % 23,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 54,5 katılıyorum ve % 10,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Lise mezunlarının % 10 kesinlikle katılmıyorum, % 7,1 katılmıyorum, % 17,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 41,4 katılıyorum ve % 23,6 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Ön lisans mezunlarının % 6,5 kesinlikle katılmıyorum, % 19,4 katılmıyorum, % 25,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 22,6 katılıyorum ve % 25,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Üniversite mezunlarının % 7,1 kesinlikle katılmıyorum, % 13,3 katılmıyorum, % 22,1 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 42,5 katılıyorum ve % 15 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Lisansüstü/Doktora mezunlarının ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 66,7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 33,3 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. İlköğretim ve lise düzeyinde bu ifadeye katılım oranı oldukça yüksektir.

4.1.7. Din ve Vicdan Özgürlüğü Açısından Aleviler

Türk siyasetinin sorunlarından birisi Alevilerin durumudur. Alevilerin sıkıntı yaşayıp yaşamaması, cemevlerinin hukuki durumu gibi başlıkları olan bu sorun CHP tabanında nasıl değerlendirilmektedir? Tabanın din ve vicdan özgürlüğü açısından Alevilerin durumu bağlamında CHP'li seçmene sorduğumuz ilk önerme, Türkiye'de Alevilerin bazı konularda sıkıntı yaşaması din ve vicdan özgürlüğüne aykırıdır ifadesidir. Yorum ve bulgular aşağıdadır.

Tablo 30: Türkiye’de Alevilerin bazı konularda sıkıntı yaşaması din ve vicdan özgürlüğüne aykırıdır

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	9	2,24
Katılmıyorum	8	2,00
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	40	9,98
Katılıyorum	109	27,18
Kesinlikle Katılıyorum	235	58,60
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların Türkiye’de Alevilerin bazı konularda sıkıntı yaşaması din ve vicdan özgürlüğüne aykırıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 2,24 kesinlikle katılmıyorum, % 2 katılmıyorum, % 27,18 katılıyorum ve % 58,6’ının da kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 9,98’lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. CHP’li seçmen Türkiye’de Alevilerin bazı konularda sıkıntı yaşadığını ve bunun din ve vicdan özgürlüğüne aykırı olduğunu düşünmektedir. Ayrıca CHP’nin seçmen tabanının önemli bir parçasını da Aleviler oluşturmaktadır. Reha Çamuroğlu’na göre Aleviler, daha demokrat, daha laik ve ilerici bir seçenek önlerine konmadığı için CHP’ye oy vermektedirler. Ayrıca Aleviler, Atatürk’ü siyasetçi olarak görmenin yanı sıra, kurucu lider olarak görür (Şener, Posta, 20.11.2014).

SDE’nin 2009 yılında yayınlamış olduğu alevi raporunda şöyle bir soru sorulmuştur; “Ülkemizde Alevilerin, Sünnilere göre daha az hak ve özgürlüğe sahip olduğuna inanıyor musunuz?” “Evet, inanıyorum Alevilerin daha az hak ve özgürlükleri var” ifadesine Alevilerin katılım oranı %60,6 iken, genel seçmenin bu görüşle katılım oranı %23,9’dur (2009: 31).

Ayrıca 2013 yılında Hubyar Sultan Alevi Kültür Derneği tarafından yayınlanan Hak İhlalleri İzleme Raporu’na göre de yaşana sorunlar devletin demokratik ve laik olmamasından kaynaklanmaktadır. Devlet, dini tanımlama, tarif etme ve kontrol etme mekanizmasını da elinde tutan bir laiklik anlayışını sahip olduğu için sorunlar yaşanmaktadır (2013: 21).

Cumhuriyetin kuruluşundan beri Alevilerle ilgili olarak farklı sıkıntılar hep yaşanmıştır. Aleviler sıkıntı yaşamalarının nedeni, İslam’ın farklı bir versiyonuna inanmalarından

kaynaklanır. İslam dairesi içinde değerlendirilmeleri, Alevileri azınlık statüsünden uzaklaştırır. Bu ve bunun gibi nedenlerden dolayı, Alevilerin talepleri devletin Sünni yaklaşımıyla karşılanmaya çalışılmış, hatta bu talepler çoğunlukla duyulmamıştır (Mutluer, 2014: 40)

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre Türkiye’de Alevilerin bazı konularda sıkıntı yaşaması din ve vicdan özgürlüğüne aykırıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkeklerin % 1,5 kesinlikle katılmıyorum, % 2 katılmıyorum, % 9,5’i ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 25,5 katılıyorum ve % 61,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; kadınların ise % 3 kesinlikle katılmıyorum, % 2 katılmıyorum, % 10,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 28,9 katılıyorum ve % 55,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Erkek ve kadınların yaklaşık % 90’ı Türkiye’de Alevilerin bazı konularda sıkıntı yaşaması din ve vicdan özgürlüğüne aykırıdır ifadesini doğru bulmaktadır.

Araştırmaya katılanların yaşa göre Türkiye’de Alevilerin bazı konularda sıkıntı yaşaması din ve vicdan özgürlüğüne aykırıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; 18-24 yaşın % 3,5 kesinlikle katılmıyorum, % 3,5 katılmıyorum, % 10,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 21,1 katılıyorum ve % 61,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 25-34 yaşın % 4,9 kesinlikle katılmıyorum, % 3,5 katılmıyorum, % 9,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 21,7 katılıyorum ve % 60,1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 35-44 yaşın % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 7,7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 31,9 katılıyorum ve % 60,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 44-54 yaşın % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 9,2 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 35,4 katılıyorum ve % 55,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

55-64 yaşın % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 2,9 katılmıyorum, % 17,1 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 28,6 katılıyorum ve % 51,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 65 yaş ve üstünün ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 10 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 40 katılıyorum ve % 50 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Türkiye’de Alevilerin bazı konularda sıkıntı yaşaması din ve vicdan özgürlüğüne aykırıdır ifadesine katılım oranı, orta yaşın üzerindeki CHP’li seçmen tabanında yükselme göstermektedir.

Din ve vicdan özgürlüğü açısından Alevilerin durumu bağlamda diğer bir önermemiz de Cemevlerine ibadethane statüsü verilip-verilmemesi ile ilgilidir. Bulgu ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 31: Cemevlerine ibadethane statüsü verilmelidir

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	7	1,75
Katılmıyorum	12	2,99
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	28	6,98
Katılıyorum	135	33,67
Kesinlikle Katılıyorum	219	54,61
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların cemevlerine ibadethane statüsü verilmelidir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 1,75 kesinlikle katılmıyorum, % 2,99 katılmıyorum, % 33,67 katılıyorum ve % 54,61'inin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 6,98'lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. CHP seçmeninin eğilimi, cemevlerine ibadethane statüsü verilmesi gerektiği yönündedir. Diyanet konusunda yeni bir politikaya ihtiyaç olduğunu vurgulayan CHP seçmeni, Cemevlerine de ibadethane statüsü verilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Özellikle son dönemde CHP'nin seçmen tabanının önemli bir parçasını oluşturan Alevilerin isteği olan Cemevlerinin ibadethane olarak tanınması talebi, taban da ve tavanda karşılık bulmaktadır. Son dönemde KONDA tarafından yapılan bir araştırmaya göre, toplumun yarısı Cemevlerinin devlet tarafından ibadethane olarak tanınmasını desteklemektedir (%52). Bu fikre karşı çıkanlar yüzde 25 oranında olup oldukça düşüktür (2014: 78). Her iki veri karşılaştırıldığı zaman CHP seçmeninin anlayışı toplumun anlayışı ve beklentisi ile örtüşmektedir.

4.1.8. Din ve Vicdan Özgürlüğü Açısından Gayri Müslimler

Tabanın din ve vicdan özgürlüğü açısından Gayri Müslimlere bakışı bağlamında Türkiye'de gayri Müslimler din özgürlüklerini tam kullanamıyor ifadesi hakkında CHP'li seçmenin ne düşündüğünü sorduk.

Tablo 32: Türkiye’de gayri Müslimler din özgürlüklerini tam kullanamıyor

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	19	4,74
Katılmıyorum	51	12,72
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	52	12,97
Katılıyorum	158	39,40
Kesinlikle Katılıyorum	121	30,17
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların Türkiye’de gayri Müslimler din özgürlüklerini tam kullanamıyor ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 4,74 kesinlikle katılmıyorum, % 12,72 katılmıyorum, % 39,4 katılıyorum ve % 30,17 kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 12,97’lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir.

CHP’li seçmen, Türkiye’de gayri Müslimlerin din özgürlüklerini tam kullanamadığı eğiliminden yanadır. CHP’li seçmen Alevilerin ve gayri Müslimlerin sorunları bağlamında özgürlükçü bir din politikasından yanadır. Burada bu politikanın kendi içinde tutarlılığını ortaya koyacak diğer veri, üniversitelerdeki başörtüsü sorununa yaklaşımda saklı olsa gerek. Son dönemde yapılmış olan bir çalışma, Türkiye’de gayri Müslimlerin din özgürlüğüne bakış sorunsalı bağlamında önemlidir. Toplumun geneline yapılmış olan bu çalışmada gayr-ı Müslimlere ait vakıf mallarının iadesini destekleyenlerin oranı %28,1 iken, desteklemeyenlerin oranı %47,1’dir. Din özgürlüğü bağlamında Heybeliada’da ruhban okulunun yeniden açılmasına destek oldukça düşük orandadır (Çardakoğlu, Toprak, 2006: 28). Bu bağlamda CHP, gayri Müslimlerin ve Alevilerin problemlerine karşı oldukça duyarlıdır.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre Türkiye’de gayri Müslimler din özgürlüklerini tam kullanamıyor ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkeklerin eğilimi kadınlara nispetle biraz yüksektir. Erkeklerin % 4 kesinlikle katılmıyorum, % 10 katılmıyorum, % 13 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 38,5 katılıyorum ve % 34,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri,

Kadınların ise % 5,5 kesinlikle katılmıyorum, % 15,4 katılmıyorum, % 12,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 40,3 katılıyorum ve % 25,9 kesinlikle katılıyorum

cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Bu verilere göre erkeklerin eğilimi yaklaşık %8 oranında yüksektir.

Araştırmaya katılanların yaşa göre Türkiye’de gayri Müslimler din özgürlüklerini tam kullanamıyor ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; 18-24 yaşın %5,3 kesinlikle katılmıyorum, %5,3 katılmıyorum, %15,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum %38,6 katılıyorum ve %35,1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

25-34 yaşın %7 kesinlikle katılmıyorum, %14,7 katılmıyorum, %12,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum %34,3 katılıyorum ve %31,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 35-44 yaşın %4,4 kesinlikle katılmıyorum, %17,6 katılmıyorum, %8,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum %39,6 katılıyorum ve %29,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

45-54 yaşın %1,5 kesinlikle katılmıyorum, %13,8 katılmıyorum, % 13,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum %52,3’ü katılıyorum ve %18,5’i kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 55-64 yaşın %2,9 kesinlikle katılmıyorum, %5,7 katılmıyorum, %20 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 31,4 katılıyorum ve % 40 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 65 yaş ve üstünün ise %0 kesinlikle katılmıyorum, %0 katılmıyorum, %10 ne katılmıyorum ne de katılıyorum %60 katılıyorum ve %30 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Yaşa göre Türkiye’de gayri Müslimler din özgürlüklerini tam kullanamıyor ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde 65 yaş üstünün bu ifadeye katılımı oldukça yüksek, 45 ile 54 yaş arasında ise en düşüktür.

4.1.9. İnönü Dönemi Din Politikaları

Tabanın İnönü dönemi din politikalarına bakışı bağlamında halk nezdinde İsmet İnönü’nün politikaları, Atatürk’ten daha sert karşılanmıştır ilk önermemizdir. CHP’li seçmenin cevabı ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 33: Halk nezdinde İsmet İnönü'nün politikaları, Atatürk'ten daha sert karşılanmıştır.

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	43	10,72
Katılmıyorum	65	16,21
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	102	25,44
Katılıyorum	137	34,16
Kesinlikle Katılıyorum	54	13,47
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların halk nezdinde İnönü'nün politikaları, Atatürk'ten daha sert karşılanmıştır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 10,72 kesinlikle katılmıyorum, % 16,21 katılmıyorum, % 34,16 katılıyorum ve %13,47'sinin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 25,44 lük bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. CHP'li seçmen yaklaşık % 25'i İsmet İnönü hakkındaki bu sorumuzda kararsız davranmıştır. Ancak genel olarak İnönü'nün Atatürk'ten daha sert uygulamalarının olduğu kabul edilmektedir.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre halk nezdinde İsmet İnönü'nün politikaları, Atatürk'ten daha sert karşılanmıştır sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde CHP'li kadınların oranı erkeklere nispetle biraz yüksektir. Erkeklerin % 17,5 kesinlikle katılmıyorum, % 20 katılmıyorum, % 23 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 28,5 katılıyorum ve % 11 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Kadınların ise % 4 kesinlikle katılmıyorum, % 12,4 katılmıyorum, % 27,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 39,8 katılıyorum ve % 15,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Bu verilere göre, kadınların oranı erkeklere göre oldukça yüksektir.

Diğer bir önermemiz de, İnönü dönemi sert laiklik uygulamalarının asıl sorumlusu irtica hareketleridir yargısıdır. Bu ifadeye CHP'li seçmenin vermiş olduğu cevap ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 34: İnönü dönemi sert laiklik uygulamalarının asıl sorumlusu irtica hareketleridir

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	55	13,72
Katılmıyorum	47	11,72
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	106	26,43
Katılıyorum	131	32,67
Kesinlikle Katılıyorum	62	15,46
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların İnönü dönemi sert laiklik uygulamalarının asıl sorumlusu irtica hareketleridir sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 13,72 kesinlikle katılmıyorum, % 11,72 katılmıyorum, % 32,67 katılıyorum ve %15,46'sının da kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 26,43'lük bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir.

CHP'li seçmenin eğilimi, İnönü dönemi sert laiklik uygulamalarının asıl sorumlusu irtica hareketleri olduğu yönündedir. CHP seçmeni, İnönü döneminde yaşanan kontrolcü laikliğe dayalı sert din politikasının nedeni olarak irticaı görmektedir. Bunun asıl nedeni, CHP'li seçmenin irtica konusundaki hassasiyetidir.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre İnönü dönemi sert laiklik uygulamalarının asıl sorumlusu irtica hareketleridir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkeklerin bu ifadeye katılım oranı oldukça yüksektir. Erkeklerin % 17,5 kesinlikle katılmıyorum, % 9,5 katılmıyorum, % 20 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 36 katılıyorum ve % 17 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; kadınların ise % 10 kesinlikle katılmıyorum, % 13,9 katılmıyorum, % 32,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 29,4 katılıyorum ve % 13,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Bu verilere göre, erkeklerin oranı kadınlara nispetle biraz yüksektir. Sorudaki erkek bazında bu görüşe katılım düzeyi %53,0'tir. Kadınlarda ise %43,3 tür. Diğer yandan bu görüşe katılmayan erkeklerin % si 27 iken kadınlarda ise katılmayan %23,9 yüzdendir. Ki-kare testine göre aradaki fark istatistiksel açıdan anlamlıdır ($p = ,007$).

Bu bölüm çerçevesinde CHP’li seçmene sorduğumuz bir önerme de Tek Parti döneminde bazı masum dindarlara baskı yapılmıştır ifadesidir. Seçmenin vermiş olduğu cevap ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 35: Tek Parti döneminde bazı masum dindarlara baskı yapılmıştır

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	33	8,23
Katılmıyorum	83	20,70
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	111	27,68
Katılıyorum	106	26,43
Kesinlikle Katılıyorum	68	16,96
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların Tek Parti döneminde bazı masum dindarlara baskı yapılmıştır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 8,23 kesinlikle katılmıyorum, % 20,7 katılmıyorum, % 26,43 katılıyorum ve % 16,96’sının da kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 27,68’lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir.

CHP seçmeni Tek Parti döneminde özellikle dindar camiaya dönük gerçekleşen baskının farkındadır. Özellikle İnönü döneminde yaşanan baskı çok partili siyasi hayatta dahi laiklik söylemini şekillendirmiştir. Dini ve dinimsi yapı ve eylemleri kontrol altına alan tek parti dönemi laiklik anlayışı, bazı masum dindarlara baskı olarak netice vermiştir. Dönemin resmi ideolojisine göre din, uygar bir devlet olmak isteyen Cumhuriyet’in önündeki en güçlü engeldir. Bundan dolayı dinin toplum üzerindeki nüfuzunun yok edilmesine yönelik dini dışlayıcı ve dindarları baskı altına alan politikalar üretilmiş (Coşkun, 2005: 97-99) ve hayatın bizatihi kendisi (Subaşı, 1995: 250-262) olan dinin etkisi kırılmaya çalışılmıştır (Yıldırım, 1999: 12-113). Ancak bu soruda şaşırtıcı olan bir diğer gösterge de, kararsızların oranının yüksek olmasıdır.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre Tek Parti döneminde bazı masum dindarlara baskı yapılmıştır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkeklerin % 11 kesinlikle katılmıyorum, % 21,5 katılmıyorum, % 23,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 26 katılıyorum ve % 18 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Kadınların ise % 5,5 kesinlikle katılmıyorum, % 19,9 katılmıyorum, % 31,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 26,9 katılıyorum ve % 15,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Tek Parti döneminde bazı dindarlara baskı yapılmıştır ifadesine katılım oranı kadın ve erkeklerde yaklaşık aynıdır. Ancak kararsızların oranı da hem kadın hem erkek için oldukça yüksektir. Eğer CHP yönetimi bu konuda bir değişiklik düşünüyorsa yeni bir politika geliştirmelidir.

Araştırmaya katılanların yaşa göre Tek Parti döneminde bazı masum dindarlara baskı yapılmıştır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; 18-24 yaşın % 5,3 kesinlikle katılmıyorum, % 22,8 katılmıyorum, % 33,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 26,3 katılıyorum ve % 12,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri,

25-34 yaşın % 11,9 kesinlikle katılmıyorum, % 17,5 katılmıyorum, %24,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 27,5 katılıyorum ve % 18,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 35-44 yaşın % 7,7 kesinlikle katılmıyorum, % 20,9 katılmıyorum, % 33 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 23,1 katılıyorum ve % 15,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

45-54 yaşın % 4,6 kesinlikle katılmıyorum, % 24,6 katılmıyorum, % 26,2 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 30,8 katılıyorum ve % 13,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 55-64 yaşın % 8,6 kesinlikle katılmıyorum, % 28,6 katılmıyorum, % 20 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 22,9 katılıyorum ve % 20 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

65 yaş ve üstünün ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 30 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 30 katılıyorum ve % 40 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Orta yaş aralığında genel olarak bu ifadeye katılım oranı düşmektedir. Orta yaş ölçeğinde bu ifadeye katılım oranında yaşanan düşüşün birçok farklı nedeni olabilir. Özellikle CHP politikalarına destek veren orta kesim, ideolojik olarak da parti politikasından fazlaca etkilenmektedir. Ancak her yaş grubunda kararsızların oranı oldukça yüksektir. Bu da yeni bir politikaya ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

Araştırmaya katılanların eğitim durumuna göre Tek Parti döneminde bazı dindarlara baskı yapılmıştır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; okuryazarların % 0

kesinlikle katılmıyorum, % 28,6 katılmıyorum, % 28,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 42,9 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

İlkokul mezunlarının % 1,9 kesinlikle katılmıyorum, % 21,2 katılmıyorum, % 28,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 34,6 katılıyorum ve % 13,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ilköğretim mezunlarının % 5,5 kesinlikle katılmıyorum, % 21,8 katılmıyorum, % 25,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 32,7 katılıyorum ve % 14,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri görülmüştür.

Lise mezunlarının % 10 kesinlikle katılmıyorum, % 19,3 katılmıyorum, % 26,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 25,7 katılıyorum ve % 18,6 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ön lisans mezunlarının % 9,7 kesinlikle katılmıyorum, % 12,9 katılmıyorum, % 35,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 29 katılıyorum ve % 12,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Üniversite mezunlarının % 10,6 kesinlikle katılmıyorum, % 23,9 katılmıyorum, % 26,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 19,5 katılıyorum ve % 19,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; lisansüstü/doktora mezunlarının ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 66,7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 0 katılıyorum ve % 33,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Bu ifadeye katılım oranı lise, ön lisans, üniversite ve lisan düzeyinde düşmektedir. Bunun en önemli sebebi, okumuş kesim tarafından CHP politikalarına verilen destek olsa gerek. Çünkü CHP'nin seçmen tabanının önemli bir kısmını okumuş kesim oluşturmaktadır.

4.1.10. CHP'nin Din Politikalarının Temel Özellikleri

CHP'nin din politikalarının temel özellikleri bağlamında, seçmene CHP'nin din politikası, liderlere göre değişir ifadesi hakkında ne düşündüğünü sorduk. Verdikleri cevaplar ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 36: CHP'nin din politikası, liderlere göre değişir

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	39	9,73
Katılmıyorum	67	16,71
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	57	14,21
Katılıyorum	158	39,40
Kesinlikle Katılıyorum	80	19,95
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların CHP'nin din politikası, liderlere göre değişir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 9,73 kesinlikle katılmıyorum, % 16,71 katılmıyorum, % 39,4 katılıyorum ve %19,95'inin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 14,21'lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. CHP'li seçmenin eğilimi, CHP'nin din politikasının liderlere göre değişeceği yönündedir. Bunun birçok sebebi olabilir. Türkiye'nin yakın dönem siyasal hayatı göz önüne alındığında, Türk siyasetinde fikirlerin değil figüranların veya siyasal aktörlerin etkili olduğu görülecektir. Bundan dolayı, parti politikaları ve din politikalarının devamı veya değişiminde liderin tavrı önem arz etmektedir. CHP'nin din politikasında liderin etkisi bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, tarihsel şartlar, ekonomik durum, siyasal değişim gibi şartlar da göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca bir siyasi partinin başarısı, partinin ideolojisi ve örgütsel yapısı kadar, liderin dünya görüşüne, kişilik, hitabet gücü veya tecrübesine bağlıdır. Türkiye gibi lider karizmasının fazlasıyla önemsendiği bir ülkede bu gerçeklik görmezden gelinemez (Altunoğlu, 2014: 125).

Türkiye'de liderci seçmen, seçmenin yaklaşık dörtte birini oluşturmaktadır. Seçmen, partinin liderine bakar ve onunla kurmuş olduğu duygusal veya rasyonel bağa göre destek verir. Ağırır ve KONDA'nın 2010 yılında yapmış olduğu bir çalışmaya göre, CHP seçmeninin % 41'i ideolojik kaygılarla tercihte bulunurken sadece % 16'sı liderden hareketle partiye destek verdiğini ifade etmiştir. Bunun yanı sıra, % 28 oranında seçmen de partisiyle geliştirmiş olduğu duygusal ilişkiden dolayı güven içinde olan duygusal taraftar seçmendir (Ağırır, 21.05.2010, Radikal).

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre CHP'nin din politikası, liderlere göre değişir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkeklerin % 12 kesinlikle katılmıyorum, % 16,5 katılmıyorum, % 14 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 41,5 katılıyorum ve

% 16 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Kadınların ise % 7,5 kesinlikle katılmıyorum, % 16,9 katılmıyorum, % 14,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 37,3 katılıyorum ve % 23,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

CHP'nin din politikası, liderlere göre değişir ifadesine verilen cevaplar incelendiğinde kadınların kadın seçmenin bu ifadeye katılım oranı biraz yüksektir. Kadınların liderler kurmuş olduğu duygusal bağ, liderin politikasına bağlılık sonuçlanabilir. Çünkü lider, herhangi bir otoriteden kaynaklanan gücü olmaksızın dahi insanları ikna etme, farklı insan gruplarını yönlendirme, kendisini takip ettirmeyi sağlama gibi vasıflara sahip olan kişidir. Bu ve bunun gibi nedenlerden dolayı kadınların bu ifadeye katılım oranı yüksek olabilir.

Araştırmaya katılanların eğitim ve yaş durumuna göre CHP'nin din politikası, liderlere göre değişir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; her iki değişken arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Bundan dolayı burada ayrıntılı olarak yer verilmemiştir.

CHP'nin din politikalarının temel özellikleri bağlamında sormuş olduğumuz ikinci önerme, CHP'nin din politikasının oluşmasında rakip partilerin etkisi vardır ifadesidir. Seçmenin cevabı ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 37. CHP'nin din politikasının oluşmasında rakip partilerin etkisi vardır

	N	%
Kesinlikle Katılmıyorum	29	7,23
Katılmıyorum	63	15,71
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	51	12,72
Katılıyorum	186	46,38
Kesinlikle Katılıyorum	72	17,96
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların CHP'nin din politikasının oluşmasında rakip partilerin etkisi vardır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 7,23 kesinlikle katılmıyorum, % 15,71 katılmıyorum, % 46,38 katılıyorum ve %17,96 sının da kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 12,72'lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. Bu ifadede temel eğilim, rakip partilerin etkisindedir. CHP'li seçmenin temel eğilimi, CHP'nin kendi din politikası

oluşturmaktan öte; kendi dışındaki partilerin etkisi ile din politikası oluşturmak yönündedir. Bunun nedenleri arasında; siyasette muhalefet partisinin etkisi, din gerçekliği ilişkinin yeterince kurulamaması veya din ile siyaset arasındaki gerilim gibi faktörlerdir. Çalışmamızın bir kısmını oluşturan Baykal dönemi din politikalarını analiz ederken şunu ifade etmiştik. Baykal döneminde CHP'nin din ve laiklik politikaları belirlenirken etkili olan faktörlerden birisi, iktidarda olan AK Parti ve onun uygulamalarıydı. Baykal'ın laiklik söyleminin keskinleşmesi ve kuşatıcı bir işlev kazanmasında bu siyasal durumun etkisi oldukça fazlaydı. Bu gibi gerçeklikler, parti politikasının oluşmasında rakip partilerin etkisinin olduğunu gösterir. CHP seçmeninin de algısı bu yöndedir.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre CHP'nin din politikasının oluşmasında rakip partilerin etkisi vardır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkeklerin % 11 kesinlikle katılmıyorum, % 16,5 katılmıyorum, % 16,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 39 katılıyorum ve % 17 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Kadınların ise % 3,5 kesinlikle katılmıyorum, % 14,9 katılmıyorum, % 9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 53,7 katılıyorum ve % 18,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. CHP'li kadın seçmenin eğilimi rakip parti vurgusuna sahiptir. Bu ifadeye katılan erkeklerin %56 iken kadınların oranı %72,6'dır. Ki-kare testine göre, aradaki ilişki istatistikî olarak anlamlıdır ($p=.002$).

Sitembölükbaşı'na göre (2001: 59) kadın ile erkek arasında düşünce, davranış ve eğilim farklılıklarının olması oldukça doğaldır. Mesela, kadınlar oy verirken, erkeklere oranla tutucu partileri daha çok desteklerler. Erkeklerin siyasal tercihleri oldukça zor değişirken, kadınların siyasal tercihlerinde erkeklerinki gibi kararlılık yoktur (Kışlalı, 1997: 167-168).

Araştırmaya katılanların yaşa göre CHP'nin din politikasının oluşmasında rakip partilerin etkisi vardır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; 18-24 yaşın % 10,5 kesinlikle katılmıyorum, % 10,5 katılmıyorum, % 24,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 36,8 katılıyorum ve % 15,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri, 25-34 yaşın % 5,6 kesinlikle katılmıyorum, % 12,6 katılmıyorum, % 14 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 49,7 katılıyorum ve % 18,2 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri, 35-44 yaşın % 8,8 kesinlikle katılmıyorum, % 13,2

katılmıyorum, % 5,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 52,7 katılıyorum ve % 19,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

45-54 yaşın % 7,7 kesinlikle katılmıyorum, % 21,5 katılmıyorum, % 12,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 41,5 katılıyorum ve % 16,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 55-64 yaşın % 2,9 kesinlikle katılmıyorum, % 31,4 katılmıyorum, % 8,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 40 katılıyorum ve % 17,1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

65 yaş ve üstünün ise % 10 kesinlikle katılmıyorum, % 20 katılmıyorum, % 10 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 50 katılıyorum ve % 10 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Bu veriler ışığında şunu söyleyebiliriz; yaş ile CHP'nin din politikasının oluşmasında rakip partilerin etkisi vardır ifadesi arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. CHP'li seçmenin yaşı yükseldikçe bu ifadeye katılım oranı yükselmektedir.

CHP'nin din politikalarının temel özellikleri bağlamında sormuş olduğumuz bir diğer soru da, Atatürk, İnönü, Ecevit, Baykal ve Kılıçdaroğlu dönemlerinin laik anlayışı arasında ciddi farklar vardır önermesidir. Bu ifadeye verilen cevaplar ve bizim yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 38: Atatürk, İnönü, Ecevit, Baykal ve Kılıçdaroğlu dönemlerinin laik anlayışı arasında ciddi farklar vardır

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	13	3,24
Katılmıyorum	70	17,46
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	56	13,97
Katılıyorum	181	45,14
Kesinlikle Katılıyorum	81	20,20
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların Atatürk, İnönü, Ecevit, Baykal ve Kılıçdaroğlu dönemlerinin laik anlayışı arasında ciddi farklar vardır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 3,24 kesinlikle katılmıyorum, % 17,46'sı katılmıyorum, % 45,14 katılıyorum ve % 20,2 sinin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 13,97'lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. CHP'li seçmenin

eğilimi dönemler arasında farklar bulunduğu yönündedir. Bunun sebepleri arasında Atatürk'e yüklenen sembolik anlam, tarihsel şartların farklılığı ve farklı dönemlerde uygulanan değişik din politikaları bulunmaktadır.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre Atatürk, İnönü, Ecevit, Baykal ve Kılıçdaroğlu dönemlerinin laik anlayışı arasında ciddi farklar vardır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; Erkeklerin % 5 kesinlikle katılmıyorum, % 14,5 katılmıyorum, % 16,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 45 katılıyorum ve % 19 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Kadınların ise % 1,5 kesinlikle katılmıyorum, % 20,4 katılmıyorum, % 11,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 45,3 katılıyorum ve % 21,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Araştırmaya katılanların yaşa göre Atatürk, İnönü, Ecevit, Baykal ve Kılıçdaroğlu dönemlerinin laik anlayışı arasında ciddi farklar vardır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; 18-24 yaşın % 1,8 kesinlikle katılmıyorum, % 15,8 katılmıyorum, % 19,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 38,6 katılıyorum ve % 24,6 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

25-34 yaşın % 3,5 kesinlikle katılmıyorum, % 12,6 katılmıyorum, % 16,1 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 46,2 katılıyorum ve % 21,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 35-44 yaşın % 2,2 kesinlikle katılmıyorum, % 14,3 katılmıyorum, % 12,1 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 51,6 katılıyorum ve % 19,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

45-54 yaşın % 4,6 kesinlikle katılmıyorum, % 26,2 katılmıyorum, % 12,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 44,6 katılıyorum ve % 12,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 55-64 yaşın % 5,7 kesinlikle katılmıyorum, % 31,4 katılmıyorum, % 5,7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 34,3 katılıyorum ve % 22,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

65 yaş ve üstünün ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 20 katılmıyorum, % 10 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 50 katılıyorum ve % 20 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

CHP’li seçmen tabanının önemli bir parçasını oluşturan genç ve orta yaş grubunda parti politikalarına destek yükselmektedir. Baykal’a göre (1970: 82) de genç yaşlarda herhangi bir siyasal harekete destek artmaktadır. Orta yaş, siyasal ilginin zirvede olduğu dönemdir. Genel olarak CHP’nin orta yaş seçmeni de parti politikalarına verdiği destek yüksektir.

Araştırmaya katılanların eğitime göre Atatürk, İnönü, Ecevit, Baykal ve Kılıçdaroğlu dönemlerinin laik anlayışı arasında ciddi farklar vardır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; okuryazarların % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 14,3 katılmıyorum, % 14,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 57,1 katılıyorum ve % 14,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

İlkokul mezunlarının % 3,8 kesinlikle katılmıyorum, % 11,5 katılmıyorum, % 5,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 65,4 katılıyorum ve % 13,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; İlköğretim mezunlarının % 1,8 kesinlikle katılmıyorum, % 27,3 katılmıyorum, % 12,7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 41,8 katılıyorum ve % 16,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lise mezunlarının % 3,6 kesinlikle katılmıyorum, % 15,7 katılmıyorum, % 18,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 40,7 katılıyorum ve % 21,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Ön lisans mezunlarının % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 22,6 katılmıyorum, % 9,7ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 51,6 katılıyorum ve % 16,1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Üniversite mezunlarının % 4,4 kesinlikle katılmıyorum, % 16,8 katılmıyorum, % 14,2 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 39,8 katılıyorum ve % 24,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; lisansüstü/doktora mezunlarının ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 66,7 katılıyorum ve % 33,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

CHP’li seçmenin eğitim durumuna göre, Atatürk, İnönü, Ecevit, Baykal ve Kılıçdaroğlu dönemlerinin laik anlayışı arasında ciddi farklar vardır ifadesine katılımın en yüksek olduğu alan lisansüstü ve doktoralı seçmendir. Her ne kadar genel bir değerlendirilme yapılamasa da okumuş sınıfın CHP ve parti politikalarına desteği, diğer toplumsal

sınıflara göre yüksektir. Çünkü okumuş kesim, CHP tabanının önemli bir parçasını oluşturur.

4.1.11. Baykal Dönemi Din Politikaları

Tabanın Baykal dönemi din politikaları bağlamında sormuş olduğumuz ilk önerme şudur; Baykal ve Kılıçdaroğlu dönemlerinin laik anlayışı arasında süreklilik vardır. Bu ifadeye verilen cevaplar ve yorumlarım aşağıdadır.

Tablo 39: Baykal ve Kılıçdaroğlu dönemlerinin laik anlayışı arasında süreklilik vardır

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	19	4,74
Katılmıyorum	122	30,42
Ne Katılmıyorum ne de Katılıyorum	98	24,44
Katılıyorum	136	33,92
Kesinlikle Katılıyorum	26	6,48
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların Baykal ve Kılıçdaroğlu dönemlerinin laik anlayışı arasında süreklilik vardır sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 4,74 kesinlikle katılmıyorum, % 30,42 katılmıyorum, % 33,92 katılıyorum ve % 6,48 inin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 24,44 lük bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir.

Süreklilik veya değişim siyasetin ve sosyolojinin önemli konularından birisidir. CHP'nin her iki lider dönemindeki parti ve partinin din politikası değerlendirildiği zaman bariz farklar olduğu görülecektir. Süreklilikten öte değişimin ön plana çıktığı görülecektir. Bundan siyasal gerçekliğin ve toplumsal şartların farklı olması önemli bir etkidir. Kılıçdaroğlu döneminde laiklik söyleminin siyasal arenada vurgusunun azalmasına rağmen, Baykal döneminde bu vurgu oldukça yüksekti. Ancak süreklilik veya değişim bağlamında önemli bir oranda da kararsız seçmen grubu bulunmaktadır. Bu bağlamda partinin yeni bir politikaya ihtiyacı bulunmaktadır. Kılıçdaroğlu, ekonomik ve toplumsal sorunları merkeze koyarken Baykal laiklik vurgusunu ön planda tutmuştur.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre Baykal ve Kılıçdaroğlu dönemlerinin laik anlayışı arasında süreklilik vardır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; Erkeklerin % 4,5 kesinlikle katılmıyorum, % 23 katılmıyorum, % 30 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 36 katılıyorum ve % 6,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; kadınların ise % 5 kesinlikle katılmıyorum, % 37,8 katılmıyorum, % 18,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 31,8 katılıyorum ve % 6,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Süreklilik sorumuz bağlamında erkeklerin süreklilik eğilimi yüksek iken kadınların oranı düşüktür. Ayrıca kararsız olan erkek seçmen kadınlara göre oldukça yüksek orandadır.

Tabanın Baykal dönemi din politikaları bağlamında sormuş olduğumuz ikinci önerme şudur; Baykal'ın torunuyla beraber bayram namazına gitmesi CHP'nin dine saygılı olduğunu göstermektedir. Verilen cevaplar ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 40: Deniz Baykal'ın torunuyla beraber bayram namazına gitmesi, CHP'nin dine saygılı olduğunu göstermektedir

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	74	18,45
Katılmıyorum	102	25,44
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	75	18,70
Katılıyorum	123	30,67
Kesinlikle Katılıyorum	27	6,73
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların Deniz Baykal'ın torunuyla beraber bayram namazına gitmesi CHP'nin dine saygılı olduğunu göstermektedir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 18,45 kesinlikle katılmıyorum, % 25,44 katılmıyorum, % 30,67 katılıyorum ve % 6,73'ünün de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 18,7lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir.

Deniz Baykal'ın torunuyla beraber bayram namazına gitmesinin dine saygı kapsamında değerlendirilmesinde, CHP'li seçmenin eğilimi aksi yöndedir. Bunun oldukça farklı nedenleri olabilir; bir kısım CHP'li seçmen bu eylemi din istismarı olarak değerlendirilebilir, bir kısmı ise siyasette dini eylemlerin görülmesini politika için doğru bulmayabilir. Çünkü %52 oranında bir seçmen bayram namazına gitme eylemini saygı kapsamında değerlendirmemektedir. Ancak bu dinsel eylem başlı başına önemlidir;

çünkü Milli Şef İnönü Cuma Namazına gitmeyi bile laikliğe aykırı bulurken, Baykal torunu ile Bayram Namazına gitmiştir.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre Baykal'ın torunuyla beraber bayram namazına gitmesi CHP'nin dine saygılı olduğunu göstermektedir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; Erkeklerin % 13 kesinlikle katılmıyorum, % 24 katılmıyorum, % 24 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 29,5 katılıyorum ve % 9,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Kadınların ise % 23,9 kesinlikle katılmıyorum, % 26,9 katılmıyorum, % 13,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 31,8 katılıyorum ve % 4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Bu ifade de kadınların oranı düşmektedir. Genel olarak CHP'li kadın seçmen, dini ve dinimsi eylemleri laikliğe aykırı görebilir. CHP'li kadın seçmene göre CHP, modernliği veya uygarlığı topluma taşıyan rehber gibidir. Parti'nin Atatürk zamanında ortaya koyulan bu misyonu, erkeklere nispetle kadınlarda daha fazla etkili olmuş karşılık bulmuştur.

Araştırmaya katılanların yaşa ve eğitim durumlarına göre Baykal'ın torunuyla beraber bayram namazına gitmesi CHP'nin dine saygılı olduğunu göstermektedir önermesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; değişkenler arasında belirleyici veya anlamlı bir fark ortaya çıkmamıştır.

4.1.12. Kılıçdaroğlu Dönemi Din Politikaları

Kılıçdaroğlu döneminde parti politikalarında bir değişim yaşanmaktadır. Bundan dolayı, Tabanın Kılıçdaroğlu dönemi din politikalarına bakışını sorduk. Din politikalarında en başarılı dönem Kılıçdaroğlu dönemidir önermesine verilen cevaplar ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 41: Din politikalarında en başarılı dönem Kılıçdaroğlu dönemidir

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	49	12,22
Katılmıyorum	71	17,71
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	92	22,94
Katılıyorum	145	36,16
Kesinlikle Katılıyorum	44	10,97
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların din politikalarında en başarılı dönem Kılıçdaroğlu dönemidir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 12,22 kesinlikle katılmıyorum, % 17,71 katılmıyorum, % 36,16 katılıyorum ve % 10,97'sinin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 22,94'lük bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir.

MetroPOLL'un CHP'li ve solcu seçmen ile yapmış olduğu bir araştırmaya göre, Kılıçdaroğlu ile birlikte CHP, laiklik odaklı politikayı terk etmiş ve laiklikten tavizler vermeye başlamıştır. Böyle düşünenlerin oranı % 27 iken, bu görüşe katılmayanların oranı % 68'dir (2011: 8). Çalışmamızda da yaklaşık % 20'lik bir kesim Kılıçdaroğlu dönemini başarısız bulmaktadır. Bu veriler ışığında CHP'li seçmenin eğilim, din politikalarında en başarılı dönemin Kılıçdaroğlu dönemi olduğu yöndedir. Bu bağlamda Kılıçdaroğlu döneminde yaşanan değişim, seçmen tabanında karşılık bulmuştur. Ancak bu değişime karşı nötr veya kararsız olan %20'lik bir kesim bulunmaktadır. Ayrıca bu ülkede kendini laik olarak tanımlayan ve din, laiklik veya devrim konusunda hassasiyeti yüksek bir toplumsal sınıf veya grup da bulunmaktadır(Çarkoğlu ve Toprak, 2000: 80).

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre din politikalarında en başarılı dönem Kılıçdaroğlu dönemidir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkeklerin % 12,5 kesinlikle katılmıyorum, % 14 katılmıyorum, % 25 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 36,5 katılıyorum ve % 12 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Kadınların ise % 11,9 kesinlikle katılmıyorum, % 21,4 katılmıyorum, % 20,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 35,8 katılıyorum ve % 10 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Bu değişim politikasına, CHP'li erkek seçmen daha fazla destek vermektedir. Bunun nedeni, kadınların erkeklere göre daha muhafazakâr eğilimlere sahip olmasıdır (Baykal, 1970: 65).

Araştırmaya katılanların yaşa göre din politikalarında en başarılı dönem Kılıçdaroğlu dönemidir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; bu politik değişime en yüksek desteği veren yaş grubu 35-44 yaş grubudur. Yani orta yaş grubu, değişimin destekçisidir. Bunun nedeni orta yaş grubunun siyasal katılımının ve ilgisinin yüksek olmasıdır.

18-24 yaşın % 12,3 kesinlikle katılmıyorum, % 15,8 katılmıyorum, % 26,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 33,3 katılıyorum ve % 12,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 25-34 yaşın % 15,4 kesinlikle katılmıyorum, % 18,2 katılmıyorum, % 26,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 31,5 katılıyorum ve % 8,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

35-44 yaşın % 11 kesinlikle katılmıyorum, % 14,3 katılmıyorum, % 15,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 45,1 katılıyorum ve % 14,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 45-54 yaşın % 4,6 kesinlikle katılmıyorum, % 18,5 katılmıyorum, % 27,7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 35,4 katılıyorum ve % 13,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 55-64 yaşın % 17,1 kesinlikle katılmıyorum, % 22,9 katılmıyorum, % 11,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 40 katılıyorum ve % 8,6 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

65 yaş ve üstünün ise % 10 kesinlikle katılmıyorum, % 30 katılmıyorum, % 30 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 30 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Araştırmaya katılanların eğitim durumuna göre din politikalarında en başarılı dönem Kılıçdaroğlu dönemidir sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; okuryazarların % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 28,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 57,1 katılıyorum ve % 14,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

İlkokul mezunlarının % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 5,8 katılmıyorum, % 15,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 59,6 katılıyorum ve % 19,2 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ilköğretim mezunlarının % 3,6 kesinlikle katılmıyorum, % 16,4 katılmıyorum, % 18,2 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 45,5 katılıyorum ve % 16,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lise mezunlarının % 15 kesinlikle katılmıyorum, % 15,7 katılmıyorum, % 30,7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 30,7 katılıyorum ve % 7,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ön lisans mezunlarının % 19,4 kesinlikle katılmıyorum, % 16,1 katılmıyorum, % 25,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 29 katılıyorum ve % 9,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Üniversite mezunlarının % 16,8 kesinlikle katılmıyorum, % 27,4 katılmıyorum, % 18,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 28,3 katılıyorum ve % 8,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; lisansüstü/doktora mezunlarının ise % 33,3 kesinlikle katılmıyorum, % 33,3 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 33,3 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Kılıçdaroğlu döneminde din politikasında yaşanan değişim ile eğitim durumu arasında ters ilişki bulunmaktadır. Desteğin en yüksek olduğu grup, kendini okuryazar olarak tanımlayanlar ve ilkokul mezunlarıdır.

Kılıçdaroğlu dönemi ile ilgili olarak sormuş olduğumuz bir diğer önerme de, Kılıçdaroğlu döneminde tarikat ve cemaatlere karşı daha yumuşak bir politika izlenmeye başlanmıştır ifadesidir. Bu ifadeye verilen cevaplar ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 42: Kemal Kılıçdaroğlu döneminde tarikat ve cemaatlere karşı daha yumuşak bir politika izlenmeye başlanmıştır

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	12	2,99
Katılmıyorum	54	13,47
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	97	24,19
Katılıyorum	176	43,89
Kesinlikle Katılıyorum	62	15,46
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların Kılıçdaroğlu döneminde tarikat ve cemaatlere karşı daha yumuşak bir politika izlenmeye başlanmıştır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 2,99 kesinlikle katılmıyorum, % 13,47 katılmıyorum, % 43,89 katılıyorum ve % 15,46'sının da kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 24,19'luk bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. Kılıçdaroğlu döneminde tarikat ve cemaatlere karşı daha yumuşak bir politika izlenmeye başlanması parti tabanında destek bulmuştur. Ortalama her iki CHP'liden birisi, bu politik tutum değişikliğini görmekte ve destek vermektedir.

Araştırmaya katılanların cinsiyete göre Kemal Kılıçdaroğlu döneminde tarikat ve cemaatlere karşı daha yumuşak bir politika izlenmeye başlanmıştır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır;

Erkeklerin % 2,5 kesinlikle katılmıyorum, % 9,5 katılmıyorum, % 27,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 47 katılıyorum ve % 13,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; kadınların ise % 3,5 kesinlikle katılmıyorum, % 17,4 katılmıyorum, % 20,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 40,8 katılıyorum ve % 17,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Sonuç olarak erkeklerin genel eğilimi, bu politik değişimin desteklenmesi yönündedir.

Araştırmaya katılanların yaşa göre Kılıçdaroğlu döneminde tarikat ve cemaatlere karşı daha yumuşak bir politika izlenmeye başlanmıştır sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır. Yaş ile bu politik tutum arasında doğru bir orantı bulunmaktadır. Genel olarak durum şöyledir;

18-24 yaşın % 5,3 kesinlikle katılmıyorum, % 10,5 katılmıyorum, % 28,1 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 43,9 katılıyorum ve % 12,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 25-34 yaşın % 3,5 kesinlikle katılmıyorum, % 15,4 katılmıyorum, % 24,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 44,1 katılıyorum ve % 12,6 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

35-44 yaşın % 1,1 kesinlikle katılmıyorum, % 16,5 katılmıyorum, % 17,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 46,2 katılıyorum ve % 18,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 45-54 yaşın % 4,6 kesinlikle katılmıyorum, % 12,3 katılmıyorum, % 21,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 47,7 katılıyorum ve % 13,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

55-64 yaşın % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 8,6 katılmıyorum, %31,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 37,1 katılıyorum ve % 22,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 65 yaş ve üstünün ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 50 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 20 katılıyorum ve % 30 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Araştırmaya katılanların eğitim durumuna göre Kemal Kılıçdaroğlu döneminde tarikat ve cemaatlere karşı daha yumuşak bir politika izlenmeye başlanmıştır ifadesine

verdikleri cevaplar incelendiğinde; okuryazarların % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 42,9 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 42,9 katılıyorum ve % 14,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

İlkokul mezunlarının % 1,9 kesinlikle katılmıyorum, % 9,6 katılmıyorum, % 17,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 57,7 katılıyorum ve % 13,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ilköğretim mezunlarının % 1,8 kesinlikle katılmıyorum, % 23,6 katılmıyorum, % 14,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 49,1 katılıyorum ve % 10,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lise mezunlarının % 1,4 kesinlikle katılmıyorum, % 13,6 katılmıyorum, % 32,1 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 35,7 katılıyorum ve % 17,1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ön lisans mezunlarının % 6,5 kesinlikle katılmıyorum, % 9,7 katılmıyorum, % 25,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 38,7 katılıyorum ve % 19,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Üniversite mezunlarının % 5,3 kesinlikle katılmıyorum, % 9,7 katılmıyorum, % 23 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 46,9 katılıyorum ve % 15 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Lisansüstü/Doktora mezunlarının ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 33,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 33,3 katılıyorum ve % 33,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Sonuç olarak eğitim durumuna göre genel olarak desteğin yüksek olduğu dönem ön lisans, üniversite ve lisansüstü, doktora dönemidir. CHP'nin eğitim durumu yüksek kesiminin tarikat ve cemaatlere karşı daha ılımlı olduğu söylenebilir.

Kılıçdaroğlu dönemi ile ilgili olarak sormuş olduğumuz bir önerme de Kılıçdaroğlu döneminde CHP dindar kesimle daha başarılı ilişkiler kurmuştur ifadesidir. Bu ifadeye verilen cevaplar ve yorumlar aşağıdadır.

Tablo 43: Kılıçdaroğlu döneminde CHP dindar kesimle daha başarılı ilişkiler kurmuştur

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	16	3,99
Katılmıyorum	45	11,22
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	87	21,70
Katılıyorum	198	49,38
Kesinlikle Katılıyorum	55	13,72
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların Kılıçdaroğlu döneminde CHP dindar kesimle daha başarılı ilişkiler kurmuştur ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 3,99 kesinlikle katılmıyorum, % 11,22 katılmıyorum, % 49,38 katılıyorum ve % 13,72 kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 21,7'lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir.

CHP'li seçmen son dönemde CHP'nin dindarlar veya muhafazakarlarla kurmuş olduğu ilişkiyi desteklemekte ve başarılı bulmaktadır. Özellikle Kılıçdaroğlu döneminde dindar kesimle kurulmaya çalışılan siyasal ilişki desteklenmektedir.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre Kılıçdaroğlu döneminde CHP dindar kesimle daha başarılı ilişkiler kurmuştur ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; CHP'li erkek seçmen bu değişimi daha başarılı bulmaktadır.

Erkeklerin % 4,5 kesinlikle katılmıyorum, % 11 katılmıyorum, % 20 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 45,5 katılıyorum ve % 19 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; kadınların ise % 3,5 kesinlikle katılmıyorum, % 11,4 katılmıyorum, % 20 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 53,2 katılıyorum ve % 8,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Erkeklerle nispetle parti politikasına tarikat cemaat ilişkisinde daha az destek verenler, kadın seçmenlerdir. Kadınların modernleşme ve CHP'nin rehberlik misyonunun taşıyıcısı olma gibi vasıfları bu değişime yaklaşımda etkili olmuş olabilir.

Araştırmaya katılanların yaşa göre Kılıçdaroğlu döneminde CHP dindar kesimle daha başarılı ilişkiler kurmuştur ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; bu ifadeye katılım en yüksek olduğu kesim orta yaş grubudur. 18-24 yaşın % 8,8 kesinlikle

katılmıyorum, % 8,8 katılmıyorum, % 21,1 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 54,4 katılıyorum ve % 7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

25-34 yaşın % 3,5 kesinlikle katılmıyorum, % 11,9 katılmıyorum, % 23,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 42 katılıyorum ve % 18,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 35-44 yaşın % 5,5 kesinlikle katılmıyorum, % 12,1 katılmıyorum, % 12,1 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 58,2 katılıyorum ve % 12,1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

45-54 yaşın % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 13,8 katılmıyorum, % 26,2 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 52,3 katılıyorum ve % 7,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 55-64 yaşın % 2,9 kesinlikle katılmıyorum, % 5,7 katılmıyorum, % 25,7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 48,6 katılıyorum ve % 17,1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 65 yaş ve üstünün ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 10 katılmıyorum, % 40 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 30 katılıyorum ve % 20 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

CHP’li seçmene Kılıçdaroğlu döneminde CHP’nin din politikalarında köklü değişimler olmuştur ifadesi hakkında ne düşündüğünü sorduk. Verilen cevaplar ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 44: Kılıçdaroğlu döneminde CHP’nin din politikalarında köklü değişimler olmuştur

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	6	1,50
Katılmıyorum	63	15,71
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	97	24,19
Katılıyorum	178	44,39
Kesinlikle Katılıyorum	57	14,21
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların Kılıçdaroğlu döneminde CHP’nin din politikalarında köklü değişimler olmuştur sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 1,5 kesinlikle katılmıyorum, % 15,71 katılmıyorum, % 44,39 katılıyorum ve % 14,21 inin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 24,19’luk bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir.

Bu verilere göre, CHP'li seçmenin %58'i Kılıçdaroğlu döneminde CHP'nin din politikalarında köklü değişimler olduğu eğilimini taşımaktadır.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre Kılıçdaroğlu döneminde CHP'nin din politikalarında köklü değişimler olmuştur ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; CHP'li kadın ve erkek seçmenler bu ifadeye büyük oranda katılmaktadır. Erkeklerin % 2 kesinlikle katılmıyorum, % 16 katılmıyorum, % 23,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 39'u katılıyorum ve % 19,5'i kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; kadınların ise % 1 kesinlikle katılmıyorum, % 15,4 katılmıyorum, % 24,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 49,8 katılıyorum ve % 9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Araştırmaya katılanların yaşa göre Kılıçdaroğlu döneminde CHP'nin din politikalarında köklü değişimler olmuştur ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; 18 yaşından 44 yaşına kadar belli bir yükseliş grafiği görülürken, 45 yaşından itibaren düşüş gözlemlenmektedir.

18-24 yaşın % 5,3 kesinlikle katılmıyorum, % 17,5 katılmıyorum, % 28,1 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 36,8 katılıyorum ve % 12,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 25-34 yaşın % 1,4 kesinlikle katılmıyorum, % 16,8 katılmıyorum, % 27,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 39,2 katılıyorum ve % 15,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

35-44 yaşın % 1,1 kesinlikle katılmıyorum, % 12,1 katılmıyorum, % 18,7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 52,7 katılıyorum ve % 15,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 45-54 yaşın % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 18,5 katılmıyorum, % 21,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 46,2 katılıyorum ve % 13,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

55-64 yaşın % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 17,1 katılmıyorum, % 20 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 51,4 katılıyorum ve % 11,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 65 yaş ve üstünün ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 40 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 50 katılıyorum ve % 10 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Sonuç olarak genç ve orta yaş grupları, Kılıçdaroğlu döneminde CHP'nin din politikalarında yaşanan köklü değişmelerin farkındadır. Veya yaşananların, CHP politikasında köklü bir değişim olduğu yönündedir.

Araştırmaya katılanların eğitim durumuna göre Kılıçdaroğlu döneminde CHP'nin din politikalarında köklü değişmeler olmuştur ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; Okuryazarların % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 14,3 katılmıyorum, % 14,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 57,1 katılıyorum ve % 14,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

İlkokul mezunlarının % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 9,6 katılmıyorum, % 17,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 69,2 katılıyorum ve % 3,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ilköğretim mezunlarının % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 16,4 katılmıyorum, % 23,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 47,3 katılıyorum ve % 12,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lise mezunlarının % 2,1 kesinlikle katılmıyorum, % 15,7 katılmıyorum, % 23,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 37,9 katılıyorum ve % 20,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ön lisans mezunlarının % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 22,6 katılmıyorum, % 32,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 35,5 katılıyorum ve % 9,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Üniversite mezunlarının % 2,7 kesinlikle katılmıyorum, % 16,8 katılmıyorum, % 26,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 40,7 katılıyorum ve % 13,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; lisansüstü/doktora mezunlarının ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 33,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 66,7 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Kılıçdaroğlu dönemi din politikaları bağlamında sormuş olduğumuz ikinci önerme ise son yıllarda CHP'nin düzenlediği iftar yemekleri çok isabetlidir ifadesidir. Verilen cevaplar ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 45: Son yıllarda CHP'nin düzenlediği iftar yemekleri çok isabetlidir

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	17	4,24
Katılmıyorum	52	12,97
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	124	30,92
Katılıyorum	173	43,14
Kesinlikle Katılıyorum	35	8,73
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların son yıllarda CHP'nin düzenlediği iftar yemekleri çok isabetlidir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 4,24 kesinlikle katılmıyorum, % 12,97 katılmıyorum, % 43,14 katılıyorum ve % 8,73'ünün de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 30,92'lük bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir.

Son yıllarda CHP, düzenli olarak iftar yemekleri düzenlemektedir. CHP'nin düzenlediği iftar yemeklerini isabetli bulan CHP'li seçmen oldukça yüksektir. Ancak yüksek oranda olan bir kesimde kararsızlardır. Bu aynı zamanda CHP'li seçmene iftar programlarının siyasal faydasının yeterince iyi anlatılmamış olduğunu göstermektedir.

Araştırmaya katılanların cinsiyete göre son yıllarda CHP'nin düzenlediği iftar yemekleri çok isabetlidir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkekler bu siyasal eylemi, kadınlara nispetle daha yüksek oranda desteklemektedir.

Erkeklerin % 4,5 kesinlikle katılmıyorum, % 10,5 katılmıyorum, % 26,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 46,5 katılıyorum ve % 12 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri, kadınların ise % 4 kesinlikle katılmıyorum, % 15,4 katılmıyorum, % 35,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 39,8 katılıyorum ve % 5,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Ki-kare testine göre de istatistiksel olarak arada anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($p=0.034$).

Araştırmaya katılanların yaşa göre son yıllarda CHP'nin düzenlediği iftar yemekleri çok isabetlidir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; orta yaş grubuna ait olan CHP'li seçmen bu iftar programlarını desteklemektedir.

18-24 yaşın % 5,3 kesinlikle katılmıyorum, % 26,3 katılmıyorum, % 36,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 26,3 katılıyorum ve % 5,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 25-34 yaşın % 5,6 kesinlikle katılmıyorum, % 10,5 katılmıyorum, % 31,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 43,4 katılıyorum ve % 9,1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

35-44 yaşın % 3,3 kesinlikle katılmıyorum, % 7,7 katılmıyorum, % 30,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 50,5 katılıyorum ve % 7,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 45-54 yaşın % 1,5 kesinlikle katılmıyorum, % 9,2 katılmıyorum, % 27,7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 47,7 katılıyorum ve % 13,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

55-64 yaşın % 2,9 kesinlikle katılmıyorum, % 25,7 katılmıyorum, % 22,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 42,9 katılıyorum ve % 5,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 65 yaş ve üstünün ise % 10 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 40 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 40 katılıyorum ve % 10 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Araştırmaya katılanların eğitim durumuna göre son yıllarda CHP'nin düzenlediği iftar yemekleri çok isabetlidir sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; CHP'nin liseli seçmeninin iftar yemeklerini isabetli bulma oranı diğer eğitim durumlarına göre oldukça düşüktür. Bu lise eğitimi gören seçmeninin daha seküler olabileceği sonucunu ortaya çıkarır.

Okuryazarların % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 28,6 katılmıyorum, %14,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 57,1 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ilkokul mezunlarının % 1,9 kesinlikle katılmıyorum, % 11,5 katılmıyorum, % 15,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 61,5 katılıyorum ve % 9,6 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

İlköğretim mezunlarının % 1,8 kesinlikle katılmıyorum, % 16,4 katılmıyorum, % 21,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 50,9 katılıyorum ve % 9,1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; lise mezunlarının % 5,7 kesinlikle katılmıyorum, % 10,7 katılmıyorum, % 38,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 35 katılıyorum ve % 10 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Ön lisans mezunlarının % 3,2 kesinlikle katılmıyorum, % 16,1 katılmıyorum, % 35,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 38,7 katılıyorum ve % 6,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; üniversite mezunlarının % 4,4 kesinlikle katılmıyorum, % 13,3 katılmıyorum, % 33,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 40,7 katılıyorum ve % 8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lisansüstü/doktora mezunlarının ise % 33,3 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, %40 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 66,7 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

4.1.13. CHP ve “Din Suiistimali”

CHP tabanının din suiistimaline bakışı bağlamında Türkiye’de bazı siyasi partiler, dini değerleri suiistimal etmektedir ifadesi hakkında ne düşündüklerini sorduk. CHP’li seçmenin vermiş olduğu cevaplar ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 46: Türkiye’de bazı siyasi partiler, dini değerleri suiistimal etmektedir

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	5	1,25
Katılmıyorum	6	1,50
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	34	8,48
Katılıyorum	90	22,44
Kesinlikle Katılıyorum	266	66,33
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların Türkiye’de bazı siyasi partiler, dini değerleri suiistimal etmektedirler ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 1,25 kesinlikle katılmıyorum, % 1,5 katılmıyorum, % 22,44 katılıyorum ve % 66,33 ünün de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 8,48lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. CHP’li seçmen, bazı partilerin dini suiistimal ettiğini düşünmektedir. Unutulmamalıdır ki, CHP’li seçmenin önemli referanslarından birisi, dinin siyasal gayeler uğruna suiistimal edilemeyeceği gerçekliğidir. Cumhuriyet döneminde yaşanan din ve siyaset arasında yaşanan gerilim, CHP’li seçmenin hafızasında taze olabilir.

Araştırmaya katılanların cinsiyete göre Türkiye’de bazı siyasi partiler, dini değerleri suiistimal etmektedirler ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; Erkeklerin % 2

kesinlikle katılmıyorum, % 2 katılmıyorum, % 9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 27 katılıyorum ve % 60 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Kadınların ise % 0,5 kesinlikle katılmıyorum, % 1 katılmıyorum, % 8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 17,9 katılıyorum ve % 72,6 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. CHP'li kadın seçmenler, yüksek oranda dini değerlerin bazı partiler tarafından suiistimal edildiğini düşünmektedir. CHP'li kadın seçmen, din konusunda daha hassastır. Modernleşme, batılılaşma ve uluslaşma sürecinde inşa edilen din, CHP'nin kadın seçmeni üzerindeki etkisini sürdürmektedir. Çünkü Türkiye'de modernliğin taşıyıcı öznesi hala kadındır.

Araştırmaya katılanların yaşına göre Türkiye'de bazı siyasi partiler, dini değerleri suiistimal etmektedirler ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; yaş ile bu ifadeye katılım arasında doğru orantı vardır. 18-24 yaşın % 5,3 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 14 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 22,8 katılıyorum ve % 57,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 25-34 yaşın % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 2,8 katılmıyorum, % 10,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 28,7 katılıyorum ve % 58 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

35-44 yaşın % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 1,1 katılmıyorum, % 3,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 15,4 katılıyorum ve % 80,2 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 45-54 yaşın % 1,5 kesinlikle katılmıyorum, % 1,5 katılmıyorum, % 9,2 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 15,4 katılıyorum ve % 72,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

55-64 yaşın % 2,9 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 2,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 25,7 katılıyorum ve % 68,6 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 65 yaş ve üstünün ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 10 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 30 katılıyorum ve % 60 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Türkiye'de din istismarı tartışmasının odağında, genel olarak sağ partiler ve sağcı liderler bulunmaktadır. Nedense CHP'nin din istismarı yapabileceği kapsam dışında tutulmuştur. CHP seçmenine din istismarı bağlamında sormuş olduğumuz ikinci

önerme; CHP, asla din suiistimali yapmazdır. Bu bağlamda verilen cevaplar ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 47: CHP, asla din suiistimali yapmaz

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	28	6,98
Katılmıyorum	98	24,44
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	104	25,94
Katılıyorum	120	29,93
Kesinlikle Katılıyorum	51	12,72
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların CHP, asla din suiistimali yapmaz ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 6,98 kesinlikle katılmıyorum, % 24,44'ü katılmıyorum, % 29,93'ü katılıyorum ve % 12,72'sinin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 25,94'lük bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. CHP'li seçmenin genel eğilimi, CHP'nin, asla din suiistimali yapmayacağı yönündedir; ancak % 25 oranında bir seçmen bu konuda kararsızdır. Kararsız kitlenin çokluğu, bazı eylemlerin din suiistimali kapsamında düşünüldüğünü gösterir. Ayrıca siyaset, seçim ve oy gerçekliği üzerine kuruludur. Seçimin bir anlamı da halkın reyini alarak iktidara gelmek demektir. Bunun için çok partili siyasal düzenlerde halkın beklentileri parti programlarına ve miting konuşmalarına da yansımıştır. Halkın dinsel alan ile ilgili beklentileri bazen din istismarı olarak kategorize edilmiştir. Bu da tartışmanın bir diğer yönüdür.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre CHP, asla din suiistimali yapmaz ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkekler yüksek oranda CHP'nin din istismarı yapmayacağı kanaatine sahip görünmektedir. Erkeklerin % 8,5 kesinlikle katılmıyorum, % 19,5 katılmıyorum, % 24,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 32,5 katılıyorum ve % 15 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Kadınların ise % 5,4 kesinlikle katılmıyorum, % 29,4 katılmıyorum, % 27,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 27,4 katılıyorum ve % 10,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Cinsiyetle siyasal davranış veya katılım arasındaki ilişki incelendiğinde de erkeklerin siyasal konulara olan ilgi, bilgi ve faaliyetlerinin kadınlara göre yüksek olduğu görülmektedir. Bunun nedeni hem eğitim hem de kültürel durumdur. Çünkü dünyanın

hemen her bölgesinde erkeklerin eğitim düzeyi kadınlarınkinden daha yüksektir. Bir de kadınlar, erkeklere nispetle kültürel dünyanın kıyısındadır (Sitembölükbaşı, 2001: 37).

Din istismarı bağlamında üçüncü önermemiz; parti mitinginde çarşafli bir kadına parti rozeti takmak, dini siyasete alet etmek demektir. Bilindiği üzere, farklı zamanlarda Deniz Baykal çarşafli veya türbanli kadınlara parti rozeti takmıştır. Bu eylem, hem CHP'li hem de CHP dışındaki seçmen tarafından tartışılmış ve eleştirilmiştir. Mitingde çarşafli bir kadına parti rozeti takmak, dini siyasete alet etmektir önermesine verilen cevaplar ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 48: Parti mitinginde çarşafli bir kadına parti rozeti takmak dini siyasete alet etmek demektir

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	44	10,97
Katılmıyorum	101	25,19
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	52	12,97
Katılıyorum	143	35,66
Kesinlikle Katılıyorum	61	15,21
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların parti mitinginde çarşafli bir kadına parti rozeti takmak dini siyasete alet etmektir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; genel eğilim, bu eylemin dini siyasete alet etmek yönündedir. Dini siyasete alet etmeye karşı siyasal yolculuğu boyunca karşı duran CHP, parti mitinginde çarşafli bir kadına parti rozeti takmayı dini, siyasete alet etmek olarak değerlendirmektedir. Bu verilerden anlaşılacağı gibi, özellikle Baykal döneminde yalpan bu tür eylemler, parti tabanı tarafından yeterince desteklenmemektedir. Verilere göre, % 10,97 kesinlikle katılmıyorum, % 25,19 katılmıyorum, % 35,66 katılıyorum ve % 15,21'inin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 12,97'lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre parti mitinginde çarşafli bir kadına parti rozeti takmak dini siyasete alet etmek demektir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; Erkeklerin % 10 kesinlikle katılmıyorum, % 24 katılmıyorum, % 18,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 29,5 katılıyorum ve % 18 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Kadınların ise % 11,9 kesinlikle katılmıyorum, % 26,4 katılmıyorum, % 7,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 41,8 katılıyorum ve % 12,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Bu veriler ışığında özellikle kadın seçmen, bu tür popülist eylemleri dini siyasete alet etmek olarak görmektedir. Özellikle CHP'li kadın seçmenin ideolojik kimliği düşünüldüğünde bu türlü bir sonucun çıkması kaçınılmazdır. Ki-kare testi istatistiksel olarak anlamlıdır ($p=.003$).

Araştırmaya katılanların yaşa göre parti mitinginde çarşafli bir kadına parti rozeti takmak dini siyasete alet etmek demektir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; 18-24 yaşın % 12,3 kesinlikle katılmıyorum, % 21,1 katılmıyorum, % 12,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 35,1 katılıyorum ve % 19,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

25-34 yaşın % 10,5 kesinlikle katılmıyorum, % 25,9 katılmıyorum, % 18,2 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 32,2 katılıyorum ve % 13,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 35-44 yaşın % 8,8 kesinlikle katılmıyorum, % 27,5 katılmıyorum, % 6,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 41,8 katılıyorum ve % 15,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

45-54 yaşın % 6,2 kesinlikle katılmıyorum, % 20 katılmıyorum, % 10,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 44,6 katılıyorum ve % 18,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 55-64 yaşın % 28,6 kesinlikle katılmıyorum, % 28,6 katılmıyorum, % 8,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 25,7 katılıyorum ve % 8,6 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

65 yaş ve üstünün ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 40 katılmıyorum, % 30 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 10 katılıyorum ve % 20 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Sonuç olarak, 35-55 yaş arasındaki CHP'li seçmen parti mitinginde çarşafli bir kadına parti rozeti takmak dini siyasete alet etmek olarak görmektedir. Parti mitinginde çarşafli bir kadına parti rozeti takmak dini siyasete alet etmek demektir ifadesine ile yaş değişkeni arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($20p=.039$)

Araştırmaya katılanların eğitim durumuna göre parti mitinginde çarşafı bir kadına parti rozeti takmak dini siyasete alet etmek demektir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; okuryazarların % 14,3 kesinlikle katılmıyorum, % 14,3 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 42,9 katılıyorum ve % 28,6 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

İlkokul mezunlarının % 5,8 kesinlikle katılmıyorum, % 57,7 katılmıyorum, % 1,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 25 katılıyorum ve % 9,6 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ilköğretim mezunlarının % 1,5 kesinlikle katılmıyorum, % 23 katılmıyorum, % 38 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 29 katılıyorum ve % 8,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lise mezunlarının % 10,7 kesinlikle katılmıyorum, % 20 katılmıyorum, % 15 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 37,1 katılıyorum ve % 17,1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ön lisans mezunlarının % 3,2 kesinlikle katılmıyorum, % 48,4 katılmıyorum, % 6,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 35,5 katılıyorum ve % 6,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Üniversite mezunlarının % 15,9 kesinlikle katılmıyorum, % 15 katılmıyorum, % 16,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 35,4 katılıyorum ve % 16,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lisansüstü/Doktora mezunlarının ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 33,3 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 0 katılıyorum ve % 66,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Parti mitinginde çarşafı bir kadına parti rozeti takmak dini siyasete alet etmek demektir ifadesine ile eğitim değişkeni arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($20p=.000$). Bu veri bu ifade ile eğitim durumu değişkeni arasında güçlü bir ilişki olduğu göstermektedir.

Bu konu çerçevesinde dördüncü önermemiz; CHP, istismar yapmadan dine yaklaşmaktadır önermesidir. Bu önerme hakkında verilen cevaplar ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 49: CHP, istismar yapmadan dine yaklaşmaktadır

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	19	4,74
Katılmıyorum	53	13,22
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	63	15,71
Katılıyorum	174	43,39
Kesinlikle Katılıyorum	92	22,94
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların CHP, istismar yapmadan dine yaklaşmaktadır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 4,74'ü kesinlikle katılmıyorum, % 13,22'si katılmıyorum, % 43,39'u katılıyorum ve % 22,94'ünün de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 15,71'lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. CHP'li seçmen kendi partilerinin, dine istismar yapmadan yaklaştığını düşünmektedir. Bunun nedeni; parti politikasına kayıtsız şartsız bağlılık ve destek, dine karşı olan mesafeli duruş gibi saikler olabilir.

Araştırmaya katılanların eğitim durumuna göre CHP, istismar yapmadan dine yaklaşmaktadır sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; okuryazarların % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 14,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 42,9 katılıyorum ve % 42,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

İlkokul mezunlarının % 1,9 kesinlikle katılmıyorum, % 5,8 katılmıyorum, % 5,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 67,3 katılıyorum ve % 19,2 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ilköğretim mezunlarının % 3,6 kesinlikle katılmıyorum, % 21,8 katılmıyorum, % 9,1 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 40 katılıyorum ve % 25,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lise mezunlarının % 3,6 kesinlikle katılmıyorum, % 15 katılmıyorum, % 21,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 40 katılıyorum ve % 20 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ön lisans mezunlarının % 3,2 kesinlikle katılmıyorum, % 12,9 katılmıyorum, % 19,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 45,2 katılıyorum ve % 19,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Üniversite mezunlarının % 8,8 kesinlikle katılmıyorum, % 10,6 katılmıyorum, % 15 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 38,9 katılıyorum ve % 26,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lisansüstü/Doktora mezunlarının ise %0 kesinlikle katılmıyorum, % 33,3 katılmıyorum, % 33,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 0 katılıyorum ve % 33,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Eğitim durumuna göre CHP, istismar yapmadan dine yaklaşmaktadır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde karşımıza şöyle bir sonuç çıkmaktadır; CHP'li seçmenin eğitim seviyesi yükseldikçe CHP'nin din istismarı yaptığına olan inanç yükselmektedir.

Din istismarı bağlamında son önermemiz de şudur; CHP'nin yaptığı değişik dönemlerdeki çarşaf, başörtüsü, Kuran Kursu açılımları başarılı olmuştur. Bu ifadeye verilen cevaplar ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 50: CHP'nin yaptığı değişik dönemlerdeki çarşaf, başörtüsü, Kuran Kursu açılımları başarılı olmuştur

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	66	16,46
Katılmıyorum	87	21,70
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	164	40,90
Katılıyorum	71	17,71
Kesinlikle Katılıyorum	13	3,24
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların CHP'nin yaptığı değişik dönemlerdeki çarşaf, başörtüsü, Kuran Kursu açılımları başarılı olmuştur sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 16,46 kesinlikle katılmıyorum, %21,7 katılmıyorum, % 17,71 katılıyorum ve % 3,24'ünün de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 40,9'luk bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. CHP'li seçmenin temel eğilimi bu açılımların başarısız olduğu yönündedir. Bunun yanı sıra, önemli oranda CHP'li seçmen de kararsızdır. Buradan hareketle şu da söylenebilir; çarşaf, başörtüsü, Kuran Kursu gibi dinsel konularda hala hassasiyetini korumaktadır.

Metropoll Stratejik ve Sosyal Araştırmalar'ın 29 Mart Yerel Seçimlerinden sonra yapmış olduğu araştırmaya göre de CHP'nin muhafazakâr kesime yönelim yapmış olduğu açılımlar hem CHP hem de halk tarafından samimi bulunmamıştır. CHP yönetiminin bu politikası, halkın %60'ı ile CHP'li seçmenin de %24,1'i bu açılımları samimi bulmamış; ancak yine de CHP'li seçmenin %84,4' bu açılımları Türkiye geneline yaygınlaştırması gerektiğini düşünmektedir (MetroPOLL, 2009: 8)

Araştırmaya katılanların cinsiyete göre CHP'nin yaptığı değişik dönemlerdeki çarşaf, başörtüsü ve Kuran Kursu gibi açılımlar başarılı olmuştur ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkekler kadınlara nispetle bu değişim politikasını daha az oranda desteklemektedir.

Erkeklerin % 21,5 kesinlikle katılmıyorum, % 19 katılmıyorum, % 37,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 18 katılıyorum ve % 4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Kadınlara ise % 11,4 kesinlikle katılmıyorum, % 24,4 katılmıyorum, % 44,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 17,4 katılıyorum ve % 2,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

4.1.14. CHP, İlahiyat Fakülteleri ve İmam Hatip Liseleri

CHP Tabanının ilahiyat fakültelerine ve İHL'lere bakışı bağlamında son yıllarda İlahiyat Fakülteleri ve İmam Hatiplerin sayısının artması ihtiyaçtan çok siyasidir önermesi hakkındaki düşüncelerini sorduk. Verilen cevaplar ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 51: Son yıllarda İlahiyat Fakülteleri ve İmam Hatiplerin sayısının artması ihtiyaçtan çok siyasidir

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	5	1,25
Katılmıyorum	8	2,00
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	25	6,23
Katılıyorum	108	26,93
Kesinlikle Katılıyorum	255	63,59
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların son yıllarda İlahiyat Fakülteleri ve İmam Hatiplerin sayısının artması ihtiyaçtan çok siyasidir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 1,25

kesinlikle katılmıyorum, % 2 katılmıyorum, % 26,93 katılıyorum ve % 63,59'unun da kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 6,23 lük bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. Bu veriler ışığında; CHP'li seçmen, son yıllarda ilahiyat fakülteleri ve imam hatip liselerinin sayısının artmasını siyasi kaygılarla açıklamaktadır. Parti programlarında eğitim politikasında 4+4+4 sisteminin gerekliliğini savunan CHP, tabanı ile uyumluluk içindedir.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre son yıllarda İlahiyat Fakülteleri ve İmam Hatiplerin sayısının artması ihtiyaçtan çok siyasidir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; kadınların eğilimi bu artışın nedeninin siyasi kaygılar olduğu yönündedir.

Verilere göre; erkeklerin % 2,5 kesinlikle katılmıyorum, % 2 katılmıyorum, % 7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 21 katılıyorum ve % 67,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Kadınların ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 2 katılmıyorum, % 5,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 32,8 katılıyorum ve % 59,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Araştırmaya katılanların yaşa göre son yıllarda İlahiyat Fakülteleri ve İmam Hatiplerin sayısının artması ihtiyaçtan çok siyasidir sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; 18-24 yaşın % 3,5 kesinlikle katılmıyorum, % 5,3 katılmıyorum, % 7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 19,3 katılıyorum ve % 64,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 25-34 yaşın % 0,7 kesinlikle katılmıyorum, % 2,8 katılmıyorum, % 7,7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 24,5 katılıyorum ve % 64,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

35-44 yaşın % 1,1 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 2,2 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 31,9 katılıyorum ve % 64,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 45-54 yaşın % 1,5 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 9,2 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 30,8 katılıyorum ve % 58,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

55-64 yaşın % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 2,9 katılmıyorum, % 2,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 25,7 katılıyorum ve % 68,6 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 65 yaş ve üstünün ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 10

ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 40 katılıyorum ve % 50 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Bu verilere göre, yaş ile bu yargı arasında doğrusal bir ilişki ortaya çıkmaktadır. Baykal'ın (1970: 82) da belirttiği gibi, gençlikten itibaren başlayan siyasal ilgi 40-50 yaşlara gelindiğinde en yüksek seviyeye ulaşmaktadır.

Araştırmaya katılanların eğitim durumuna göre son yıllarda İlahiyat Fakülteleri ve İmam Hatiplerin sayısının artması ihtiyaçtan çok siyasidir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; okuryazarların % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 14,3 katılıyorum ve % 85,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

İlkokul mezunlarının % 1,9 kesinlikle katılmıyorum, % 1,9 katılmıyorum, % 5,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 17,3 katılıyorum ve % 73,1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; İlköğretim mezunlarının % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 1,8 katılmıyorum, % 3,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 27,3 katılıyorum ve % 67,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lise mezunlarının % 2,1 kesinlikle katılmıyorum, % 1,4 katılmıyorum, % 8,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 28,6 katılıyorum ve % 59,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ön lisans mezunlarının % 3,2 kesinlikle katılmıyorum, % 3,2 katılmıyorum, % 6,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 35,5 katılıyorum ve % 51,6 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Üniversite mezunlarının % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 2,7 katılmıyorum, % 5,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 28,3 katılıyorum ve % 63,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lisansüstü/Doktora mezunlarının ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 0 katılıyorum ve % 100 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Sonuç olarak, eğitim durumu ile son yıllarda İlahiyat Fakülteleri ve İmam Hatiplerin sayısının artması ihtiyaçtan çok siyasidir ifadesi arasında doğrusal bir ilişki ortaya

çıkılmaktadır. Parti'nin din politikaları kapsamında sürekli vurgulanan siyasi rant söylemi taban ile paralellik arz etmektedir.

4.1.15. CHP ve Dini Gruplar

CHP'li seçmene, CHP, dini grup gerçeğini kabul etmelidir önermesini sorduk verilen cevaplar ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 52: CHP, dini grup gerçeğini kabul etmelidir

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	29	7,23
Katılmıyorum	115	28,68
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	104	25,94
Katılıyorum	126	31,42
Kesinlikle Katılıyorum	27	6,73
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların CHP, dini grup gerçeğini kabul etmelidir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 7,23 kesinlikle katılmıyorum, % 28,68 katılmıyorum, % 31,42 katılıyorum ve % 6,73 ünün de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 25,94'lük bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. Veriler ışığında CHP'li seçmenin, dini grup gerçeği konusunda tam bir mutabakata varamadığı görülmektedir. % 25'inin kararsızlık halinde olan CHP seçmeninin diğerleri de dini grupları kabul edip etmeme noktasında ayrılmış durumdadır. Dini grupların bizatihi varlığı kabul etmekten öte ulusal kimliği ve vatandaşlık bağını ön plana çıkararak CHP yönetimi son dönemde dini grupların varlığı kabul eden bir politika izlemektedir. Ancak verilere göre, seçmen bu politika ile tam mutabakat halinde değildir. Laiklik politikasının değişimi, henüz karşılık bulmamıştır.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre CHP, dini grup gerçeğini kabul etmelidir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; Erkeklerin % 9 kesinlikle katılmıyorum, % 22,5 katılmıyorum, % 31 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 29 katılıyorum ve % 8,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Kadınların ise % 5,5 kesinlikle katılmıyorum, % 34,8 katılmıyorum, % 20,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 33,8 katılıyorum ve % 5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Bu verilere göre, CHP'nin kadın seçmeninin yaklaşık %50'si dini grup gerçeğine karşıdır. Bu reddetme eğilimi erkeklerde daha düşüktür. Cinsiyet bağlamında CHP'li kadın seçmenin dışlayıcı laik ve seküler kimliği oldukça baskın görünmektedir. Bu bağlamda Kılıçdaroğlu döneminde başlatılan dini değer ve inançlara saygılı laiklik anlayışı pek kabul görmemektedir. Hatta bu çerçevedeki uygulamalar, din istismarı olarak görülebilir. Mesela, Kılıçdaroğlu'nun din gruplara veya Kuran Kursuna ziyareti CHP'li kadın seçmen tarafından pek desteklenmemektedir. Muhafazakâr camiaya açılma siyaseti, CHP'li kemikleşmiş kadın seçmen tarafından yeterince destek görmemektedir.

Dini gruplar bağlamında ikinci önermemiz, dini gruplar zararlıdır ifadesidir. CHP'li seçmenin cevapları ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 53: Dini gruplar zararlıdır

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	20	4,99
Katılmıyorum	48	11,97
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	80	19,95
Katılıyorum	186	46,38
Kesinlikle Katılıyorum	67	16,71
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların dini gruplar zararlıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 4,99 kesinlikle katılmıyorum, % 11,97 katılmıyorum, % 46,38 katılıyorum ve % 16,71'inin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 19,95'lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. CHP seçmenine göre, dini gruplar zararlıdır. Bu veriler ışığında şunu rahatlıkla söyleyebiliriz; CHP yönetimi tarafından son dönemde dini grupları tanımaya yönelik yapılan açılımlar seçmen tabanı tarafında yeterince anlaşılammış veya tam karşılık bulmamıştır.

Araştırmaya katılanların cinsiyete göre dini gruplar zararlıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkeklerin % 5 kesinlikle katılmıyorum, % 13 katılmıyorum, % 25 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 39,5 katılıyorum ve % 17,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri, kadınların ise % 5 kesinlikle katılmıyorum, % 10,3

katılmıyorum, % 14,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 53,2 katılıyorum ve % 15,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Bu verilere göre, özellikle CHP'li kadın seçmen dini grupları zarlı bulmaktadır. CHP'nin kadın seçmen profili incelendiği zaman şöyle bir profil ortaya çıkmaktadır; CHP'li kadın seçmen; ağırlıklı olarak, seküler, laik, sosyal demokrat ve modern dünya görüşüne bağlıdır. Özellikle muhafazakâr seçmene göre oldukça seküler bir nitelik taşır. Tüm bu nedenler böyle bir verinin ortaya çıkmasına neden olmuş olabilir.

Araştırmaya katılanların yaşına göre dini gruplar zararlıdır sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; 18-24 yaşın % 5,3 kesinlikle katılmıyorum, % 5,3 katılmıyorum, % 24,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 40,4 katılıyorum ve % 24,6 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 25-34 yaşın % 5,6 kesinlikle katılmıyorum, % 12,6 katılmıyorum, % 24,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 37,8 katılıyorum ve % 19,6 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

35-44 yaşın % 4,4 kesinlikle katılmıyorum, % 12,1 katılmıyorum, % 13,2 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 57,1 katılıyorum ve % 13,2 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 45-54 yaşın % 3,1 kesinlikle katılmıyorum, % 9,2 katılmıyorum, % 13,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 61,5 katılıyorum ve % 12,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

55-64 yaşın % 8,6 kesinlikle katılmıyorum, % 22,9 katılmıyorum, % 17,1 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 42,9 katılıyorum ve % 8,6 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 65 yaş ve üstünün ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 20 katılmıyorum, %40 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 20 katılıyorum ve % 20 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Bu verilere göre, CHP'li seçmenin yaşına göre 65 yaş ve üzeri dini gruplar zararlıdır ifadesine katılım oranı diğerlerine nispetle düşükken, 45-54 yaş arasındaki CHP semeninde bu ifadeye destek oldukça yüksektir. Bu sonuç Baykal'ın (1970: 82) tespitleri ile de doğru orantılıdır; Gençlikten itibaren tedrici olarak artan siyasal ilgi, 40-50 yaşları arasında zirveye çıkmaktadır. 50 yaşından sonra ise muhafazakârlık eğilimi kendini göstermektedir.

Araştırmaya katılanların eğitim durumuna göre dini gruplar zararlıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; okuryazarların % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 85,7 katılıyorum ve % 14,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ilkokul mezunlarının % 1,9 kesinlikle katılmıyorum, % 5,8 katılmıyorum, % 17,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 65,4 katılıyorum ve % 9,6 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; İlköğretim mezunlarının % 3,6 kesinlikle katılmıyorum, % 18,2 katılmıyorum, % 12,7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 52,7 katılıyorum ve % 12,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lise mezunlarının % 7,1 kesinlikle katılmıyorum, % 10,7 katılmıyorum, % 20,7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 40 katılıyorum ve % 21,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ön lisans mezunlarının % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 16,1 katılmıyorum, % 19,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 48,4 katılıyorum ve % 16,1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Üniversite mezunlarının % 5,3 kesinlikle katılmıyorum, % 13,3 katılmıyorum, % 25,7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 39,8 katılıyorum ve % 15,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; lisansüstü/doktora mezunlarının ise % 33,3 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 33,3 katılıyorum ve % 33,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Bu verilere göre, eğitim durumu ile bu ifadeye katılım arasında ters ilişki bulunmaktadır. CHP'li seçmenin eğitim durumu yükseldikçe, dini grupların zararlı olduğu yönündeki fikrin etkisi azalmaktadır. Muhtemelen eğitim, bakış açılarını etkilemektedir. Çünkü eğitim olay ve olgulara bakış açısını değiştiren bir perspektife sahiptir.

4.1.16. CHP, Kamusal Alan ve Din

Tabanın kamusal alan ve din tartışmalarına bakışını belirleyebilmek için farklı önermeler ortaya koyduk. Bunların ilki, dini semboller kamusal alanda yer almamalıdır önermesidir. Seçmenin vermiş olduğu cevaplar ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 54: Dini semboller kamusal alanda yer almamalıdır

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	13	3,24
Katılmıyorum	25	6,23
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	37	9,23
Katılıyorum	155	38,65
Kesinlikle Katılıyorum	171	42,64
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların dini semboller kamusal alanda yer almamalıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 3,24 kesinlikle katılmıyorum, % 6,23 katılmıyorum, % 38,65 katılıyorum ve % 42,64 ünün de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 9,23 lük bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. Dini semboller kamusal alanda yer almamalıdır yargısı CHP seçmeninin neredeyse % 75'i tarafından desteklenmektedir. Kamusal alanda dinin görünmemesi söylemi seçmen tarafından desteklenmektedir.

CHP'li seçmene göre, dini semboller kamusal alanda yer almamalıdır. Türkiye gibi katı ve ideolojik olarak keskin laikliğin var olduğu ülkelerde en fazla sıkıntının yaşandığı alan kamusal alandır. Bu tür ülkelerde, genel olarak, dini sembollerin kamusal alanda yer almaması gerektiği fikri hakimdir. Özellikle CHP'nin Kılıçdaroğlu dönemine kadar vurgulamış olduğu dini sembollerin kamusal alanda yer almaması gerektiği fikri tabanda karşılık bulmuştur. Bu bağlamda taban ile tavan arasından doğrusal bir ilişki ortaya çıkmaktadır.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre dini semboller kamusal alanda yer almamalıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkeklerin % 5,5 kesinlikle katılmıyorum, % 4 katılmıyorum, % 8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 34 katılıyorum ve % 48,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Kadınların ise % 1 kesinlikle katılmıyorum, % 8,5 katılmıyorum, % 10,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 43,3 katılıyorum ve % 36,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Bu düşünce bağlamında, kadın ve erkek seçmen arasında belli bir birliktelik göze çarpmaktadır. Ki-kare testine göre dini

semboller kamusal alanda yer almamalıdır ifadesi ile cinsiyet ilişkisi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır (4p=.004).

Araştırmaya katılanların yaşa göre dini semboller kamusal alanda yer almamalıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; 35-44 yaş arasındaki CHP seçmeninde bu eğilim en yüksektir. 18-24 yaşın % 3,5 kesinlikle katılmıyorum, % 7 katılmıyorum, % 12,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 31,6 katılıyorum ve % 45,6 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

25-34 yaşın % 4,2 kesinlikle katılmıyorum, % 5,6 katılmıyorum, % 9,1 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 37,1 katılıyorum ve % 44,1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 35-44 yaşın % 1,1 kesinlikle katılmıyorum, % 6,6 katılmıyorum, % 3,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 42,9 katılıyorum ve % 46,2 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

45-54 yaşın % 4,6 kesinlikle katılmıyorum, % 6,2 katılmıyorum, % 12,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 41,5 katılıyorum ve % 35,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 55-64 yaşın % 2,9 kesinlikle katılmıyorum, % 5,7 katılmıyorum, % 14,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 37,1 katılıyorum ve % 40 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

65 yaş ve üstünün ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 10 katılmıyorum, % 10 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 50 katılıyorum ve % 30 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Kamusal alan ve din bağlamında ikinci önermemiz, kamusal alanda başörtüsü yasak olmalıdır ifadesidir. Verilen cevaplar ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 55: Kamusal alanda başörtüsü yasak olmalıdır

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	33	8,23
Katılmıyorum	108	26,93
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	80	19,95
Katılıyorum	126	31,42
Kesinlikle Katılıyorum	54	13,47
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların kamusal alanda başörtüsü yasak olmalıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 8,23 kesinlikle katılmıyorum, % 26,93 katılmıyorum, % 31,42 katılıyorum ve % 13,47'sinin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 19,95'lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. CHP'li seçmenin eğilimi, kamusal alanda başörtüsünün yasak olması yönündedir.

Diyanet'in yapmış çalışmaya göre dışarı çıkarken başını örten kadınların oranı % 71,6'dır. Örtmeyenlerin oranı ise %27,2'dir. Örtünenlerin % 26,2'si de kamu da çalışmaktadır. Yine aynı çalışmaya göre başını örten kadınların %91,8'i de dini inancından dolayı örttüğünü beyan etmiştir (2013: 102-107).

Ayrıca TESEV'in farklı zamanlarda yapmış olduğu bir çalışmaya göre, sokağa çıktığında başını örtmediğini belirten kadınların oranı 1999'da %27,3 iken, bu oran 2006 yılında %36,5'e çıkmıştır. Eşarp, yemeni veya başörtüsü takanların oranı 1999'daki %53,4 iken 2006'da %48,8'e, düşmüştür. Türban takanların ise oranı 1999'daki 15,7'den %11,4'e düşmüştür (Çarkoğlu, Toprak, 2006: 24). Bu çalışmada kamusal alan ve başörtüsü arasındaki ilişki farklı bir soruda da ortaya koyulmaya çalışılmıştır; "Devlet memuru kadınların isterlerse başlarını örtmesine izin verilmelidir" ifadesine katılanların oranı 1999'da %74 iken 2006'da %68'e inmiştir. Bu çalışmaya göre ülke genelinde yaklaşık %70'lik bir kitle kamusal alanda başörtüsü takmanın kendilerini rahatsız etmeyeceğini söylemiştir. Ancak %30'luk bir kitlenin kamu görevlilerinin türbanlı olmasından rahatsız olacaklarını belirtmesi, kamusal alan sorunun ciddiyetini göstermesi bakımından anlamlıdır (Çarkoğlu, Toprak, 2006: 71-73).

Bunun yanı sıra, daha önde KONDA tarafından yapılan bir araştırmaya göre CHP'li seçmenin % 40'ı irtica tehlikesinin varlığına inanmaktadır (Ağırdır 20.21.22 Mayıs 2010 Radikal). Din ve vicdan hürriyeti ile laiklik arasında yüksek oranda bağ kurmasına rağmen CHP'li seçmenin eğilimi, kamusal alanda başörtüsünün yasak olması yönündedir. Bunun yanı sıra bu tutum, ülke insanının genel kanaatinin aksinedir.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre kamusal alanda başörtüsü yasak olmalıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkeklerin % 10 kesinlikle katılmıyorum, % 22,5 katılmıyorum, % 21 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 32,5 katılıyorum ve % 14 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Kadınların ise % 6,5 kesinlikle

katılmıyorum, % 31,3 katılmıyorum, % 18,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 30,3 katılıyorum ve % 12,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. CHP'li seçmen cinsiyetine göre analiz edildiği zaman karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır; erkeklerin eğilimi, kamusal alanda başörtüsü yasak olması yönündedir.

Araştırmaya katılanların yaşa göre kamusal alanda başörtüsü yasak olmalıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; 35-44 yaş aralığındaki CHP seçmeninin eğilimi, diğer yaş aralıklarındaki CHP seçmenine nispetle kamusal alanda başörtüsü yasak olmalı ifadesine katılımı daha yüksektir.

Verilere göre; 18-24 yaşın % 15,8 kesinlikle katılmıyorum, % 15,8 katılmıyorum, % 24,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 22,8 katılıyorum ve % 21,1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 25-34 yaşın % 11,2 kesinlikle katılmıyorum, % 28 katılmıyorum, % 21 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 30,1 katılıyorum ve % 9,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

35-44 yaşın % 2,2 kesinlikle katılmıyorum, % 36,3 katılmıyorum, % 6,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 35,2 katılıyorum ve % 19,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 45-54 yaşın % 4,6 kesinlikle katılmıyorum, % 23,1 katılmıyorum, % 30,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 32,3 katılıyorum ve % 9,2 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

55-64 yaşın % 5,7 kesinlikle katılmıyorum, % 25,7 katılmıyorum, % 20 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 37,1 katılıyorum ve % 11,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 65 yaş ve üstünün ise % 10 kesinlikle katılmıyorum, % 20 katılmıyorum, % 30 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 40 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Araştırmaya katılanların eğitim durumuna göre kamusal alanda başörtüsü yasak olmalıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; eğitim gören CHP'li seçmen yasaktan yana olan bir tutum içerisindedir.

Okuryazarların % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 57,1 katılmıyorum, % 14,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 28,6 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ilkokul mezunlarının % 5,8 kesinlikle katılmıyorum, % 28,8

katılmıyorum, % 9,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 44,2 katılıyorum ve % 11,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

İlköğretim mezunlarının % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 36,4 katılmıyorum, % 29,1 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 27,3 katılıyorum ve % 7,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Lise mezunlarının % 7,9 kesinlikle katılmıyorum, % 23,6 katılmıyorum, % 23,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 27,1 katılıyorum ve % 17,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri,

Ön lisans mezunlarının % 9,7 kesinlikle katılmıyorum, % 22,6 katılmıyorum, % 12,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 41,9 katılıyorum ve % 12,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; üniversite mezunlarının % 13,3 kesinlikle katılmıyorum, % 24,8 katılmıyorum, % 18,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 31 katılıyorum ve % 12,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lisansüstü/Doktora mezunlarının ise % 33,3 kesinlikle katılmıyorum, % 33,3 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 0 katılıyorum ve % 33,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Kamusal alan ve din tartışmaların bağlamında üçüncü önermemiz şudur; CHP iktidar olursa başörtüsü yasağını yeniden uygulamalıdır. Kritik bir ifade olan bu önermeye verilen cevaplar ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 56: CHP iktidar olursa başörtüsü yasağını yeniden uygulamalıdır

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	101	25,19
Katılmıyorum	140	34,91
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	65	16,21
Katılıyorum	67	16,71
Kesinlikle Katılıyorum	28	6,98
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların CHP iktidar olursa başörtüsü yasağını yeniden uygulamalıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 25,19 kesinlikle katılmıyorum, %34,91 katılmıyorum, % 16,71 katılıyorum ve % 6,98'inin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 16,21'lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. CHP seçmenin eğilimi, başörtüsü yasağının yeniden

uygulanmaması yönündedir. CHP seçmeni kamusal alanda başörtüsünün yasak olması gerektiğini düşünmesine rağmen yeniden yasağın uygulanmasına karşıdır. Ancak %30 oranında bir CHP’li seçmen yasağın yeniden uygulanması gerektiğini düşünmektedir.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre CHP iktidar olursa başörtüsü yasağını yeniden uygulamalıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; çok açık bir fark olmasa da erkeklerin oranı kadınlardan yüksektir. Verilere göre; erkeklerin % 34 kesinlikle katılmıyorum, % 30 katılmıyorum, % 15,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 15,5 katılıyorum ve % 5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri görülmüştür.

Kadınların ise % 16,4 kesinlikle katılmıyorum, % 39,8 katılmıyorum, % 16,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 17,9 katılıyorum ve % 9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Kadın ve erkek CHP’li seçmen arasında eşit orantı bulunmaktadır.

Son dönemde yapılan bir değişiklikle isteyen vekilin başörtüsü ile Meclise gelmeye başladı. Bu durumun laikliğe aykırı olup olmadığını CHP seçmenine sorduk. Aldığımız cevaplar ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 57: Son dönemde yapılan bir değişiklikle isteyen vekilin başörtüsü ile Meclise gelmesi laikliğe aykırıdır

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	37	9,23
Katılmıyorum	111	27,68
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	88	21,95
Katılıyorum	122	30,42
Kesinlikle Katılıyorum	43	10,72
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların son dönemde yapılan bir değişiklikle isteyen vekilin başörtüsü ile Meclise gelmesi laikliğe aykırıdır sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 9,23 kesinlikle katılmıyorum, %27,68 katılmıyorum, % 30,42 katılıyorum ve % 10,72’sinin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 21,95’lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. CHP’li seçmenin eğilimi, milletvekilinin başörtüsü ile Meclise gelmesi laikliğe aykırı olduğu yönündedir.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre son dönemde yapılan bir değişiklikle isteyen vekilin başörtüsü ile Meclise gelmesi laikliğe aykırıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkekler kadınlara nispetle yüksek oranda bu eylemi laikliğe aykırı bulmaktadır. Erkeklerin % 12 kesinlikle katılmıyorum, % 21,5 katılmıyorum, % 24,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 29,9 katılıyorum ve % 11 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; kadınların ise % 6,5 kesinlikle katılmıyorum, % 33,8 katılmıyorum, % 19,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 29,9 katılıyorum ve % 10,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Ki-kare testine göre, son dönemde yapılan bir değişiklikle isteyen vekilin başörtüsü ile Meclise gelmesi laikliğe aykırıdır ifadesine ile cinsiyet arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($p=.039$).

Bu verilere göre, kadın ve erkek CHP seçmenin yaklaşık % 40'ı herhangi bir vekilin başörtüsü ile Meclise gelmesini laikliğe aykırı bulmaktadır. Bu aynı zamanda başörtüsü yasağının kalkmasına örtülü destek veren Kılıçdaroğlu'nun din politikalarının da desteklenmediğini göstermektedir. Kılıçdaroğlu ve parti yönetimi, bu konuda ilkeli bir siyaset izliyorlar ise seçmen tabanını ikna etmek için yeni bir politik söylem geliştirmek zorundadır. Aksi takdirde özgürlükçü CHP veya 'Yeni CHP' sadece popülist bir söylem olarak kalacaktır.

Araştırmaya katılanların eğitimine göre son dönemde yapılan bir değişiklikle isteyen vekilin başörtüsü ile Meclise gelmesi laikliğe aykırıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; okuryazarların % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 57,1 katılmıyorum, % 14,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 28,6 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

İlkokul mezunlarının % 5,8 kesinlikle katılmıyorum, % 46,2 katılmıyorum, % 9,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 32,7 katılıyorum ve % 5,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ilköğretim mezunlarının % 5,5 kesinlikle katılmıyorum, % 40 katılmıyorum, % 21,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 23,6 katılıyorum ve % 9,1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lise mezunlarının % 11,4 kesinlikle katılmıyorum, % 25 katılmıyorum, % 30 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 20,7 katılıyorum ve % 12,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; ön lisans mezunlarının % 3,2 kesinlikle katılmıyorum, % 19,4

katılmıyorum, % 22,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 41,9 katılıyorum ve % 12,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Üniversite mezunlarının % 11,5 kesinlikle katılmıyorum, % 16,8 katılmıyorum, % 18,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 41,6 katılıyorum ve % 11,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Lisansüstü/Doktora mezunlarının ise % 33,3 kesinlikle katılmıyorum, % 33,3 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 33,3 katılıyorum ve % 0 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Ki-kare testine göre, son dönemde yapılan bir değişiklikle isteyen vekilin başörtüsü ile Meclise gelmesi laikliğe aykırıdır ifadesine ile eğitim durumu arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır (24p=.003).

Beşinci önermemiz; devlet memuru kadınlar, isterlerse başlarını örtebilirler. Bu önermemize verilen cevaplar ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 58: Devlet memuru kadınlar, isterlerse başlarını örtebilirler

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	35	8,73
Katılmıyorum	84	20,95
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	62	15,46
Katılıyorum	149	37,16
Kesinlikle Katılıyorum	71	17,71
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların devlet memuru kadınlar, isterlerse başlarını örtebilirler ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 8,73 kesinlikle katılmıyorum, % 20,95 katılmıyorum, % 37,16 katılıyorum ve % 17,71 inin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 15,46'lık bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. CHP'li seçmenin genel eğilimi, devlet memuru kadınların, isterlerse başlarını örtebileceği yönündedir. Ancak karşı olan semenin oranı oldukça yüksektir (%35). KONDA'ya göre(2007: 45), Devlet memuru kadınların tümünün başı açık olmalıdır diyenler 2003 araştırmasında % 37,4 iken 2007 araştırmasında % 19,4'e düşmüştür. Bunun yanı sıra, Türkiye geneli seçmenin % 68,9'unun eğilimi isteyen memurun başını örtebilmesi gerektiği yönündedir. CHP'li İstanbul örneği seçimde bu eğilim % 60 civarındadır.

Araştırmaya katılanların cinsiyete göre devlet memuru kadınlar, isterlerse başlarını örtebilirler ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; CHP'li erkek seçmenin eğilimi devlet memuru kadınların başını örtebileceği yönündedir. Erkeklerin % 7 kesinlikle katılmıyorum, % 19,5 katılmıyorum, % 15,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 34 katılıyorum ve % 24 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; Kadınların ise % 10,4 kesinlikle katılmıyorum, % 22,4 katılmıyorum, % 15,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 40,3 katılıyorum ve % 11,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Araştırmaya katılanların yaşa göre devlet memuru kadınlar, isterlerse başlarını örtebilirler sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; 18-24 yaşın % 12,3 kesinlikle katılmıyorum, % 17,5 katılmıyorum, % 14 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 38,6 katılıyorum ve % 17,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

25-34 yaşın % 7 kesinlikle katılmıyorum, % 21 katılmıyorum, % 14,7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 38,5 katılıyorum ve % 18,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 35-44 yaşın % 14,3 kesinlikle katılmıyorum, % 22 katılmıyorum, % 11 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 31,9 katılıyorum ve % 20,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 45-54 yaşın % 4,6 kesinlikle katılmıyorum, % 21,5 katılmıyorum, % 27,7 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 35,4 katılıyorum ve % 10,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

55-64 yaşın % 5,7 kesinlikle katılmıyorum, % 22,9 katılmıyorum, %11,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 40 katılıyorum ve % 20 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 65 yaş ve üstünün ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 20 katılmıyorum, % 10 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 60 katılıyorum ve % 10 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Bir diğer önermemiz de, başörtüsü ve türban farkı üzerinedir. Verilen cevaplar ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 59: Başörtüsü ve türban farklıdır

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	12	2,99
Katılmıyorum	26	6,48
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	54	13,47
Katılıyorum	156	38,90
Kesinlikle Katılıyorum	153	38,15
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların başörtüsü ve türban farklıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 2,99 kesinlikle katılmıyorum, % 6,48 katılmıyorum, % 38,9 katılıyorum ve % 38,15'inin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 13,47'lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir.

CHP'li seçmenin eğilimi, başörtüsü ile türbanın farklı olduğu yönündedir. Özellikle Baykal döneminde başörtüsü ile türban ayrımı söylemi ön plana çıkmıştı. Bu veriler ışığında bu söylemin CHP seçmeninde karşılık bulduğu söylenebilir. Ancak benzeri bir soru, 2007 yılında "Gündelik Yaşamda Din, Laiklik ve Türban Araştırması" başlığı altında Araştırma yapmış olan KONDA tarafından farklı deneklere sorulmuştur. Türkiye genelinde yapılan araştırmaya göre kadınlara neden başörtüsü yerine türban taktıkları sorulmuştur. % 68 oranında "İslam'ın emrine uyma gerekçesi ile türban taktıklarını belirtmişlerdir. Ancak geleneğe uyma gerekçesi de ön plana çıkmamıştır. Örtük bir şekilde başörtüsü ile türban ayrımı ortaya çıkmıştır (KONDA, 2007: 25-27). Bu veri de CHP'li seçmenin yapmış olduğu ayrımı doğrulamaktadır.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre başörtüsü ve türban farklıdır sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; kadın ile erkek seçmen arasında aynı tavır ortaya çıkmaktadır.

Erkeklerin % 3,5 kesinlikle katılmıyorum, % 8,5 katılmıyorum, % 11,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 33 katılıyorum ve % 43,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; kadınların ise % 2,5 kesinlikle katılmıyorum, % 4,5 katılmıyorum, % 15,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 44,8 katılıyorum ve % 32,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

Araştırmaya katılanların eğitim durumuna göre başörtüsü ve türban farklıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır. Kendisini okuryazar olarak tanımlayan CHP seçmeni kesinlikle başörtüsü ile türbanı farklı görürken bu fikre katılım oranı eğitim durumuna göre düşmektedir.

Okuryazarların % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 57,1 katılıyorum ve % 42,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; İlkokul mezunlarının % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 3,8 katılmıyorum, % 13,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 32,7 katılıyorum ve % 50 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri

İlköğretim mezunlarının % 3,6 kesinlikle katılmıyorum, % 9,1 katılmıyorum, % 10,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 40 katılıyorum ve % 36,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; lise mezunlarının % 4,3 kesinlikle katılmıyorum, % 9,3 katılmıyorum, % 13,6 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 35,7 katılıyorum ve % 37,1 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Ön lisans mezunlarının % 3,2 kesinlikle katılmıyorum, % 0 katılmıyorum, % 19,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 41,9 katılıyorum ve % 35,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; üniversite mezunlarının % 2,7 kesinlikle katılmıyorum, % 4,4 katılmıyorum, % 14,2 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 43,4 katılıyorum ve % 35,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Lisansüstü/Doktora mezunlarının ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 33,3 katılmıyorum, % 0 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 33,3 katılıyorum ve % 33,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

CHP tabanına, türban, laiklik karşıtlığının ve irticam sembolüdür şeklinde bir soru sorduk; verdikleri cevaplar ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 60: Türban, laiklik karşıtlığının ve irticam sembolüdür

	N	%
Kesinlikle Katılmıyorum	29	7,23
Katılmıyorum	89	22,19
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	111	27,68
Katılıyorum	101	25,19
Kesinlikle Katılıyorum	71	17,71
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların türban, laiklik karşıtlığının ve irticam sembolüdür ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 7,23'ü kesinlikle katılmıyorum, % 22,19'u katılmıyorum, % 25,19'u katılıyorum ve % 17,71'inin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 27,68'lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir.

Genel eğilim, türban, laiklik karşıtlığının ve irticam sembolü olduğu yönündedir. Benzeri bir soru 2003 ve 2007 yılında KONDA tarafından sorulmuştur. KONDA'nın 2003 yılındaki araştırmasına göre, türbanı laiklik karşıtlığının simgesi olarak görenler % 19,2'i iken görmeyenlerin oranı % 70'tir. 2007 yılında ise bu oran % 16,7'dir. Laiklik karşıtlığının simgesi olarak görmeyenlerin oranı da % 68,4'tür. Ayrıca başını örtmeyenlerin üçte biri (% 33,9), türbanı laiklik karşıtlığının simgesi olarak görmektedir (KONDA, 2007: 40-41). Her iki veri karşılaştırıldığı zaman karşımıza toplumun bakışı ile CHP'li seçmenin bakışının örtüşmediği ortaya çıkmaktadır.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre türban, laiklik karşıtlığının ve irticam sembolüdür ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkeklerin % 7 kesinlikle katılmıyorum, % 17,5 katılmıyorum, % 25 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 28,5 katılıyorum ve % 22 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

Kadınların ise % 7,5 kesinlikle katılmıyorum, % 26,9 katılmıyorum, % 30,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 21,9 katılıyorum ve % 13,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Ki-kare testine göre türban, laiklik karşıtlığının ve irticam sembolüdür ifadesi ile cinsiyet arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($p=0.027$).

Araştırmaya katılanların yaşa göre türban, laiklik karşıtlığının ve irticam sembolüdür ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; 18-24 yaşın % 12,3 kesinlikle katılmıyorum, % 10,5 katılmıyorum, % 36,8 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 24,6 katılıyorum ve % 15,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

25-34 yaşın % 11,2 kesinlikle katılmıyorum, % 23,8 katılmıyorum, % 17,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 25,9 katılıyorum ve % 21,7 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 35-44 yaşın % 6,6 kesinlikle katılmıyorum, % 28,6 katılmıyorum, % 27,5 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 23,1 katılıyorum ve % 14,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

45-54 yaşın % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 23,1 katılmıyorum, % 35,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 29,2 katılıyorum ve % 12,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; 55-64 yaşın % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 17,1 katılmıyorum, % 34,3 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 25,7 katılıyorum ve % 22,9 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri;

65 yaş ve üstünün ise % 0 kesinlikle katılmıyorum, % 20 katılmıyorum, % 50 ne katılmıyorum ne de katılıyorum % 10 katılıyorum ve % 20 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Ki-kare testine göre türban, laiklik karşıtlığının ve irticam sembolüdür ifadesi ile yaş değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($20p=.021$).

4.1.17. CHP ve İrtica

Türkiye'nin ve özellikle sol ve Kemalist seçmenin en önemli korkularından birisi, irticadır. CHP tabanının irtica hadisesine bakışını tespit edebilmek için, Türkiye'de hala irtica tehlikesi bulunmaktadır önermesi hakkında ne düşündüklerini sorduk. Verilen cevaplar ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 61: Türkiye’de hala irtica tehlikesi bulunmaktadır

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	6	1,50
Katılmıyorum	11	2,74
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	60	14,96
Katılıyorum	176	43,89
Kesinlikle Katılıyorum	148	36,91
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların Türkiye’de hala irtica tehlikesi bulunmaktadır ifadesinin verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 1,5 kesinlikle katılmıyorum, % 2,74 katılmıyorum, % 43,89 katılıyorum ve % 36,91’inin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 14,96’lık bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir.

Türkiye’de hala irtica tehlikesi bulunmaktadır ifadesi ile yakın anlama sahip olan bir önerme de “Türkiye’de laiklik tehdit altında mıdır?” TESEV’in araştırmasına laikliğin tehdit altında olduğunu düşünenlerin oranı %22’dir. Bu çalışmaya göre de, kendini laik kesime yakın görenler arasında laikliğin tehdit altında olduğu görüşü % 50 civarındadır. Seçmen düzeyinde CHP’liler arasında laikliği tehdit altında görenlerin oranı % 49’dur.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre Türkiye’de hala irtica tehlikesi bulunmaktadır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; Erkeklerin % 2 kesinlikle katılmıyorum, % 2 katılmıyorum, % 13 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 42,5 katılıyorum ve % 40,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri görülmüştür.

Kadınların ise %1 kesinlikle katılmıyorum, % 3,5 katılmıyorum, % 16,9 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 45,3 katılıyorum ve % 33,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Erkekler, kadınlara nispetle daha yüksek oranda irtica tehlikesini varlığına inanmaktadır.

4.1.18. CHP ve Muhafazakâr İnsanlarla İlişki

CHP, tarihi boyunca muhafazakar insanlarla gerilimli bir ilişkiye sahip olmuştur. Kendini modern, batılılaşmış ve uygar olarak gören CHP tabanının muhafazakâr insanlara bakışını ortaya koyabilmek için, CHP ile muhafazakârlar arasındaki ilişkiler daha çok geliştirilmelidir önermesini sorduk:

Tablo 62: CHP ile muhafazakârlar arasındaki ilişkiler daha çok geliştirilmelidir

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	16	3,99
Katılmıyorum	58	14,46
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	95	23,69
Katılıyorum	186	46,38
Kesinlikle Katılıyorum	46	11,47
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların CHP ile muhafazakârlar arasındaki ilişkiler daha çok geliştirilmelidir sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 3,99 kesinlikle katılmıyorum, % 14,46 katılmıyorum, % 46,38 katılıyorum ve % 11,47'sinin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 23,69'luk bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir.

CHP seçmenin eğilimi, CHP ile muhafazakâr kesim arasındaki ilişkinin geliştirilmesi yönündedir. Bu veriler de, son dönemde parti merkezi tarafından yapılan siyasi faaliyetlerin tabanda karşılık bulmaya başladığını göstermektedir. Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre CHP ile muhafazakârlar arasındaki ilişkiler daha çok geliştirilmelidir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkek seçmenin eğilimi kadınlara nispetle daha yüksektir.

4.1.19. CHP ve Diyanet İşleri Başkanlığı

3 Mart 1924 tarihinde ivedi bir biçimde kurulan Diyanet İşleri Reisliği, nerdeyse her dönem, tartışmaların odağında olmuştur. CHP'li seçmenin Diyanet İşleri Başkanlığı'na nasıl baktıklarını belirleyebilmek için birkaç önerme hakkında ne düşündüklerini sorduk. Bu önermelerden ilki, Diyanet İşleri Başkanlığı kaldırılmalıdır önermesidir. Verilen cevaplar ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 63: Diyanet İşleri Başkanlığı kaldırılmalıdır

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	23	5,74
Katılmıyorum	42	10,47
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	55	13,72
Katılıyorum	115	28,68
Kesinlikle Katılıyorum	166	41,40
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların Diyanet İşleri Başkanlığı kaldırılmalıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 5,74 kesinlikle katılmıyorum, % 10,47 katılmıyorum, % 28,68 katılıyorum ve % 41,4ünün de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 13,72'lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. CHP'li seçmenin eğilimi, Diyanet İşleri Başkanlığı kaldırılması yönündedir. Bu veri, Cumhuriyetin ilk döneminde kurulan DİB'in CHP'nin seküler seçmenini rahatsız etmeye başladığını göstermektedir.

Çarkoğlu ve Toprak'ın yapmış olduğu “Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset” başlıklı araştırmada, katılımcıların %81,7’si DİB’in kaldırılması gerektiğini ifade etmiştir. Yine parti düzeyinde DİB’in kaldırılmasını en yüksek oranda uygun bulan %10 ile CHP’dir (1999: 67). Dönemin İslamcı partisi olan Fazilet Partisi de CHP gibi ve yaklaşık aynı oranda DİB’in kaldırılması gerektiğini ifade etmiştir.

Son dönemde Şuayip Özdemir ve İsmail Arıcı tarafından yapılan Diyanet İşleri Başkanlığı’na yönelik Malatya örneği üzerinde bir çalışma yapılmıştır. Özdemir ve Arıcı tarafından yapılan “Alevilerin Diyanet İşleri Başkanlığına Yönelik Görüşleri (Malatya Örneği)” başlıklı çalışmada, katılımcıların Diyanet İşleri Başkanlığı’nın mevcut durumuna yönelik görüşlerini tespit edilmeye çalışılmıştır. “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın mevcut yapısına yönelik görüşünüz?” sorusuna katılımcıların % 57,5’si DİB’in bütün dini grupları temsil eder bir yapıda olması gerektiğini düşünmektedir. Katılımcıların % 22,2’si DİB’in özerk olmasını, % 5,3’ü ise mevcut haliyle devam etmesini, % 9,2’si de kaldırılmasını istemektedir (2013:2017).

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre Diyanet İşleri Başkanlığı kaldırılmalıdır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkeklerin % 3,5 kesinlikle katılmıyorum, % 11 katılmıyorum, % 14 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 22 katılıyorum ve % 49,5 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; kadınların ise % 8 kesinlikle katılmıyorum, % 10 katılmıyorum, % 13,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 35,3 katılıyorum ve % 33,3 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir. Kanaatimce, bu soruda cinsiyet çok belirleyici olmamış ve fark yaratmamıştır.

Diyanet ile ilgili tartışmanın bir boyutunu da diyanetin özerkliği tartışması oluşturmaktadır. Devletin en önemli kurumlarından biri olan DİB özerk bir kuruma

dönüştürülebilir mi? Bu bağlamda ikinci önermemiz; Diyanet, özerk bir kuruma dönüştürülmelidir. Bu ifadeye verilen cevaplar ve yorumlarımız aşağıdadır.

Tablo 64: Diyanet, özerk bir kuruma dönüştürülmelidir.

	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	17	4,24
Katılmıyorum	33	8,23
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	75	18,70
Katılıyorum	146	36,41
Kesinlikle Katılıyorum	130	32,42
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların Diyanet özerk bir kuruma dönüştürülmelidir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 4,24 kesinlikle katılmıyorum, % 8,23 katılmıyorum, % 36,41 katılıyorum ve % 32,42'sinin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 18,7'lik bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. Bu verilere göre, Diyanet özerk bir kuruma dönüştürülmelidir. Özellikle parti programlarında vurgulanan özerklik ve daha kapsayıcı bir kuruma dönüştürülmesi fikri tabanda karşılık bulmuştur. Taban ile tavan arasında belli bir birliktelik bulunmaktadır.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre, Diyanet özerk bir kuruma dönüştürülmelidir ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkeklerin % 2 kesinlikle katılmıyorum, % 8,5 katılmıyorum, % 18 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 37,5 katılıyorum ve % 34 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; kadınların ise % 6,5 kesinlikle katılmıyorum, % 8 katılmıyorum, % 19,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 35,3 katılıyorum ve % 30,8 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

DİB'in özerk bir kuruma dönüşmesi konusunda erkek seçmenin eğilimi kadınlara nispetle daha nettir. Kadınlar da DİB konusunda yeni bir politikaya ihtiyaç olduğunu kabul ediyor, fakat erkeklerin oranı biraz daha yüksektir.

Din politikası bağlamında en tartışılan kurumların başında DİB gelmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı konusunda yeni bir politikaya ihtiyaç vardır önermesi sıklıkla durulmaktadır. Biz de bu önermeyi CHP'li seçmene sorduk. Bu önermeye verilen cevaplar ve yorumlarımız aşağıdadır:

Tablo 65: Diyanet İşleri Başkanlığı konusunda yeni bir politikaya ihtiyaç vardır

	N	%
Kesinlikle Katılmıyorum	6	1,50
Katılmıyorum	15	3,74
Ne Katılmıyorum Ne de Katılıyorum	95	23,69
Katılıyorum	178	44,39
Kesinlikle Katılıyorum	107	26,68
Toplam	401	100,00

Araştırmaya katılanların Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) konusunda yeni bir politikaya ihtiyaç vardır sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde; % 1,5 kesinlikle katılmıyorum, % 3,74 katılmıyorum, % 44,39 katılıyorum ve % 26,68'inin de kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği, % 43,69'luk bir kesimin ise ne katılmıyorum ne de katılıyorum cevabını verdiği gözlemlenmektedir. Araştırmaya katılan CHP seçmeninin eğilimi, DİB konusunda yeni bir politikaya ihtiyaç vardır yönündedir.

Araştırmaya katılanların cinsiyetine göre DİB konusunda yeni bir politikaya ihtiyaç vardır ifadesine verdikleri cevaplar incelendiğinde; erkeklerin % 2 kesinlikle katılmıyorum, % 4,5 katılmıyorum, % 25 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 37,5 katılıyorum ve % 31 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri; kadınların ise % 1 kesinlikle katılmıyorum, % 3 katılmıyorum, % 22,4 ne katılmıyorum ne de katılıyorum, % 51,2 katılıyorum ve % 22,4 kesinlikle katılıyorum cevaplarını verdikleri gözlemlenmektedir.

CHP'li kadın seçmenler, DİB konusunda yeni bir politikaya ihtiyaç olduğunu düşünmektedir. Bu konuda kadın seçmen daha hassastır. Bunun nedeni, din konusunda kadın seçmenin daha hassas olması olabilir. Özellikle CHP'nin kadın seçmeninin seküler ve laik kimliği oldukça baskın ve belirleyicidir. Bunun yanı sıra, CHP'nin kemikleşmiş kadın seçmeni, din, inanç diyanet ve Başörtüsü konusunda katı veya baskıcı laikliği savunmaktadır. Kemikleşmiş seçmen için DİB'in varlığı laikliğe aykırıdır. DİB, Cumhuriyetin saç ayaklarından birisidir. DİB konusunda CHP seçmeni, cumhuriyetin Diyanet politikalarından uzaklaşmaya başlamıştır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Topluma rehberlik etmesi için kurulan CHP'nin din politikasını belirleyen temel ilke laiklik olmuştur. Her ne kadar ne olduğu veya nasıl anlaşılması gerektiği üzerinde kafa karışıklığı olsa da laiklik, Atatürk'ten günümüze kadar CHP'nin din politikalarını belirleyen temel ilke olma özelliğini korumaktadır.

Genel olarak laiklik, iki şekilde anlaşılmaktadır; bunlardan ilki, din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılması, dinin ve dindarların devlet baskısından korunmasıdır. İkinci anlamı ise din ve vicdan hürriyetinin tesis edilmesi anlamıdır. Kavram içinde bulunduğu coğrafyanın ve kültürün ruhuyla farklı anlamlar kazanmıştır.

Türkiye'de laiklik, din ile devlet işlerinin ayrılmasından öte dinin kontrol altında tutulmasını sağlayan ilke veya tutum anlamına gelmektedir. Oysa laiklik din ile devleti, siyaseti veya kiliseyi birbirinden ayırarak din ve vicdan hürriyetini tesis etmeyi hedeflemiştir. Devletin, farklı din ve inançlar karşısında tarafsız kalması, adalet ve eşitlik ilkesinin gereğidir. Devlet, bireylere dünyayı dinsel veya seküler bir biçimde tanıtmamalıdır. Devletin yapması gereken, inanç özgürlüğünün önünü açarak bireyin kendini inşa etmesinin yolunu kolaylaştırmak olmalıdır. Devlet, tüm inanç, din veya mezhepler karşısında tarafsızlığını korumalıdır. Aynı şekilde devlet, inançsızlık karşısında da tarafsız olmalıdır. Bu anlam çerçevesinde laiklik ile kontrol ilişkisi bağlamında sormuş olduğumuz soruya CHP seçmeninin yaklaşık %50'si laikliğin bir kontrol aygıtı olduğunu ifade etmiştir. Ancak bu sonuç, laikliğin din ve vicdan özgürlüğünü koruyan bir ilke olması özelliği ile çelişmektedir. Bu anlayış, laikliği baskıcı bir ideolojiye dönüştürmektedir.

Devleti kuran parti olan CHP'nin altı ilkesinden birisi olan laiklik, kabul edildiği yıldan günümüze kadar neredeyse hep tartışmaların odağında olmuştur. Kontrollü bir biçimde demokrasiye geçilmeye çalışıldığı farklı dönemler boyunca laikliğin işlevi, dini kontrol altında tutmak ve oluşturulmaya çalışılan milli dinin içeriğini ve sınırlarını tayin etmek olmuştur. İnönü döneminde din ile siyaset ilişkileri biraz daha kristalize olmuş ve laiklik, din ve vicdan hürriyetinden öte dindarlara yapılan baskının referansını oluşturmuştur. Milli Şef ve kurucu seçkinler tarafından, toplumu bir arada tutan ve insanlara anlam ve değerler sistemi sunan din, kontrol edilmeye ve yadsınmaya

çalışılmıştır. Bunun yanı sıra, İnönü döneminin din söylemini oluşturan temel parametrenin de din istismarı ve irtica söylemi olduğu belirtilmelidir. Bunun epistemik alt yapısını ise devri sabık da yaşanan hafıza oluşturmuştur. Siyasal katılımın neredeyse yok olduğu İnönü döneminde laiklik, sert bir ideolojiye, laisizme dönüşmüştür. Bunun anlamı, devletin inançlar ve dinler karşısında tarafsızlığını kaybetmesidir. Bundan dolayı Tek Parti döneminde devlet, bireylerin hayatı dizayn etmeye çalışan modern bir aygıt dönüşmüştü.

1945 yılından sonra, din politikasında ve laiklik anlayışında değişim yaşanmaya başlamıştır. Yükselen komünizm tehlikesi, din konusunda cehaletin artması, çok partili siyasi hayata geçiş, demokratik dünya içinde var olma isteği ve yeşil kuşak projesi gibi içsel ve dışsal faktörler laiklik politikasında yumuşamaya neden olmuştur. Tüm bu ve bunun gibi nedenlerden dolayı CHP, 1947 yılında gerçekleştirmiş olduğu 7. Olağanüstü Kurultay'da laiklik politikasında yumuşama kararı almıştır.

Özellikle İsmet İnönü'lü Tek Parti döneminde din; irtica veya din istismarı ile neredeyse aynı düzlemde kullanılmış, dini olan her şey irticain varlığının göstergesi olarak kabul edilmiştir. Ancak çok partili siyasi hayata geçiş ve seçim gerçeği, halkın değerlerine ve dini olanı hoş görmeyi zorunlu hale getirmiştir.

Milli Şef'ten sonra partinin başına geçen Ecevit, dini değerlere saygılı bir laiklik yana bir politika izlemiştir. Ancak kendi başlangıç döneminde Ecevit'in klasik CHP'li reflekslere sahip olduğu da belirtilmelidir. Cumhuriyet rejiminin Aşıl topuğu olarak gördüğü laiklik politikasından zamanla din ve inançlara saygılı bir laiklik politikasına doğru evrilen Ecevit, CHP tarihinde farklı bir değere sahip olmuştur. CHP'yi devletin partisinden halkın partisine dönüştürmüş, partinin politikasını dinsel kavram ve söylemlerle sentezlenmiştir. Partinin politik söyleminde yapmış olduğu bu değişim, İnönücü vekiller tarafından eleştirilmiş olmasına rağmen Ecevitli CHP, hem halka biraz daha yakınlaşmış hem de ideolojik bagajını esnetebilmiştir. Ecevit, partisini ideolojik siyasetten toplumsal ve ekonomik sorunlar merkezli hizmet siyasetine doğru yaklaştırmıştır.

Özellikle İnönü döneminde vurgulanması gereken bir diğer husus da irticadır. Türk siyasetinin en kullanışlı kavramlarından birisi olan irtica, CHP'nin din söyleminde önemli bir ağırlığa sahiptir. Türk siyasetini dizayn etmek veya siyaset mühendisliği

yapmak isteyenler, sıklıkla, irtica veya din istismarı söylemine müracaat etmişlerdir. İrtica, mürteci veya gericilik olgusu, çok partili siyasi dönem ile birlikte muhalefeti susturmak için sıklıkla kullanılmıştır. Ancak Demokrat Parti döneminde CHP, din istismarı yapmaya da başlamıştır. Muhafazakar kesimle sancılı bir ilişkiye sahip olan CHP, bu kesimin siyasal desteğini alabilmek için dinsel kavramlara müracaat etmiştir.

CHP, dinsel kavramlar üzerinden siyasi rant elde etmeye çalışmıştır. Parti mitinginde çarşafı kadına rozet takılması, Ramazan ayında iftar programlarının düzenlenmesi, dini grupların ve Kuran Kurslarının ziyaret edilmesi bu anlam çerçevesinde değerlendirilebilir. Ancak bu tutum değişikliği, hem CHP'li hem de genel seçmen nazarında sahici bulunmamaktadır. Kısacası, her dönemde irtica söylemine müracaat eden CHP, özellikle çok partili hayat ile beraber, dini istismar etmeye başlamıştır. CHP, din istismarı söylemine atıf yaparak dini suiistimal yapmıştır. Anket verilerine göre, CHP'li seçmen de kendi partilerinin bazen din istismarı yaptığını ifade etmiştir.

Ecevit'ten sonra CHP'nin başına geçen Deniz Baykal, ise partinin dini ve politik söylemini devletçi bir merkeze oturtmuştur. 1990'lı yılların iç ve dış konjonktürü, Baykal'ı ve CHP'yi halkın talep ve beklentilerini parlamentoya taşıyan bir parti yapmaktan öte rejimi kollama misyonunu üstelenen bir partiye dönüştürmüştür. Baykal ve CHP'nin din söyleminin ana omurgasını; din istismarı, irtica, şeriat kaygısı, türban, teokratik devlet gibi dinsel kavramlar düzeneği oluşturmuştur.

Bunun yanı sıra, 1990'lı yıllarda yaşanan içsel gerilimler, kendini Kemalist veya Atatürkçü olarak tanımlayan aydınların öldürülmesi, 28 Şubat süreci ve muhafazakâr demokrat AK Parti'nin başarısı Baykallı CHP'nin din söyleminin fay hatlarını oluşturmuştur. Doksanlı yıllarda iyice kristalize hale gelen Türk-Kürt, Sünni-Alevi, laik-şeriatçı ayrımına dayalı kutuplaşma, CHP'nin özgürlükçü bir din politikası geliştirmesine engel olmuştur.

CHP'nin mevcut lideri Kemal Kılıçdaroğlu ise kendi partisinin siyaset yapma biçimini değiştirmeye çalışmaktadır. İdeolojik siyasetten öte, Türkiye'nin güncel ve ekonomik sorunlarına odaklanan Kılıçdaroğlu, Baykal'a nispetle oldukça özgürlükçü bir siyasal kompozisyona sahiptir. Başörtüsü, irtica veya şeriat tehlikesi gibi argümanları muhalefet etme reçetesinin dışına iten Kılıçdaroğlu, ekonomik ve toplumsal sorunlara odaklanan bir siyasallık içindedir. Kılıçdaroğlu dönemi CHP'sinin din ve laiklik

söylemi, din ve vicdan hürriyeti merkezlidir. Ancak CHP, bir bütünlük veya arılığa henüz sahip görünmemektedir.

Bu çalışma, anlaşılacağı üzere iki bölümden oluşmuştur. Bunlardan ilki, deskriptif bir metodoloji ile yazmış olduğumuz ve Atatürk'ten başlayarak Kılıçdaroğlu dönemine kadar devam eden tarihsel bölümdür. Bu bölümde partinin din politikalarını veya söylemlerini, hem liderlerin konuşma ve açıklamalarından hem de parti programlarından yakalamaya çalıştık. Bu metinler, kutsallaşan veya dogmatikleşen laikliğin CHP'deki izdüşümleri mesabesinde. Ancak bu ifadeden laiklik politikasında herhangi bir değişimin olmadığı da anlaşılmalıdır. Dönemsel ve konjonktürel olarak laiklik belli bir süreklilik içinde değişmektedir.

Sonraki bölümde ise CHP'li seçmenin din anlayışını anket verileri ışığında ortaya koymaya çalıştım. Elli beş sorudan oluşan anketimiz ile CHP seçmeninin din anlayışını yorumlamaya çalıştık. Anketimizde laiklikten, din istismarına; din ve vicdan özgürlüğünden dindarlara baskıya kadar pek çok soru bulunmaktadır. Anket sonuçları bağlamında ortaya çıkan genel sonuç şudur; CHP'nin laiklik hassasiyeti değişmekle beraber sürekliliğini korumaktadır.

CHP'li seçmen yüksek oranda laiklikten din ve vicdan hürriyetinin korunmasını anlamaktadır. Bu bağlamda azınlıkların ve Alevilerin sorunlarına karşı oldukça hassasiyet gösteren CHP'li seçmen, muhafazakâr kesimin talep ve beklentilerinde aynı inceliği göstermemektedir. Alevilere baskı yapıldığını düşünen seçmen, başörtüsünü din ve vicdan hürriyeti kapsamında değerlendirmemektedir. Laiklikten din ve inanç özgürlüğünü anlayan seçmen, aynı özgürlük hakkını muhafazakar kesime tanımamaktadır. Derin bir çelişkiyi içinde yaşayan seçmen, tarafsız veya adil bir devletten öte batılı yaşam biçimini benimseyen, laikleri ve modernlerini koruyup kollayan bir devlet tasavvuruna da sahiptir. CHP'li seçmen muhafazakar veya dindarlara karşı, katı, baskıcı ve dondurulmuş bir laiklik anlayışını benimsemektedir.

Modernleşmeyi, Batılı devletler seviyesine ulaşmayı, uygarlaşmayı ulusal bir misyon olarak kabul eden iktidar seçkinleri laikliği de dondurulmuş kalıplar içinden anlamış ve hayata uyarlamaya çalışmıştır. Kuruluş döneminin laikliğini donduran ve bir türlü güncelleyemeyen CHP yönetimi ve seçmen tabanı, dünyanın laiklik ve din konusunda geldiği aşamanın yeterince farkında değildir. Anglo-Sakson dünyadaki din-devlet

ilişkilerini göz ardı eden seçkinler, karikatürize edilmiş Fransız laikliğini, özellikle kuruluş döneminde, topluma giydirmeye çalışmıştır. Son dönemde laiklik veya irtica tartışmaları gündemden düşse de laiklik, CHP’li seçmen nazarında bir dünya görüşü, bir hayat felsefesidir.

CHP’nin din politikasının bir ayağını da Diyanet İşleri Başkanlığı’nın konumu oluşturmaktadır. Cumhuriyetin ilanıyla beraber ivedilikle kurulan Diyanet İşleri Reisliği, aydın din adamı yetiştirme ve dini kontrol altında tutma misyonuna sahiptir. Ancak laik bir devletin çatışı altında ve devlet aygıtının bir parçası olan DİB, yeni dönemde tartışmaların odağında yer almaktadır. Hem aydın din adamı yetiştirmek, hem de devri sabıkı temsil eden dinin kontrol altında tutulmasını sağlamak misyonunu taşıyan Diyanet’in devlet tarafından finanse edilmesi tartışmaların fitilini ateşlemektedir. Özellikle Alevi nüfus, Diyanetin varlığından veya sadece Sünnilere hizmet vermesinden rahatsızdır.

Oysa devletin dini faaliyetlere sponsor olması, maddi destek vermesi Türkiye’ye özgü değildir. Neredeyse bir norm gibidir. Din ve devlet işlerinin tamamen ayrılması gerçekliği oldukça müstesnadır. ABD, en önemli ve hatta tek örnek gibidir. Batı demokrasileri de dahil olmak üzere, neredeyse tüm devletler, dinin regüle edilmesinden yana bir tutum içerisindedir.

Bazı Batı ülkelerinin resmî kiliseleri vardır. Avrupa’da birçok ülkede kamu fonları, dini hizmetleri finanse eder. Örneğin, dışlayıcı laikliğin kalesi sayılan Fransa’da Katolik okulların %80’i devlet fonları tarafından desteklenir. İngiltere gibi ülkelerde ise devlet, direkt olarak resmi kiliseyi finanse eder. Dünyada yüzden fazla ülkede, dini faaliyetlerin izlenmesinden sorumlu devlet kurumları vardır. Oysa CHP’li seçmen, Diyanetin kaldırılması veya özerk olması gerektiğini düşünmektedir.

Tezimizin çarpıcı sonuçlarından birisi, CHP’li seçmenin kamusal alana dair görüşleridir. Seçmen kamusal alanı, devletin alanı olarak görmekte ve kamusal alanda dinin var olmasını istememektedir. Oysa kamusal alan, bireyin kendini ve inançlarını özgürce ve şeffaf bir biçimde ifade edebildiği bir alandır. Kamusal alan, herkesin farklı kimlik ve inancıyla girebildiği bir alandır; herkese açıktır. CHP ve CHP seçmeni, yanlış bir biçimde, kamusal alanı devletin ve siyasetin alanı olarak anlamlandırmakta ve bu alanda dini ve dinsel olanın var olmasını laikliğe aykırı bulmaktadır. Bunun nedeni;

modern, batılı, uygar bir kamusal alan inşa etmeyi hedefleyen cumhuriyet ve seçkinleri için, kamusal alanda var olmanın meşru şartının, modern olmak olmasıdır.

Tezimizin dördüncü bölümünü oluşturan CHP’li seçmenin CHP’nin din politikasına bakışı başlıklı kısım anket verilerine ve yorumlanmasına dayanmaktadır. Burada bulgu ve yorumlarımızdan bazılarını paylaşacağız

CHP’li seçmenin %8’ininden fazlası devletin din hizmetlerinden elini çekmesi gerektiği kanaatini taşımaktadır. Bu yönelim, laiklik sorularına verilen cevaplarla da uyumludur. Laiklik ile din özgürlüğü arasında belli bir korelasyonun bulunduğunu da ifade edelim.

İkinci sonuç; CHP’nin seçmen tabanının önemli bir parçasını Aleviler oluşturmaktadır. CHP’li seçmen de Türkiye’de Alevilerin bazı konularda sıkıntı yaşadığını ve bunun din ve vicdan özgürlüğüne aykırı olduğunu düşünmektedir (%80). Bunun yanı sıra, Türkiye’de gayri Müslimlerin din özgürlüklerini tam olarak kullanamadığı eğilimi de bulunmaktadır(%70). CHP’li seçmen Alevilerin ve gayri Müslimlerin sorunları bağlamında özgürlükçü bir din politikasından yanadır. Ancak bu bakış, Sünni Müslümanları kapsamamaktadır.

Üçüncü sonuç, Deniz Baykal’ın torunuyla beraber bayram namazına gitmesi, CHP’nin dine saygılı olduğunu göstermez; aksine din istismarıdır. % 52 oranında bir seçmen bunu eylemi dine saygı kapsamında değerlendirmemektedir. Bu bağlamda muhafazakar kesime açılma siyasetinin CHP seçmeni nazarında karşılık bulması zor görünmektedir.

Dördüncü sonuç, din politikalarında en başarılı dönem Kılıçdaroğlu dönemidir ifadesine verilen cevaplar incelendiğinde; yaklaşık % 20’lik bir kesim Kılıçdaroğlu dönemini başarısız bulmaktadır. Bu bağlamda Kılıçdaroğlu döneminde yaşanan değişim, seçmen tabanında karşılık bulmuştur denebilir. Ancak bu değişime karşı nötr veya kararsız olan, ikna edilmeyi bekleyen %20’lik bir kesim de bulunmaktadır.

Beşinci sonuç; tarikat ve cemaatlerle ilgilidir. Kılıçdaroğlu döneminde tarikat ve cemaatlere karşı daha yumuşak bir politika izlenmeye başlanmıştır. Kılıçdaroğlu döneminde tarikat ve cemaatlere karşı daha yumuşak bir politika izlenmesi, parti tabanında destek bulmuştur. Ortalama her iki CHP’liden birisi, bu politik tutum değişikliğine destek vermektedir. Burada dikkat çeken husus, kadın seçmenin tavrıdır. Erkeklerle nispetle kadınlar tarikat-cemaat ilişkisinde partisine daha az destek

vermektedir. Kadınların modernleşme ve CHP'nin rehberlik misyonunun taşıyıcı öznesi olma gibi vasıfları bu değişime bakışta etkili olmuş olabilir.

Altıncı sonuç, son yıllarda CHP'nin düzenlediği iftar yemeklerine CHP'li seçmenin %17'si karşı, %30'u da kararsızdır. Bunun anlamı, CHP'li kemikleşmiş seçmen bu tür dinsel eylemlere şüphe ile yaklaşmakta ve henüz yeterince destek vermemektedir.

Yedinci sonuç, CHP'nin din suiistimali yapıp yapmadığı ile ilgilidir. Cevaplar incelendiğinde; % 31 oranında seçmenin eğilimi, CHP'nin de din suiistimali yapabileceği yönündendir. Ayrıca % 25,94'lük bir kesim ise kararsızdır.

Sekizinci sonuç, parti mitinginde çarşafly bir kadına parti rozeti takmak meselesi ile ilgilidir. Bu konudaki genel eğilim, bu eylemin dini siyasete alet etmek olduğu yönündedir. Kuruluşundan itibaren dinin siyasete alet edilmesine karşı çıkan CHP'nin seçmeni, parti mitinginde çarşafly bir kadına parti rozeti takmayı dini, siyasete alet etmek olarak değerlendirmektedir. Bu verilerden anlaşılacağı gibi, özellikle Baykal döneminde yapılan bu tür eylemler, parti tabanı tarafından yeterince desteklenmemektedir. Yaklaşık %55 oranında bir seçmen bu politikaya destek vermemektedir.

Dokuzuncu sonuç, dini gruplarla ilgilidir. CHP, dini grup gerçeğini kabul etmelidir ifadesine verilen cevaplar incelendiğinde; % 36'lık bir seçmen dini grup gerçeğine karşıyken % 26'sı da kararsızdır. Bu sonuç ışığında CHP'li seçmenin, dini grup gerçeği konusunda tam bir mutabakata varamadığı görülmektedir. Oysa dini grupların varlığını reddeden, ulusal kimlik ve vatandaşlık bağını ön plana çıkaran CHP yönetimi, son dönemde dini grupların varlığını kabul eden bir politika izlemektedir. Seçmen, CHP'nin son dönemde izlemiş olduğu politika ile tam mutabakat içinde değildir. Görülen o ki, değişen politik tavır, yeterince karşılık bulmamıştır. Bunun yanı sıra, %70 oranında bir seçmen de dini grupları zararlı bulmaktadır. Türkiye gibi dini grupların çok olduğu bir ülkede yapılması gereken, din grupları görmezden gelmek ve yok saymaktan öte onları anlamaya çalışmak olmalıdır.

Onuncu sonuç, dini sembollerin kamusal alanda yer alıp-almaması ile ilgilidir. Dini semboller kamusal alanda yer almamalıdır önermesi, CHP seçmeninin neredeyse % 75'i tarafından destek görmektedir. Kamusal alanda dinin yok sayılması gibi baskıcı bir

söylem, CHP’li seçmen tarafından desteklenmektedir. Bu çerçevede CHP’li seçmenin eğilimi, yaklaşık %55 gibi bir oran ile kamusal alanda başörtüsünün yasak olması yönündedir. Bununla beraber, başörtüsü ile parlamentoya katılma konusunda CHP’li seçmenin genel eğilimi, milletvekilinin başörtüsü ile Meclise gelmesinin laikliğe aykırı olduğu yönündedir (%55). Bu sonuç, aynı zamanda başörtüsü yasağının kalkmasına örtülü destek veren Kılıçdaroğlu’nun din politikalarının da yeterinde desteklenmediği anlamına gelir. Kılıçdaroğlu ve parti yönetimi, seçmen tabanını ikna etmek için yeni bir politik söylem geliştirmek zorundadır. Aksi takdirde özgürlükçü CHP veya ‘Yeni CHP’ sadece popülist bir söylem olarak kalacaktır.

On birinci sonuç; CHP’nin değişik dönemlerdeki çarşaf, başörtüsü, Kuran Kursu açılımları ile ilişkilidir. Bu açılımlar, CHP’li seçmen nazarında başarısız görülmektedir. Yaklaşık %30 seçmen bu açılıma karşı iken %40 oranında bir seçmen de kararsızdır. Buradan hareketle şu da söylenebilir; CHP’li seçmen çarşaf, başörtüsü, Kuran Kursu gibi dinsel konulardaki hassasiyetini hala korumaktadır. Özellikle CHP’li seçmenin önemli bir kısmı tarafından başörtüsü ve çarşaf hala irticacının ve gericiliğin sembolü olarak değerlendirilmektedir (%55).

On ikinci sonuç; DİB ile ilgilidir. CHP’li seçmene göre, Diyanet İşleri Başkanlığı kaldırılmalı (%68) veya özerk bir kuruma dönüştürülmelidir (%78). Cumhuriyetin ilk döneminde kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı’nın varlığı, CHP’nin seküler, Atatürkçü ve sosyal demokrat seçmenini rahatsız etmektedir. DİB’in kaldırılması veya özerk bir kuruma dönüştürülmesi gerektiği yönündeki bu eğilim, devletin din hizmetlerinden elini çekmesi gerektiği kanaati ile de uyumludur.

On üçüncü sonuç; cemevlerine ibadethane statüsü verilip-verilmemesi ile ilgilidir. CHP seçmeninin genel eğilimi, cemevlerine ibadethane statüsü verilmesi gerektiği yönündedir (%90). Diyanet konusunda yeni bir politikaya ihtiyaç olduğunu vurgulayan seçmen, Cemevlerine de ibadethane statüsü verilmesi gerektiğini düşünmektedir.

CHP’nin din politikaları, değişme ve süreklilik doğrultusunda devam etmektedir. Tarihin bazı dönemlerden değişim gösteren din politikası, aynı zamanda tarihsel sürekliliği de korumaya çalışmaktadır. Belli bir ideolojik duruşu temsil eden CHP, son dönemde toplumsal ve ekonomik sorunlar merkezli bir politika üretmeye çalışmaktadır. Bu siyasal değişim, parti tabanında yeterince karşılık bulmamıştır. Bazı

konularda özgürlükçü bir laiklik anlayışını savunan CHP, başörtüsü veya çarşaf gibi konularda baskıcı bir tutuma savrulabilmektedir. Sonuç olarak, belli bir bütünlükten uzak olan CHP'nin din politikaları, parti tabanında da tartışılmaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- ADAMS, Arlin M, EMMERICH, Charles J.(1990), *Din Ve Özgürlük*, Kızılelma Yayıncılık, İstanbul.
- AKAR, Atilla (2002), *Öteki DSP*, Metis Yayınları, İstanbul.
- AKYOL, Taha (2008), *Hangi Atatürk*, Doğan Kitap, İstanbul.
- AKTAY, Yasin (2003), *Amerika’da Din Devlet İlişkileri ve Dini Cemaatlerin Etkisi, Din ve Devlet İlişkileri Farklı Modeller, Konseptler ve Tecrübeler*, Ankara, Konrad Adenauer Vakfı Yayını.
- AKKIR, Ramazan (2014), *Türkiye’de Muhafazakârlık*, Kutup Yıldızı Yayınları, İstanbul.
- AKŞİN, Sina (1983), “CHP'nin Siyasal, Toplumsal ve İdeolojik Kökenleri”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C: 8, İletişim Yayınları, İstanbul.
- AKANDERE, Osman (1998), *Milli Şef Dönemi*, İz Yayıncılık, İstanbul.
- ALTINTAŞ, Ramazan (2005), *Din ve Sekülerleşme*, Pınar Yayınları, İstanbul.
- ALBAYRAK, Sadık (1989), *Türk Siyasetinde MSP Olayı*, Araştırma Yayınları, İstanbul.
- ALBAYRAK, Sadık (1980), *Türkiye’de Din Kavgası*, Medrese Yayınevi, İstanbul.
- AYKAÇ, Kemal (1986), *Din Hakkında Konuşmalar*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- ANTES, Peter (2003), “Fransa’da Sekülerizm ve Laiklik”, *Din ve Devlet İlişkileri Farklı Modeller, Konseptler ve Tecrübeler*, Ankara, Konrad Adenauer Vakfı Yayını.
- ARABACI, Fazlı (2003), “AB Ülkelerinde Din Devlet İlişkileri ve Türkiye”, *AB Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Ufuk Yayınları, İstanbul.
- ARENDRT Hannah (2003), *İnsanlık Durumu*, Çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal (1969), *Nutuk II*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal(1961), *Atatürk’ün Söylev Ve Demeçleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, c. I, Ankara.

- ATATÜRK, Mustafa Kemal(1959), *Atatürk'ün Söylev Ve Demeçleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, c. II. Ankara.
- AKSOY, Murat (2005), *Başörtüsü-Türban Batılılaşma-Modernleşme*, Laiklik ve Örtünme, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- ALTUĞ, Kurtul (2001), *Umudun Tükenişinde Son Perde*, Ümit Yayıncılık, Ankara.
- AK GÜNLERE (1973), CHP Yayınları, Ajans Türk Matbaacılık Sanayi, Ankara
- AYATA, Ayşe Güneş (2010), *CHP: Örgüt ve İdeoloji*, Gündoğan Yayınları, İstanbul.
- AYDIN, Mustafa (2005), “Kamusal Alan ve Siyaset”, Edit: EDAM, *Sivil Bir Kamusal Alan*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- ALTUNOĞLU, Mustafa (2014), *Geçmişin Yüküyle Yenilik Arayışı*, SETA, İstanbul.
- ASAD Talad (2003), *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*, California: Stanford University Press
- ARON, Reymond, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Çev. Korkmaz Alemdar, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- ARCAYÜREK, Cüneyt (2006), *Bir Özgürlük Tutkunu Bülent Ecevit*, Detay Yayıncılık, İstanbul.
- AHMAD, Feroz, AHMAD, Bedia Turgay(1976), *Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, Bilgi Yayınevi, İstanbul
- AHMAD, Feroz (2012), *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, Ankara.
- ALİ, Kılıç (1955), *Atatürk’ün Hususiyetleri*, Sel Yayınları, İstanbul.
- AYHAN, Halis(2000),“İlahiyat Fakültesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: 22, s. 70-72 TDV Yayınları, İstanbul.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya (2000), *İkinci Adam*, Remzi Yayınları, İstanbul
- AYDIN, Suavi(2000), *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Gündoğan Yayınları, İstanbul.
- AZAK, Umut (2010), *İslam and Secularizm in Turkey*, I.B.Tauris, London.
- BAUBEROT, Jean (2003), “Fransa: ‘Laik Cumhuriyet’”, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, der. Jean Baubérot, Ufuk Kitapları, İstanbul.
- BAUBEROT, Jean (2009), *Laiklik-Tutku ile Akıl Arasında 1905-2005*, çev. Alev Er, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- BAŞGİL Ali Fuat (2003), *Din ve Laiklik*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul
- BAYKAL, Deniz ve CEM, İsmail (1992), *Yeni Sol*, Cem Yayınları, İstanbul.

- BAYKAL, Deniz (1998), “Cumhuriyet, Demokrasi ve Laiklik”, *Cumhuriyet Demokrasi Laiklik Panel Kitabı*, CHP Yayınları, Ankara.
- BARUTÇU, Faik, Ahmet (1977), *Siyasi Anılar*, Milliyet Yayınları, İstanbul.
- BERGER, Peter (2005), *Kutsal Şemsiye*, Rağbet Yayınları, İstanbul.
- BERGER, Peter (1993), *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev: Ali Coşkun, İnsan Yayınları, İstanbul.
- BEKTAŞ, Arsev (1993), *Demokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi: CHP ve AP (1961-1980)*, Bağlam, İstanbul.
- BERKES, Niyazi (1978), *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul
- BİLA, Hikmet (1987), *Sosyal Demokrat Süreç İçerisinde CHP ve Sonrası*, Milliyet Yayınları, Ankara.
- BİLA, Hikmet (1999), *CHP 1919-1999*, Doğan Kitap, İstanbul.
- BİLA, Fikret (2001), *Phoenix: Ecevit’in Yeniden Doğuşu*, Doğan Kitap, İstanbul.
- BOLAY, Süleyman Hayri ve TÜRKÖNE, Mümtazer (1995), *Din Eğitimi Raporu*, Ankara Merkez İmam Hatip Lisesi Öğrencileri ve Mezunları Vakfı, Ankara.
- BOZKURT, Veysel (2000), *Püritanizmden Hedonizme Yeni Çalışma Etiği*, Alesta Yayınları, Bursa.
- BOZKURT, Celal (1969), *CHP’nin İç Yüzü: Siyaset Tarihimize CHP*, İstanbul
- BORA, Tanıl(1998), *Türk Sağının Üç Hali*, Birikim Yayınları, İstanbul.
- CATTO, Rebecca, DAVIE Grace (2008), *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Devlet İlişkileri: İngiltere*, Edit: Ali Köse, Talip Küçükcan, İSAM Yayınları, İstanbul.
- CAMPENHAUSEN, Axel Frhr. Von (2003), “Almanya’da Devlet ve Kilise”, *Din Devlet ilişkileri, Farklı Modeller, Konseptler ve Tecrübeler*, Ankara, Konrad Adenauer Vakfı Yayını.
- CINGI, Aydın (2010), “Sosyal Demokratlaşmaktaki Bir Parti: CHP”, *Avrupa’da Sosyal Demokrasinin Bugünü ve Geleceği*, Friedrich-Ebert-Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği Yayınları, İstanbul.
- CİHAN, Ali Rıza(1992), *İsmet İnönü’nün TBMM’deki Konuşmaları 1920-1973*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara.
- Cumhuriyet Halk Partisi On Beşinci Yıl Kitabı(1938), Cumhuriyet Matbaası, İstanbul.
- Cumhuriyet Halk Partisi Programı (1976), Ajans Türk Matbaacılık Sanayi, Ankara.
- Cumhuriyet Halk Partisi Programı: Yeni Hedefler Yeni Türkiye(2004), Ankara.

- Cumhuriyet Halk Partisi Söz Veriyor (1965), Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara.
- Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Milli Eğitim Bakanlarının Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri I, 1946, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1946
- Cumhuriyet Partisi Büyük Kurultayının Fevkalade Toplantısı, 26.12.1938
- C.H.P. Millet Hizmetinde 40 Yıl (1963), Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara.
- C.H.P. Programı (1935), Ulus Basımevi, Ankara.
- CHP'nin Yedinci Büyük Kurultay Tutanağı(1948), Ankara.
- CHP Programı (1969), Ulusal Basımevi, Ankara
- CHF Programı (1931), Bul-Devlet Matbaası, Ankara.
- CHP Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları(1931), Devlet Matbaası, İstanbul.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, (1927) Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Program Projesi(1931), Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara.
- Cumhuriyet Partisi Büyük Kurultayının Fevkalade Toplantısı, 26.12.1938.
- C.H.F. Nizamnamesi ve Programı (1931), TBMM Matbaası, Ankara
- CHP Programı (1935), Ulus Basımevi, Ankara
- CHP Tarihi(2002), CHP Yayınları, Ankara.
- CHP 10. Kurultayı Parti Meclisi Raporu(1970), CHP Yayınları, Ankara, 1970
- Cumhuriyet Halk Partisi Söz veriyor (1965), Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi (1923), Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi(1927), Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara.
- COŞKUN, Ali, (2005), *Sosyal Değişme ve Dinî Normlar*, Dem Yayınları, İstanbul.
- CONOLLY, William Eugene (1995), *Kimlik ve Farklılık*, çev: Ferma Lekesizalın, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- CÜNDİOĞLU, Dücan (1998), *Türkçe Kuran ve Cumhuriyet İdeolojisi*, Kitapevi Yayınları, İstanbul.
- ÇAĞAPTAY, Soner (2009) "Otuzlarda Türk Milliyetçiliğinde İrk, Dil ve Etnisite"; *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: 4*, İletişim Yayınları, İstanbul.

- ÇAĞAPTAY, Soner (2009), *Türkiye’de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul
- ÇAHA, Ömer (2008), *Bitmeyen Beraberlik Modern Dünyada Din ve Devlet*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- ÇAVDAR, Tevfik (1999), *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi*, İmge, Ankara
- ÇAVDAR, Tevfik(1983), “Demokrat Parti”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C: 8, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÇARKOĞLU, Ali ve Toprak, Binnaz (2000), *Türkiye’de Din Toplum ve Siyaset*, TESEV Yayınları, İstanbul.
- ÇARKOĞLU, Ali ve Toprak, Binnaz (2006), *Değişen Türkiye’de Din Toplum ve Siyaset*, TESEV Yayınları, İstanbul.
- ÇALMUK, Fehmi (2002), *Aydınların Gözüyle CHP ve Anadolu Solu*, Kim Yayınları, Ankara, 2002
- ÇİĞDEM, Ahmet (2001), *Taşra Epiği*, Birikim Yayınları İstanbul.
- ÇİĞDEM, Ahmet (2004), “Kamusal Alan, Kamusal Din ve Kamusal Akıl”, Edit: Meral Özbek, *Kamusal Alan*, Hil Yayınları, İstanbul.
- DAVİE, Grace(2006), “Din Sosyolojisi: Gelişimi ve Teorik Çalışmalar”, *Din Sosyolojisi, Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, Edit: B. Solmaz, İ. Çapçioğlu, Çizgi Kitabevi, Konya.
- DAVİSON, Andrew (2002), *Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- DEMİRHAN, Ahmet (2010), *Kamusal Alan Ve Başörtüsü*, SDE Analiz.
- Demokratikleşme ve İnsan Hakları (199), CHP Yayınları, Ankara.
- DEMİREL, Ahmet (1985), “Atatürk Döneminde Kemalizm”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c: 13, ss:66-770, İletişim Yayınları, İstanbul.
- DUVERGER, Maurice (1976), *Siyasi Partiler*, Bilgi Yayınları, İstanbul.
- DAVER, Bülent (1968), *Siyasal Bilime Giriş*, Ankara Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Demokrat Parti Programı, Ankara, 1946.
- DİKEÇLİGİL, Beylü(2002), *Sosyolojide Metodolojik Farklılaşma ve Metotlar Arası İşbirliği, Yeni Sosyolojik Arayışlar-Dünyada ve Türkiye’de Farklılaşma-Çatışma Bütünleşme- II*, Sosyoloji Derneği Yayını, Ankara.

- Türkiye’de Dini Hayat Araştırması(2014), Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara
- DOĞAN, Mehmet (1996), *Türkçe Sözlük*, Bahar Yayınları, İstanbul
- DUMAN, Fatih (2003), “Din ve Siyaset”, *Siyaset*, edit. Mümtaz’er Türköne, Lotus Yayınları, ss. 523-559, Ankara.
- DURŞUN, Davut(1995),“Giriş”, *Türkiye’de İslam ve Laiklik*, İnsan Yayınları, İstanbul
- DURŞUN, Tuncay (2002), *Tek Parti Dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi Kurultayları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- DUMONT, Paul (1999). “Kemalist İdeolojinin Kökenleri”, *Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşmesi*, Ed. Jacop M. Landau, Çev. Meral Alakuş, Sarmal, İstanbul.
- ERDEMİR, Sebahat (1956), *Muhalefette İsmet İnönü 1950-1956*, Sıralar Matbaası, İstanbul.
- ERDOĞAN, Mustafa (2000), *Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji*, Liberte Yayınları, Ankara
- ERTİT, Volkan (2014), *Sekülerleşme*, Liberte Yayınları, Ankara.
- ETE, Hatem(2010), *CHP’deki Değişim*, SETA Analiz, Ankara
- ECEVİT, Bülent (1973), *Atatürk ve Devrimcilik*, Tekin Yayınevi, Ankara.
- EKŞİ, Oktay (2011), *Kemal Kılıçdaroğlu: Türkiye’ye Sözüm Var*, Literatür Yayınları, İstanbul.
- FEROZE, Muhammed R. (1995), “Laiklikte Aşırılık ve İlimlilik”, *Türkiye’de İslam Ve Laiklik*, der: Davut Dursun, İnsan Yayınları, İstanbul.
- FOUCAULT, Michel (2000), *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- FRASER, Nancy (2004), “Kamusal Alanı Yeniden Düşünmek: Gerçekte Varolan Demokrasinin Eleştirisine Bir Katkı”, Edit: Meral Özbek, *Kamusal Alan*, Hil Yayınları, İstanbul.
- FULLER, Robert (2001), *Spiritual, But Not Religious: Understanding Unchurched America*, Oxford University Press, New York
- GERGER, Mehmet Emin (1991), *Bütün Yönleriyle İnönü-Menderes Mücadelesi Ve Demirkırat Oyunu*, Akbel Yayınları, İstanbul.
- GEVGİLİ, Ali(1987), *Yükseliş ve Düşüş*, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- GOTTHARD, Jaschke (1972), *Yeni Türkiye’de İslamlık*, Bilgi Yayınları, Ankara.
- GOTTHARD, Jaschke (1991), *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, TTK Yayınları, Ankara.

- GÖLE, Nilüfer (2001), *İslam 'ın Yeni Kamusal Yüzleri*, Metis, İstanbul
- GÖLE, Nilüfer (2000), *Melez Desenler*, Metis, İstanbul
- GÖLE, Nilüfer (1998), *Modern Mahrem*, Metis Yayınları, İstanbul.
- GÖKALP, Ziya (1976), *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, Devlet Kitapları, Ankara.
- GÖZAYDIN, İftar(2009), *Diyanet: Türkiye Cumhuriyetinde Dinin Tanzimi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- GİRİTLİOĞLU, Fahir (1965), *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii*, Ayyıldız Matbaası, c:1, Ankara.
- GUNN, T. Jeremy (2014), *Din Özgürlüğü ve Laisite, Liberte*, Ankara
- GROC, Gerard (2011), “AKP, Türkiye’deki Laikliğin Derdi mi Dostu mu?”, *Tartışılan Laiklik: Fransa ve Türkiye’de İlkeler ve Algulamalar*, der. Samim Akgönül, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul
- HABERMAS, Jürgen (2003), *Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü*, çev. Tanıl Bora, Mithat Sancar, İletişim Yayınları, İstanbul.
- HATİPOĞLU, Atakan(2012), *CHP'nin İdeolojik Dönüşümü*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- HEPER, Metin(2008), *İsmet İnönü*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- HEPER, Metin (2000), “Atatürk’te Devlet Düşüncesi”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, edit: Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, Alfa, İstanbul.
- HEYD, Uriel (1995), “Modern Türkiye’de İslam’ın Yeniden Dirilişi”, der: Davut Dursun, *Türkiye’de İslam Ve Laiklik*, İnsan Yayınları, İstanbul
- HABERMAS, Jürgen (2002), *Küreselleşme ve Milli Devletlerin Akıbeti*, çev. Medeni Beyaztaş, Bakış Yayınları, İstanbul.
- İMECE, Mustafa Selim (1959), *Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul
- İNAN, A. Afet (1969), *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- İNÖNÜ İsmet(1946), *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri (1946)*, T.B.M. Meclisinde ve CHP Kurultaylarında, 1919-1946, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul.

- İNÖNÜ İsmet(1933), *İsmet Paşa'nın Siyasî ve İçtimaî Nutukları 1920–1933*, Ankara Başvekâlet Matbaası, Ankara.
- İNÖNÜ, Erdal (1996), *Anılar-Düşünceler I*, İdea Yayınları, İstanbul.
- İPEKÇİ, Abdi (2004), *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, Dünya Kitapları, İstanbul
- İMGA, Orçun (2010), *Amerika'da Din Devlet, Liberte*, Ankara
- KAHRAMAN, Hasan Bülent (1993), *Yeni Bir Sosyal Demokrasi İçin*, İmge Yayınları, Ankara.
- KAHRAMAN, Hasan Bülent (2008), *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-I*, Agora Kitaplığı, İstanbul.
- KAHRAMAN, Hasan Bülent(2010), *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-II 1920-1960*, Agora Kitaplığı, İstanbul.
- KAHRAMAN, Ahmet(1990), *Hayaletler Prensi*, V Yayınları, Ankara.
- KALKANOĞLU, Semih (1992), *İsmet İnönü: Din ve Laiklik*, Tekin Yayınları, İstanbul.
- KAPLAN, Hilal (2011), *Türkiye'nin Ölmeyen Babası*, Timaş, İstanbul.
- KARA, İsmail (2011), “Diyaret İşleri Başkanlığı; Devletle Müslümanlar Arasında Bir Kurum”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KARAÖMEROĞLU, M. Asım(2009), “Tek Parti Döneminde Halkçılık”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, der. Ahmet İnel, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KARPAT, Kemal (2009), *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, Timaş, İstanbul
- KARPAT, Kemal (1996),*Türk Demokrasi Tarihi Sosyal Kültürel Ekonomik Temeller*, Afa, İstanbul.
- KARAL, Enver Ziya (1969), *Atatürk'ten Düşünceler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- KARASU, Koray (2004), “İngiltere”, *Kamu Yönetimi Ülke İncelemeleri*, Ankara Üniversitesi KAYAUM Yayınları, Ankara.
- KARACA, Faruk (2000), *Ölüm Psikolojisi*, Beyan, İstanbul.
- KASAPOĞLU, Abdurrahman (2009), *Atatürk'ün Kuran Kültürü*, İlgı Yayınları, İstanbul.
- KEMAL, Namık (2014), *Renan Müdafaaanamesi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KEPEL, Gilles (1992), *Tanrının İntikamı*, İletişim Yayınları, İstanbul.

- KANT Immanuel (1984), ‘Aydınlanma Nedir?’ Sorusuna Yanıt, *Seçilmiş Yazılar*, çev. N. Bozkurt, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- KEJANLIOĞLU, Beybin (2004), *Medya Çalışmalarında Kamusal Alan Kavramı*, edit: Meral Özbek, *Kamusal Alan*, Hil Yayınları, İstanbul.
- KILIÇ, Ahmet Faruk (2009), *Atatürk ve Din*, Dem Yayınları, İstanbul.
- KILIÇ, Ahmet Faruk (2014), *Toplumun Direği Din*, Kutup Yıldızı Yayınları, İstanbul.
- KIRCA, Coşkun (2005), “Önsöz” Necip Mirkelamoğlu, *Maskeli İkili*, Kaf Yayınları, İstanbul.
- KIŞLALI, Ahmet Taner (2010), *Siyasal Sistemler: Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*, İmge Yayınları, Ankara Kışlalı,
- KIŞLALI Ahmet Taner (2002), *Siyaset Bilimi*, İmge Kitabevi, Ankara.
- KİLİ, Suna (1976), *Cumhuriyet Halk Partisi’nde Gelişmeler*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- KUMAŞ, Rahmi,(1999), *CHP’nin Soyağacı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul
- KOÇAK, Cemil (2005), “Siyasal Tarih”, *Türkiye Tarihi 4*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- KARACASU, Barış (2001), “Mavi Kemalizm Türk Hümanizmi ve Anadoluculuk”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KOLLEKTİF (2002) *Siyasi Partiler ve Seçim Kanunları*, Nobel Yayınları, Ankara.
- KÖKER, Levent (2007), *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KÖKTAŞ, M. Emin (1997), *Din ve Siyaset*, Vadi Yayınları, Ankara.
- KÖKTAŞ, M. Emin (1993), *Türkiye’de Dini Hayat*, İşaret Yayınları, İstanbul.
- KÖSE, Ali (2012), *Sekülerizm Sorguluyor*, Ufuk Kitapları, İstanbul.
- KURU, Ahmet T. (2011), *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- KURTOĞLU, Zerrin (2011), “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Siyaset”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- LEWİS, Bernard (1993), *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev: Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- LUCKMAN, Thomas (2003), *Görünmeyen Din*, Rağbet Yayınları, İstanbul.
- MANGO, Andrew (2008), “Atatürk,” Edit: Metin Heper & Sabri Sayari, *Türkiye’de Liderler ve Demokrasi*, Kitap Yayınevi, İstanbul.

- MAKAL, Mahmut (1994), *Ötelerin Havası*, Bumerang Yayınları, İstanbul.
- MERT, Nuray (1994), *Laiklik Tartışmalarına Kavramsal Bir Bakış*, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- MERİÇ, Cemil (1994), *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MESSNER, Francis (2008), “Fransa”, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Devlet İlişkileri*, edit: Ali Köse, Talip Küçükcan, İSAM Yayınları, İstanbul.
- Millet Hizmetinde 40 Yıl C.H.P. (1963), CHP Yayınları, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara.
- MARDİN, Şerif (2000), *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul
- MARDİN, Şerif (2006), *Türkiye’de Din ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MARDİN, Şerif (2007), *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MARDİN, Şerif (2011), *Türkiye İslam ve Sekülerizm*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MARDİN, Şerif (1999), *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MONSMA, Stephen V., SOPER J. Cristoper (2005), *Çoğulculuğun Meydan Okuması*, Liberte, Ankara
- MUTLUER, Nil (2014), “Yapısal, Sosyal ve Ekonomi Politik Yönleri ile Diyanet İşleri Başkanlığı”, *Sosyo-Ekonomik Politikalar Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı*, Helsinki Yurttaşlar Derneği, İstanbul.
- MUMCU, Uğur (1993), *Kazım Karabekir Anlatıyor*, Tekin Yayınevi, İstanbul.
- MEHMETOĞLU, Ali Ulvi (2004), *Kişilik ve Din*, Dem Yayınları, İstanbul.
- METROPOLL (2009), *Türkiye’de Siyasal Durum Araştırması: 29 Mart Yerel Seçimlerinin Ardından*, Ankara.
- METROPOLL (2010), *Türkiye’de Siyasal Durum Araştırması: Kılıçdaroğlu’nun Yükselişi*, Ankara.
- METROPOLL (2011), *Sol Ve CHP’li Seçmenin CHP’ye Bakışı*, Ankara.
- MANGO, Andrew(2005), *Türkiye ve Türkler: 1938’den Günümüze*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- MİRKELAMOĞLU, Necip (2005), *Maskeli İkili*, Kaf Yayınları, İstanbul.
- MILLS, C. Wright, (1979), *Toplumbilimsel Düşün*, çev: Ünsal Oskay, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- NORRİS, Pippa, INGLEHARD, Ronald(2004), *Sacred And Secular*, Cambridge University Press.

- QUEDRAOGO, Jean Martin(2003), “Almanya’da Kiliseler ve Devlet”, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, çev: Fazlı Arabacı, Ufuk Kitapları, İstanbul.
- ONAY, Ahmet(2004). *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*, Dem Yayınları, İstanbul.
- OZANKAYA, Özer(1990), *Türkiye’de Laiklik: Atatürk Devrimlerinin Temeli*, Cem Yayınları, İstanbul.
- ÖZAY, Mehmet (2007), *Sekülerleşme ve Din*, İz Yayınları, İstanbul.
- ÖZBEK, Meral (2004), “Giriş: Politik Kamusal Alan ve Kolektif Yaratıcılık”, der: Meral Özbek, *Kamusal Alan*, Hil Yayınları, İstanbul.
- ÖZBEK, Meral(2004), “Kamusal Alanın Kamusallaşması”, *Kamusal Alan*, der: Meral Özbek, Hil Yayınları, İstanbul.
- ÖZBUDUN, Ergün (1979), *Siyasal Partiler*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara.
- ÖZBUDUN, Ergün (2011), *Türkiye’de Parti ve Seçim Sistemi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- ÖZÇELİK, Sevgi(2014), *Sosyo-Ekonomik Politikalar Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı*, Helsinki Yurttaşlar Derneği, İstanbul.
- ÖZKES, İhsan (2012), *Atatürk, CHP ve Din*, CHP Yayınları, Ankara.
- ÖZEK, Çetin (1982), *Devlet ve Din*, Ada Yayınları, İstanbul.
- ÖZEK, Çetin (1968), *100 Soruda Türkiye’de Gerici Akımlar*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- ÖZCAN, Zeynep(2015), *İnönü Dönemi Dini Hayat*, Dem Yayınları, İstanbul
- ÖZİPEK, Bekir Berat (2005), “İrtica Nedir”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÖVÜR, Mahmut (2011), *12 Eylül’den 12 Haziran’a Siyasi Partiler (CHP)*, SETA Analiz, Ankara.
- ÖZDALGA, Elizabeth(1998), *Modern Türkiye’de Örtünme Sorunu, Resmi Laiklik ve Popüler İslam*, Sarmal Yayınları, İstanbul.
- ÖZTÜRK, Yaşar, Nuri (2015), *Atatürk’ten Sonraki CHP (Çağı Yanlış Okumanın Serüveni)*, Yeni Boyut, İstanbul.
- PARLA, Taha (2008), *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Ok’u*, Deniz Yayınları, İstanbul.

- PERİNÇEK, Doğu (2008), *Atatürk'ün CHP Program ve Tüzükleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- PİRİM, Oktay (1999), *Deniz Baykal 40 Yıllık Siyasal Serüvenin Öyküsü*, Boyut Matbaacılık, İstanbul.
- PETERS, John D, Cmiel, Kenneth (1997), “Medya Etiği ve Kamusal Alan”, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, *Medya Kültür Siyaset*, der: Süleyman İrvan, Ark Yayınları, Ankara.
- PUSULA 2007.
- PUNCH, Keith F.(2005), *Sosyal Araştırmalara Giriş Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*, çev: Dursun Bayrak, H. Bader Arslan, Zeynep Akyüz, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- ROBBERS, Gerhard (2008), *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Devlet İlişkileri: Almanya* edit: Ali Köse, Talip Küçükcan, İSAM Yayınları, İstanbul.
- RUSTOW, Dankvart A. (1995), “Türkiye’de İslam ve Politika: 1920-1955”, *Türkiye’de İslam Ve Laiklik*, der: Davut Dursun, İnsan Yayınları, İstanbul.
- REED Howard A. (1995), “Laik Türkiye’de İslam’ın Yükselişi”, *Türkiye’de İslam Ve Laiklik*, der: Davut Dursun, İnsan Yayınları, İstanbul.
- SAĞLAMER, Kayhan (1974), *Ecevit Olayı, Bir Başkanın Doğuşu II*, Belge yayınları, İstanbul.
- SAROL, Mükerrerem (1983), *Bilinmeyen Menderes*, Kervan Yayınları, c:1, İstanbul.
- SARIBAY, Ali Yaşar (1985), *Türkiye’de Modernleşme Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olayı*, Alan Yayınları, İstanbul.
- SARIBAY, Ali Yaşar (1997), *99 Soruda Siyasi Partiler*, Radikal Yayınları, İstanbul.
- SAYYİD Selman Bobby(2000), *Fundamentalizm Korkusu*, çev. Ebubekir Ceylan ve Nuh Yılmaz, Vadi Yayınları, Ankara.
- SEPETÇİOĞLU, Mustafa Necati (2008); *Cevahir ile Sadık Çavuş’un Buğday Kamyonu*, İrfan Yayınları, İstanbul.
- SENCER, Muzaffer (1999), *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, Sarmal Yayınları, İstanbul.
- SENNET, Richard (1996), *Kamusal İnsanın Çöküşü*, çev: Serpil Durak-Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- SİTEMBÖLÜKBAŞI, Şaban(2000), “İrtica”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22, ss. 458-458, İstanbul.

- SİTEMBÖLÜKBAŞI, Şaban (1995), *Türkiye’de İslam’ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*, TDV Yayınları, Ankara.
- SİTEMBÖLÜKBAŞI, Şaban (2001), *Parti Seçmenlerinin Siyasal Yönelimlerine Etki Eden Sosyoekonomik Faktörler*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- SUBAŞI, Necdet (2005), *Ara Dönem Din Politikaları*, Küre Yayınları, İstanbul.
- ŞENTÜRK, Recep(2004), *Yeni Din Sosyolojileri*, Gelenek Yayınları, İstanbul.
- ŞEYHANLIOĞLU, Hüseyin(2011), *Demokrat Parti*, Kadim Yayınları, Ankara.
- ŞAHİN, Kamil (1996), “Mehmet Şemsettin Günaltay” *İslam Ansiklopedisi*, c: 14, s: 286-288 Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- TALAY, M. İstemihan (2002), “Sunuş”, *Tek Parti Dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi Kurultayları*, Tuncay Dursun, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- TARHANLI, İftar B. (1993), *Müslüman Toplum Laik Devlet*, Afa Yayınları, İstanbul.
- KOLLEKTİF (2001), *Tarih IV Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1930-1941)*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- TAYLOR, Charles (2002), *Modern Toplumsal Tahayyüller*, çev: Hamide Koyukan, Metis Yayınları, İstanbul.
- TEKELİ, Şirin (1982), *Kadınlar ve Toplumsal Hayat*, Birikim Yayınları, İstanbul.
- TEZİÇ, Erdoğan (1976), *100 Soruda Siyasi Partiler*, Gerçek Yayınevi, İstanbul
- TİMUR, Taner(1991), *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- TOMLİNSON, John (1999), *Kültürel Emperyalizm: Eleştirel Bir Giriş*, çev. Emrehan Zeybekoğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- TOCQUEVILLE, Alexis de (1994), *Amerika’da Demokrasi*, Yetkin, Ankara.
- TOKER, Metin (1991), *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: DP Yokuş Aşağı 1954-1957*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- TOKER, Metin (1990), *Tek Partiden Çok Partiye 1944–1950*, Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- TUTALGA, (1935), *Cumhuriyet Halk Partisi Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935*.
- TUNÇAY, Mete (1992), *T.C.’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- TUNÇAY, Mete, Kuyaş, Ahmet, Oktay, Ahmet(2003), *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1941-1960*, c:2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

- TURAN, Şerafettin (2010), “Cumhuriyet Devrimi ve İsmet İnönü”, *Ölümünün 36. Yılında İsmet İnönü Paneli*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- TURAM, Berna (2011), *Türkiye’de İslam ve Devlet*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- TURAN, Ahmet, Eşref (2004), *Türkiye’de Seçmen Davranışı Önceki Kırılmalar ve 2002 Seçimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınlar, İstanbul.
- TOLAN, Barlas. (1983). *Toplum Bilimlerine Giriş-Sosyal ve Sosyal Psikoloji*, Savaş Yayınları, Ankara.
- TOPRAK, Binnaz (2003), “Dinci Sağ”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Irvin C. Schick, E. Ahmet Tonak, Belge Yayınları, İstanbul.
- TOPRAK, Binnaz (2000), “Türkiye’de Dinin Denetim İşlevleri”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, der: Ersin Kalycioğlu, Ali Yaşar Sarıbay, Alfa, İstanbul.
- TOSUN, Tanju (2009), *Statüko ile Değişim Arasında CHP*, SETA, İstanbul.
- TÜRKMEN, Buket(2000), “Laikliğin Dönüşümü: Liseli Gençler, Türban Ve Atatürk Rozeti”, *İslam’ın Kamusal Yüzleri*, Nilüfer Göle, Metis Yayınları, İstanbul.
- UYAR, Hakkı (2012), *Tek Parti Dönemi Ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayınları, İstanbul.
- UYAR, Hakkı (2011), *100 Soruda Cumhuriyet Halk Partisi Tarihçesi*, Anka Yayınları, Ankara.
- ÜSTEL, Füsün(2008), “Türk Ocakları”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, edit: Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 265-268
- WACH, Joachim (1995), *Din Sosyolojisi*, çev. Ünver Günay, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.
- VOLKAN, Vamık D. & ITZKOWITZ Norman (2006), *Ölümsüz Atatürk*, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- YAVUZ, Hakan ve ESPOSİTO, John, Louis (2004), *Laik Devlet ve Fethullah Gülen Hareketi*, Çev. İbrahim Kapaklıkaya, Gelenek Yayınları, İstanbul.
- YAVUZ, Hakan(2008), *Modernleşen Müslümanlar*, Kitap Yayınevi, İstanbul
- YERASİMOS, Stefanos (2003), “Tek Parti Dönemi,” *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Irvin C. Schick, E. Ahmet Tonak, Belge Yayınları, İstanbul.

- YETKİN, Çetin (1983), *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi 1930-1945*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- YEŞİLKAYA, Neşe. G. (2011), “Halkevleri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- YILDIZ, Ahmet(2012),“Hamdullah Suphi Tanrıöver”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, Ed: Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 642-645.
- YÜCEKÖK, Ahmet (1983), *Türkiye’de Din ve Siyaset*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- YÜCEKÖK, Ahmet Naki (1971), *Türkiye Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- YÜCEKÖK, Ahmet Naki (1987), *Siyasetin Toplumsal Tabanı*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- YILMAZ, Hakan (2014), *Laiklik Türkiye’deki Uygulamaları, Avrupa ile Kıyaslamalar, Politika Önerileri*, Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- YAPICI, Asım (2007), *Ruh Sağlığı ve Din, Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*, Karahan Kitapevi, Adana.
- YEĞEN, Mesut(2009), “Türk Milliyetçiliği ve Kürt Sorunu”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- YILDIRIM, Ergün (2012), *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*, İstanbul Bilge Yayınları, İstanbul.
- YILDIZ, Ahmet (2009), *Ne Mutlu Türküm Diyene*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- YÜKLEYEN, Ahmet ve KURU, Ahmet T.(2006), *Avrupa’da İslam, Laiklik ve Demokrasi: Fransa Almanya, Hollanda*, TESEV Yayınları, İstanbul.
- ZURCHER, Erich Jan (2000), *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ZURCHER, Erich Jan (2003), *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Sürelî Yayınlar

- ACAR, Voltan Nilüfer, YILDIRIM, İbrahim, ERGENE Tuncay (1996) “Bireylerin Dindarlık Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*-12, ss.45-56.
- AĞIRDİR, Bekir(2010) “Cumhuriyet Halk Partisi: Değişmek ya da Değişmemek”, <http://bekiragirdir.com/?p=2239> (21.10.2015)
- AKTAY, Yasin(2000), “Cumhuriyet Döneminde Din Politikaları ve Din İstismarı”, *İslamiyat III*, sayı: 3, ss.37-49
- AKPINAR, Ali(2003), Mehmet Ubeydullah Efendinin (1858-1937) Laiklik ve Kuranın Doğru Anlaşılması İle İlgili Görüşleri, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: VII/2, ss. 31-41.
- ALTAY, Fahrettin(1968), Dindar Atatürk, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Atatürk Din ve Laiklik*, ss.32-33.
- ARMAĞAN, Mustafa (27. 12. 2009), “Sayın Başbakan Para-Pul Neyse CHP Nutuku Bile Yasaklatmıştı.” http://www.zaman.com.tr/yazarlar/mustafa-armagan/sayin-basbakan-para-pul-neyse-chp-nutuku-bile-yasaklatmisti_932531.html (13.01.2015)
- BARAN, Oktay (2010), “İsmet İnönü, Demokrasi ve Kemalizm”, Marksist Tutum (63), http://marksisttutum.org/ismet_inonu_kemalizm_ve_demokrasi.htm. (15.01.2015)
- BAYKAL, Deniz (24 Mayıs 2008), “Baykal: Yargıyı Sindirmeye Çalışıyorlar”, <http://www.milliyet.com.tr/baykal--yargiyi-sindirmeye-calisiyorlar/siyaset/siyasetdetay/24.05.2008/758860/default.htm> (04.11.2014)
- BAYKAL, Deniz (17 Aralık 2007), “Türkiye Giderek Muhafazakârlaşıyor”, <http://www.milliyet.com.tr/-turkiye-giderek-muhafazak-rlasiyor-/siyaset/haberdetayarsiv/07.12.2007/226588/default.htm> (04.11.2014)
- BAYKAL, Deniz (27 Ocak 2008), “Tartışılan Türban Değil Laiklik”, <http://www.milliyet.com.tr/2008/01/27/siyaset/siy01.html> (04.11.2014)
- BAYKAL, Deniz (30 Ocak 2008), “Türban Yabancı Üniforma”, <http://www.milliyet.com.tr/baykal--turban-yabanci-uniforma/siyaset/haberdetayarsiv/30.01.2008/236671/default.htm> (04.11.2015)

- BENHABİB, Şeyla (1996), Kamu Alanı Modelleri, Çev. D. Şahiner, *Cogito*(8), ss. 238-258.
- BELEN, Fahri (1968), Atatürk Devrimi ve Din, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Atatürk Din ve Laiklik*, ss. 75-81.
- CASANOVA, Jose(2014), “Sekülerleşmeyi Yeniden Düşünmek: Evrensel Bir Karşılaştırma”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, c: 3, sayı: 2. ss.220-236.
- CERTEL, Hüseyin (2011), “Din İstismarı Üzerine”, *Journal of Islamic Research*, 22(1).
<http://www.islamiarastirmalar.com/upload/pdf/dfefd359c7af7da.pdf> (22.5.2015)
- CEMAL, Ahmet(2007), “Laiklik”, *Cogito*(1), ss. 6-10.
- ÇAHA, Ömer(1998), “İdeolojik Kamusalın Sivil Kamusala Dönüşümü”, *Doğu Batı Dergisi*(5), ss. 81-103.
- ÇAHA, Ömer (2001), “Türkiye’de Resmi Din Anlayışı: Etatokratik Sistemin İnşası”, *İslamiyat*, Vol. IV, No. 4, Jan. ss. 77-89.
- ÇOLAK, Yılmaz (2006), “1990’lı Yıllar Türkiye’inde Yeni-Osmanlılık ve Kültürel Çoğulculuk Tartışmaları”, *Doğu-Batı Dergisi*(38), ss.125-145.
- ÇİNKO, Levent (2006), “Seçmen Davranışları ile Ekonomik Performans Arasındaki İlişkilerin Teorik Temelleri ve Türkiye Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi 61*(1), ss. 103-116.
- DAVİS, Winston(2004), “Din Sosyolojisi”, Çev.: İhsan Çapçioğlu *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLV, S: II, ss.231-308
- DİKİCİ, Ali (2008), “Milli Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*(42), ss.161-192.
- ERDOĞAN, Mustafa (2000), “Din İstismarı, Hukuk Ve Temel Haklar”, *İslamiyat*(3), ss.29-36).
- ERDOĞAN, Mustafa(2012), “Sekülerizm Laiklik ve Din”, *İslami Araştırmalar*, c: 8, ss. 3-4.
- ERTAN, Temuçin F. (1997), “Ahmet Cevat Emre ve Kemalizm’de Öncü Bir Dergi: Muhit”, *Kebikeç* (5), ss.17-34.
- ERCİNS, Gülay (2007), “Türkiye’de Sosyo-Ekonomik Faktörlere Bağlı Olarak Değişen Seçmen Davranışı”, *C.U. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, c: 8, s:2, ss. 25-40.

- FOWLER Robert, B. & HERTZKE, D. Alan & OLSON, L. Laura (2003), “Amerikan Toplumunda Din ve Siyasal Kültür”, *Liberal Düşünce*, s: 30-31, ss. 45-67
- GÜVEN, Oguzhan Özgür(2007), “Devletin Meşruiyet Sorunu, Bir Güç İmgesi Olarak Kamusal Alan ve Türban, *Birikim*(222), ss. 28-36.
- GENCER, Bedri (2000), “Türkiye’de Laikliğin Tarihi Dinamikleri”, *Toplum ve Bilim*(84), ss: 172-188).
- GÖRMEZ, Kemal (1999) “Türkiye’de Siyasal Yapı ve Siyasal Kültür”, *G.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi*, 1/99, ss. 13-18
- GÜNDOĞAN, Ali Osman (2002-3), “Devlet ve Milliyetçilik”, *Doğu Batı Dergisi*(21), ss. 181-193
- GÖZAYDIN, İhtar (2012), “Cumhuriyet Ve Dinin Düzenlenmesi”, *Altüst Dergisi*/7, <http://www.altust.org/2012/08/cumhuriyet-ve-dinin-duzenlenmesi/> (22.10.2014)
- İNAN, Ahmet (2001), “Din İstismarı ve Din İstismarının Anlamı”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c: 3, s: 1, ss. 163-174.
- KARAL, Enver Ziya (1968), “Atatürk Din ve Laiklik”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, ss. 60-65.
- KAHRAMAN, Mehmet (2008), “Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye’de Laiklik”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Mustafa Kemal University Journal of Social Sciences Institute, Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 9, ss.57-77.
- KALAYCIOĞLU, Ersin (1999). “The Shaping of Party Preferences in Turkey: Coping with the Post-Cold War Era”, *New Perspective on Turkey*, Vol:20, ss.47-76.
- KANRA, Bora (2005), “Democracy, Islam and Dialogue: The Case of Turkey”, *Government and Opposition*, Volume 40, Issue 4, ss.515-539.
- KILIÇ, Murat (2012), “Tek Parti Döneminde Milliyetçilik ve CHP’nin Yedinci Büyük Kurultayı,” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XII/24, ss.189-202.
- KILIÇBAY, Mehmet Ali (1994), “Laiklik ya da Bu Dünyayı Yaşayabilmek”, *Cogito* (1), ss. 15-21.
- KİMTER, Nurten(2012), “Ergenlerde Benlik Saygısı ve Öznel Dindarlık Algısının Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c: 9, s: 17, ss. 439-468

- KOCAOĞLU, Bünyamin(2007), “Atatürk Dönemi Laiklik Uygulamalarına Yönelik Bazı Toplumsal Tepkiler”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4, ss. 1297-1307.
- KOÇ, Mustafa (2010), “Demografik Özellikler İle Dindarlık Arasındaki İlişki: Yetişkinler Üzerine Ampirik Bir Araştırma”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 2, ss. 217-248
- KONYAR, Hürriyet(1994),“CHP’nin Laiklik Politikasındaki Değişim”, *Tarih ve Toplum*(125), ss. 294-298.
- KÖMÜRCÜ, Derya (2011), “Kılıçdaroğlu Sonrası CHP”, *İktisat Dergisi*(515-516), ss. 37-47.
- KURT, Abdurrahman(2009), “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, c: 18, s: 2, ss: 1-26
- KUŞAT, Ali (2001). “Eğitim ve Dinin Benlik Gelişmesiyle İlgisi”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (11), ss. 97-104.
- KÜÇÜKCAN, Talip (2005), “Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslam Dünyası”, *İslam Araştırmaları Dergisi* (13), ss. 109-128.
- MAHÇUPYAN, Etyen (1998), “Osmanlıdan Günümüze Parçalı Kamusal Alan ve Siyaset”, *Doğu Batı Dergisi* (5), ss. 25-53.
- MELLON, James G. (2010), “Religion and Politics in Turkey”, *Religion Compass* 4/5, ss. 324-333.
- OKUMUŞ, Ejder(2014), “Değer ve Din İstismarı”, *The Journal of Academic Social Science Studies JASSS, International Journal of Social Science* Doi number:<http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2151> Number: 24, ss, 13-31.
- ÖZBOLAT Abdullah (2013) “Hutbelerde Söylem Değişimi-Diyanet Hutbeleri Örneği-”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt.7, ss. 662-679.
- ÖZDEMİR, Şuayip veARICI, İsmail(2012), “Alevilerin Cem Evleri Ve Diyanet İşleri Başkanlığına Yönelik Görüşleri (Malatya Örneği)”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/3, ss. 2013-2026.

- PAKER, K. Oya, AKÇALI, Selda İçin (2013), “Laikliğe İlişkin Tutumlar Üzerine Bir Ölçek Geliştirme Çalışması”, *Psikoloji Çalışmaları Dergisi* 33-1, ss: 41-53.
- ROCHE J. P. (1988), “ABD’de Din ve Politika”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXX, ss, 259-264.
- SUBAŞI, Necdet (1995). “Fundamentalizm, İslam ve Hayat”, *İslami Araştırmalar*, VIII(3-4), ss. 250-262.
- ŞAN, Mustafa, Kemal (2012), “Baskıcı Bir Laiklik Modeli Olarak Türk Laikliğinin Anatomisi”, *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)* Cilt/Volume: 7, Sayı/Number: 2, ss.1-25.
- ŞAHİN, Mehmet Cem(2012), “Demokrat Parti Türkiye’inde Din, Siyaset ve Eğitim İlişkileri”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, 6 (12). ss. 31-54.
- ŞENER, Nedim, (20.11.2014), “Aleviler neden, CHP’li niçin Atatürk’ü çok seviyor?” <http://www.posta.com.tr/turkiye/YazarHaberDetay/Aleviler-neden--CHP-li-nicin-Ataturk-u-cok-seviyor-.htm?ArticleID=25436> (20.01, 2015)
- TARHANLI, İştâr B.(1988), “ABD Yüksek Mahkemesinin Kararları Işığında Din Özgürlüğünün Düzenlenmesi Sorunu”, *İdari Hukuku ve İlimleri Dergisi*, IX, 1-4, ss.299-321.
- TAŞ, Kemaleddin (2004). “Dindarlığa Etki Eden Faktörler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (13), ss. 63-83.
- TENGİRŞEK, Yusuf Kemal (1968), “İman Dolu Varlık Atatürk”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Atatürk Din ve Laiklik, ss. 128-140.
- TOMBUŞ, H. Ertuğ (2013), “Reluctant Democratization: The Case of the Justice and Development Party in Turkey”, *Constellations*, Volume 20, Number 2, ss. 312-327.
- TÜRKÖNE, Mümtazer (2007), “Bir Retorik Aracı Olarak İrtica Kavramı”, *İslamiyat*, Cilt:10, s: 2.
- TÜRKÖNE, Mümtaz’er (1998), “Cumhuriyetin Kamusal Alanı”, *Doğu Batı Dergisi*(5), ss. 135-142.
- TÜRKÖNE, Mümtaz’er (2003), “Milli Devlet-Laiklik-Demokrasi”, *Türkiye Günlüğü*(75), ss: 33-51.
- TBMM Zabıt Ceridesi(05.02. 1937), Devre: V, Cilt: 16.
- TBMM Zabıt Ceridesi (1937), Devre: 5, Cilt: 16, İçtima: 2

- TBMM Tutanak Dergisi (Şubat, 1949), VIII. Dönem, İçtima: 3, cilt: 16/2,
- TBMM Tutanak Dergisi (8 Haziran 1949), VIII. dönem, Birleşim: 104, oturum: 3,
- TBMM Tutanak Dergisi(24.01.1949), Dönem 8, Toplantı: 3, Cilt: 15, Birleşim: 36.
- TBMM Tutanak Dergisi, VIII. dönem, İçtima: 3, cilt: 16/2, Şubat 1949 Konuşmaları, s. 451.
- UZUN, Hakan (2010), “Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm Ve Milli Şef Kavramları”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, IX/20-21, ss. 233-271.
- UZUN, Hakan(2012), “İktidarını Sürdürmek İsteyen Bir Partinin Kimlik Arayışı: Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1947 Olağan Kurultayı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XII/25, ss. 101-139.
- YAPICI, Asım (2007). “Geleneksellik ve Modernlik Arasında Sıkışan Din Anlayışları ve Dindarlık”, *Dem Dergisi* (2), ss. 24-29.
- YAĞCI, Alper (21. 07. 2008) *Kemalist Söylemde Türban: Bir Milli Kimlik Meselesi*, <http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/234/kemalist-soylemde-turban-bir-milli-kimlik-meselesi#.VtJxI32LRkg> (11.10.2014).
- ZUCKERMAN, Phil (2005), “Sekülerleşme: Avrupa-Evet, Amerika-Hayır: Sekülerleşme Neden Amerika Birleşik Devletlerinde Ortaya Çıkmadı da Batı Avrupa’da Ortaya Çıktı? Teoriler ve Araştırmalar Üzerine Bir İnceleme, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLVI, sayı I, ss. 223-229.

Diğer Yayınlar

- BAYKAL, Deniz (23.04 2008), Grup Genel Kurulunda Yapılan Konuşma
- BAYKAL, Deniz (23-24 Mayıs 1998), 28. Olağan Kurultay Konuşması.
- BAYKAL, Deniz(1999), CHP 28 Olağan Kongresinde Yapmış Olduğu Konuşma.
- BAYKAL, Deniz (4 Mart 1994), Grup Konuşması.
- BAYKAL, Deniz (5.02 2008), Grup Genel Kurul Toplantısında Yapılan Konuşma.
- BAYKAL, Deniz, (29. 01. 2008), Grup Genel Kurul Toplantısında Yapılan Konuşma
- BAYKAL, Deniz (12.02.2008), Grup Genel Kurul Toplantısında Yapılan Konuşma.
- BAYKAL, Deniz (23.04. 2008), Grup Genel Kurul Toplantısında Yapılan Konuşma.
- BAYKAL, Deniz (27.05.2008), Grup Genel Kurul Toplantısında Yapılan Konuşma.
- BAYKAL, Deniz (25.03.2008), Grup Genel Kurul Toplantısında Yapılan Konuşma.
- BAYKAL, Deniz (10.06.2008), Grup Genel Kurul Toplantısında Yapılan Konuşma.
- BAYKAL, Deniz (19.02.2008), Grup Genel Kurul Toplantısında Yapılan Konuşma.
- BAYKAL, Deniz (22.10.2008), Süleyman Demirel Üniversitesinde Düzenlenen
Cumhuriyetin 85. Yıldönümü Konferansında Yapılan Konuşma.
- BAYKAL, Deniz (26.01.2008), İstanbul İl Kongresinde Yapılan Konuşma.
- BAYKAL, Deniz (26. 04. 2008), 32 Olağan Kurultay Açılış Konuşması.
- BAYKAL, Deniz (06.06.2008), Grup Genel Kurul Toplantısında Yapılan Konuşma
- BAYKAL, Deniz (02.01.2009), CNNTÜRK Ankara Kulisi Programı.
- BAYKAL, Deniz (25.11 2008), Grup Konuşması.
- BAYKAL, Deniz (07.02.2009), Star TV Ana Haber'e Yapılan Açıklama.
- BAYKAL, Deniz (29.01. 2009), Gazetecilere Yapılan Açıklama.
- BAYKAL, Deniz (10.01.2009), Aşure Töreninde Yapılan Konuşma.
- BAYKAL, Deniz (9 Şubat 2008) Kanal D Ana Haber Programı.
- BAYKAL, Deniz (27 Ocak 2008), Karacaahmet Cem Evinde Yapılan Konuşma.
- BAYKAL, Deniz (15 Haziran 2005), Grup Konuşması.
- BAYKAL, Deniz (18.1.2008), Grup Konuşması.
- BAYKAL, Deniz (29.01.2008), Grup Konuşması.
- BAYKAL, Deniz (3 Ekim 2006), Grup Konuşması.
- BAYKAL, Deniz (15.01.2008), Grup Genel Kurul'unda Yapılan Konuşma.
- BAYKAL, Deniz (05.02.2008), Grup Genel Kurul Toplantısında Yapılan Konuşma.
- BAYKAL, Deniz (25.11.2008), Grup Genel Kurul Toplantısında Yapılan Konuşma.

- BAYKAL, Deniz (09.02. 2008), KANAL D Ana Haber.
- BAYKAL, Deniz (25.02.1998), Grup Konuşması.
- BAYKAL, Deniz (29.01.2008), Grup Genel Kurul Toplantısında Yapılan Konuşma.
- BAYKAL, Deniz (12.02.2008), Grup Genel Kurul Toplantısında Yapılan Konuşma
- BAYKAL, Deniz (1994), CHP'nin 25'inci Kurultay Konuşması
- BAYKAL, Deniz (17.06.2008) Grup Genel Kurul Toplantısında Yapılan Konuşma.
- BAYKAL, Deniz (07.06.1996) Erbakan Hükümeti Genel Kurulunda Yapılan Konuşma
- CUMHURİYET HALK PARTİSİ PARTİ MECLİSİ RAPORU, 1970
- CHP 5. BÜYÜK KONGRE ZABITLARI (1939), Ulus Basımevi, Ankara.
- BAYKAL, Deniz (2004), *CHP Söz Veriyor*, CHP Yayınları, Ankara.
- BAYKAL, Deniz (2000), *CHP'de Yerel Çözüm*, CHP Yayınları, Ankara.
- CHP SEÇİM BİLDİRGESİ(2011)
- CHP SEÇİM BİLDİRGESİ(2002)
- CHP SEÇİM BİLDİRGESİ (2015)
- ÇAĞDAŞ TÜRKİYE İÇİN DEĞİŞİM (2008), CHP Yayınları, Ankara,
- ÇAĞATAY, Selin (2008), “Kemalizm ya da Kadınlık: Çağdaş Kadının Başörtüsüyle İmtihani”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kültürel İncelemeler Programı.
- DİKEÇLİGİL Beylü(2005), “Bilimsel Paradigmaların Oluşumunda ve Dönüşümünde Sosyolojik Bağlam”, *Bilimde Modern Yöntemler Sempozyumu*, 16-18 Kasım 2005, Kocaeli.
- HAK İHLALLERİ İZLEME RAPORU (2013), Hubyar Sultan Alevi Kültür Derneği, İstanbul.
- KONDA (2014), *Diyanet İşleri Başkanlığı Araştırması: Algılar, Memnuniyet, Beklentiler*, Helsinki Yurttaşlar Derneği.
- KONYAR, Hürriyet (1993), “Türkiye’de Tek Partili Dönemden Çok Partili Hayata Geçişte, Kemalist İdeolojinin Değişimi ve Ulus Gazetesi”, *Basılmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖNKAL, Ahmet (1995). “İrşad Vasıtası Olarak Hutbe”, *I. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri* (1-5 Kasım 1993), c. I, ss. 145-153.
- SDE (2010) *Alevi Raporu*, Ankara.

KOMİSYON(2012), *Ülkemizde Demokrasiye Müdahale Eden Tüm Darbe ve Muhtıralar ile Demokrasiyi İşlevsiz Kılan Diğer Bütün Girişim ve Süreçlerin Tüm Boyutları ile Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırma Komisyonu Raporu*, TBMM Yayınları, Ankara.
https://www.tbmm.gov.tr/arastirma_komisyonlari/darbe_muhtira/ (22.10.2014)

ÖZGEÇMİŞ

Ramazan Akkır 1979 yılında Muğla'nın Köyceğiz İlçesinde doğdu. Orta ve Lise öğrenimini Muğla Merkez İmam Hatip Lisesi'nde tamamladı. Lisans eğitimini Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde tamamlamıştır. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak "Türkiye'de Din ve Muhafazakârlık: Özal Dönemi" başlıklı tezi ile yüksek lisansını yapmıştır. Bu çalışma, "Türkiye'de Muhafazakârlık" başlığı ile Kutup Yıldızı Yayınları tarafından 2014 yılında yayınlanmıştır.

2009 yılından itibaren Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak doktora çalışmasına etmektedir. Din-siyaset ilişkisi, siyasi partiler, muhafazakârlık gibi konularla ilgilenmektedir. Bu konularla ilgili değişik akademik dergi ve gazetelerde yayınlanmış makale ve yazıları bulunmaktadır. İngilizce bilmektedir.